

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINI

FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ
EDEBİYAT BİLİMLERİ
ARAŞTIRMA DERGİSİ

Sayı: 18

İÇİNDEKİLER

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANESİ
AGAŞ SIRRI LEVENT KOLLEKSİYONUNDA BULUNAN
TÜRKÇE YAZMA DİVANLAR 1

Doç.Dr.Mustafa İSEN **Arş.Gör.Metin AKKUŞ**

Franz Kafka'nın 'DEĞİŞİM' adlı öyküsü ile Wolfgang
Hildesheimer'in 'NİÇİN BİR BÜLBÜL'e DÖNÜŞTÜM' adlı
Öyküsünde 'DÖNÜŞÜM' problemi 33

Dr. Ahmet AKYOL

ALMAN DİLİNDE AUSKLAMMERUNG YAPISI 41

Yrd.Doç.Dr. Yavuz ERKOÇ

ERHAN BENER'İN "OYUNCU" ROMANINDA ZAMAN 47

Yrd.Doç.Dr.Sevim AKTEN

REALISM IN THE AGE OF ROMANTICISM 61

Doç.Dr.Erdal BİRKAN

el-MUTARRİZİ HAYATI VE ESERLERİ 73

Doç.Dr.M.Sadi ÇÖGENLİ

EBU'L-HASEN el-MÂVERDİ (450/1058 h.) 89

Dr.Selahattin KIYICI

NİZÂMEDDİN AHMED SUHAYLİ'NİN
LAYLİ Ü MACNUN MESNEVİSİ 113

Doç.Dr.Ömer OKUMUŞ

FARS EDEBİYATINDA "SİRÂCİ" MAHLASLI ŞAİRLER 127

Yrd.Doç.Dr.Adnan KARAIŞMAİLOĞLU

II. ABDULHAMİD DÖNEMİNDE GÜNEY VE GÜNEYDOĞU
ASYA OSMANLI POLİTİKASINDAN BAZI ÖRNEKLER 133

Yrd.Doç.Dr.Selçuk GÜNAY

TURİSTİK POTANSİYELİ YÖNÜNDEN GÜRLEVİK
ÇAĞLAYANI 147

Prof.Dr. Hayati DOĞANAY

HORASAN-SARIKAMIŞ ARASINDAKİ ARAS NEHRİ
HAVZASININ TOPRAK ÖZELLİKLERİ 163

Yrd.Doç.Dr.Özer YILMAZ

FIRAT-KARASU KAYNAKLARI ÇEVRESİNDEKİ KIRSAL
YERLEŞMELERİN BAŞLICA SOSYO-EKONOMİK
SORUNLARI VE ÇÖZÜM YOLLARI
-Erzurum Merkez İlçesi ve Çevresi 193

Yrd.Doç.Dr. Ramazan ÖZEY

İSLÂM KÜLTÜR DÜNYASINDA MANTIK GELENEĞİNİN
KURULMASINDA TÜRK DÜŞÜNÜRLERİN YERİ 231

Prof.Dr. Abdulkuddüs BİNGÖL

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANESİ
AGAŞ SIRRI LEVENT KOLLEKSİYONUNDA BULUNAN
TÜRKÇE YAZMA DİVANLAR

Doç.Dr. Mustafa İSEN *
Arş.Gör. Metin AKKUŞ*

Osmanlı devletinde gelişen bilim ve kültür hayatında devrin idare sistemiyle birlikte genişleyip yürüyen başlıca kurumlar arasında medreselere ayrı bir yer vermek gerekir. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra bu şehirde yaptırdığı büyük medrese ve onu izleyen padişahların kurduğu çeşitli medreseler bilim ve kültür hayatının ağırlık noktasını, taşranın uzak ve dağınık şehirlerinden alarak belli büyük birkaç merkeze taşıdı. İstanbul, Bursa, Edirne gibi başkentlik yapmış şehirlerin dışında Diyarbakır, Bağdat, Kahire, Erzurum, Selanik, Saraybosna yanında Şehzade Sancağı olan Kütahya, Manisa, Trabzon ve Amasya bu dönemin başlıca kültür, bilim dolayısıyla da kütüphane merkezleri idi.

Cumhuriyetle birlikte kültürel merkezlerin meydana gelmesinde bu kez üniversiteler hakim rol oynamaya başladı. Tatbiatıyla üniversiteler kuruldukları yörelerde diğer tesisleri yanında kütüphanelere de önem vererek çeşitli ihtisas kitaplıklarının teşekkülüne önayak oldular. Bugün tartışmasız taşradaki üniversitelerin en hacimlilerinden birine sahip Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi de böyle doğdu. Söz konusu kitaplık özellikle Seyfettin Özege bağışlarıyla sosyal bilimler alanında, hasseten de Osmanlı dönemi matbu eserleri açısından bir eşnin yeniden kurulması mümkün olmayacak bir zenginliğe kavuştu. Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege kısmı, matbu kitapları yanında bir miktar yazma eseri de ihtiva etmektedir. Ayrıca bu bölümde Muhtar Karahanoğlu'nun bağışlarından meydana gelen ve büyük bölümü matbu, küçük bir kısmı da yazma eser ihtiva eden Karahanoğlu Koleksiyonu yer alır.¹ Eski harfli eserler, adına bir salon açılmış olan Z. Fahri

* Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Elemanı.

¹ Karahanoğlu Aile Tarihçesi ve Karahanoğlu M. Muhtar'ın Şiirleri, Kitapları. Erzurum 1986.

Fındıkoğlu bağışlarıyla, İsmail Hami Danişmend'den satın alınan kitaplar arasında da bulunmaktadır. Kütüphanenin yöreden temin ettiği az sayıdaki yazma da yine Özege bölümünde okuyucuya sunulmaktadır.

Yukarıda sözkonusu edilenlere ilaveten Özege bölümünde muhafaza edilen çok değerli bir başka kolleksiyon ise Agah Sırrı Levent yazmalarıdır. Değerli araştırmacı Agah Sırrı Levent² 'ten satın alınan bu yazmalar kollaksiyonunun diğer pek çok kitaplıkta bulunan örneklerinden farklı tarafları vardır. Levent, öncelikle kendi ilgi alanında bulunan yazmaları toplamaya gayret etmiş, rasgele veya ne bulursa onu almak yerine, üzerinde çalıştığı konulara ait yazmaları aramış, bulmuş ve kolleksiyonunda bunları biriktirmiştir. Nitekim kolleksiyona göz atıldığında Levent'in kitaplaştırdığı ya da ilmi makale çerçevesinde ele aldığı konuların, hemen tamama yakın örneklerinin elinin altında bulunduğu görülecektir. Şehrengizler ve Gazavatnameler kendisinin ilk akla gelen kitaplaşmış çalışmalarıdır. Levent, bu gibi eserlerin orijinal örneklerini temin edemediği hallerde eserleri yeniden istinsah ettirmiş ve bu yolla onlara sahip olmuştur. Fakat istinsah edilen eserlerin hangi yazmanın kopyası olduğu behemehal belirtilmiştir. Bunun yanında Levent, bazı yazmalarda ilgili eserin değişik yerlerine kitapla ilgili açıklayıcı bilgiler yazmış, örneğin eksik olan söz konusu yazmanın tam nüshası ya da nüshalarının nerede olduğunu not olarak belirtmiştir.

Agah Sırrı Levent kolleksiyonunda yaklaşık 625 yazma yer almaktadır. Bunların pek azı edebiyat dışı konularla ilgili eser-

2 Edebiyat tarihçisi ve dilci A.Sırrı Levent, 1914'te Rodos'ta doğdu. İlk öğrenimini Edirne'de tamamladı. 1919 yılında İstanbul Darülfünunu Edebiyat Şubesi'nden mezun oldu. 1927-1940 yılları arasında İstanbul Erkek Lisesi'nde Edebiyat öğretmeni olarak çalıştı. Yeni Türk Dergisi'ni çıkardı (1936). 1940'te Aydın milletvekili olarak parlamentoya girdi. 1947'de Gazi Eğitim Enstitüsü edebiyat öğretmenliğine tayin edildi. 1949'da TDK Yönetim Kurulu üyeliğine seçilen A. Sırrı Levent, 1935-1956 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Türk Edebiyatı tarihi dersleri verdi. 1978'de Ankara'da öldü.

Eğitimci, dilci ve edebiyat tarihçisi olarak tanınan A. Sırrı Levent, özellikle dergi, ansiklopedi ve sözlük alanında çalışmalar yaptı. Şiir, hikaye ve roman denemeleri de bulunan A. Sırrı Levent'in çeşitli gazete ve dergilerde de birçok yazısı yayınlanmıştır. Özellikle Divan Edebiyatı (1941), Acılar (Roman 1928), Türk Edebiyatı Tarihi-Giriş (1973), Mantuku't-Tayr (1955), A.Sırrı Levent'in basılmış eserlerinden birkaçıdır.

lerdir. Koleksiyonunun büyük ve önemli eserleri ihtiva eden bölümünü, mesnevi nazım şekliyle kaleme alınmış yazmalar ve yazma divanlar oluşturmaktadır. Bu çalışmada 73 yazma divan tanıtılmıştır. Ağah Sırrı Levent yazmaları arasında yer alan yazma divanların nüshalarını bilim dünyasına sunmakla yararlı bir hizmeti yerine getirdiğimizi ümit ediyoruz.

1- Divançe-i Âgâh Efendi 138
(Mehmed ö. 1158 / 1745)

90 yk. 210 x 147 (155 x 90) mm. Nesih yazı. Beyaz kâğıt. Cilt, mukavva üzerine siyah bez kaplama. Sırtı ve köşeleri siyah meşin kaplı. Cilt sağlam. Sözbaşları ve tarihler kırmızı mürekkeple.

Divan 88a'da tamamlanıyor. 88b-90b'de nesihle yazılmış muhtelif beyitler kayıtlı. la'da temellük kayıtları var. Bu sahife kâğıtla kaplanmış. 1b'de, sağ üst köşede kayıtlı yazı okunamadı.

Baş: Dil-i divâne olmaz bir nefes hâli temennâdan
Ki mest-i cân-ı nâz u işvedir bir mah-simâdan
Son: Mu'aşşer harfleriyle oldı tarih
Ta'âlâ Şânühü Allahü ekber

1164 yılında Ahmed b. Ebubekir el-Erzurumî tarafından istinsah edilmiştir.

2-Divançe-i Âsım 379
(Küçükçelebizâde İsmail ö.1173 / 1759)

42 yk. 227 x 149 (167 x 95) mm. Beyaz kâğıt. Ta'lik yazı. 21 satır. Cilt, mukavva üzerine plastik yapıştırma. Sırtı ve köşeleri siyah meşin. Şirâzeli, iç kapaklı. Yazı rekabe kayıtlı. 1b tezhibli. Siyah ve kırmızı mürekkeple çift cedvel arası yaldızlı. Sütun araları, başlıklar mıstarlı, cedvelli, yaldız tezhibli. Diğer yapraklarda yazı, tek cedvelli, mıstarlı.

15 a cedvelli, boş. 15 b'de. "Gazeliyyat" başlığı tezhibli. 30^a boş Tarihler 30^b de.Divan 42b'de tamamlanıyor. Sonda iki yaprak cedvelli, boş.

Baş : Yâ Rab bu ma'nâyı bilür hep âlem
Kim abda sezâ cürm ü atâdur sana hem
Son: Ben bu da'vâda sıdkuna iderüm
Pişgâhunda dört kitâba yemin
İstanbul 1268 / 1825' de basılmıştır.

38 yk. 210 x 120 (145 x 65) mm. 17 satır. Ta'lik yazı. Cilt, vişne çürüğü renkli meşin kaplama. Cilt üzerine beyaz kâğıt yaptırılmıştır. Silik mülkiyet kayıtları la'da. Biri Mustafa Necip adına iki temellük mührü. Yazı çevresi çift, sütun araları tek çerçevesel. Başlıklar kırmızı mürekkeple. Divandan önce manzum hikâyeler kayıtlı. Divan adı 1b'de. 21a'da hâmişte çerçeve içerisine alınmış bir beyit, 25a'da hâmişte beş beyit kayıtlı. 39a'da Talib başlıklı bir başka beyit rik'a yazıyla.

Baş: Hamd o perverdigâr-ı biçûna
Virdi gerdiş bu çarh-ı gerdûna
Son: Nazma getürdi bunı Kâmi-i zâr
Tâ ki suhendâna kala yâr-ı gâr

23 yk. (1b-23b). 215x160)mm. Kâğıt, beyaz kalın. Nesih yazı. 13 satır. Bölüm başlıkları kırmızı mürekkeple. Yazı rekabe kayıtlı. Cilt, mukavva üzeri bez kaplama. Sırtı ve köşeleri vişne çürüğü renkli, zincirekli.

Baş : İlahî mest-i nûş-ı gâfletüm huşyâr it
Humâr-âlûd cürmüm neş'e-mend-i câm-ı gurân it
Son: Şikeste sıyeh tab'-ı heves-nâk-ı pür-melâl
Hâzık-ı Fuzulî kerd tahmîs-ı 'arz-ı hâl
1137 tarihinde Şeyh İbrahim tarafından istinsah edilmiştir.

8-33 yapraklarda. Eksik. 200 x 130 (150 x 75) mm. Sarı-yeşil pelür kâğıt. Rik'a yazı. 17 satır. Cilt, mukavva üzeri siyah bez kaplama. Sırtı ve köşeleri meşin. Şirazeli. Yazı rekabe kayıtlı.

Türkçe-Farsça tasavvufî risale ve şiir mecmuası. Nûsha rik'a, ta'lik, nesih gibi muhtelif yazılarıyla mavî, sarı, yeşil, pembe ve beyaz pelür kâğıtlara yazılmıştır. Muhibbi divanı okunaklı.

Baş : 'Ayn-ı âlem nûr-ı vechünden olupdur pür-zıyâ
Yoluna olsa nola dünya ve mâfihâ feda

Son: Bu gedâya nola keşf itsen şehâ esrarını
Gâh olur kim bendeye halini sultana arz ider

Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1308, 236 s. olarak basılmıştır.

6- Divançe-i Râşid Efendi
(ö. 1148 / 1736)

619
Mecmua 77

228b-252a yapraklarında. 180 x 120(120x75)mm. Muhtelif renkli pelür kâğıt. 15 satır. Rik'a yazı. Rekabe kayıtlı. Cilt, mukavva. Söz başları kırmızı mürekkeple. Sahifelerde yazının boyası diğer sahifelere aksetmiş, kâğıt boyayı geçirmiş. Okunaklı. Gazeller kaydedilmiştir.

Baş: Hâmem kadem basınca bu dîvana ibtidâ
Kıldı senâ-yı hazretî bu vech ile edâ
Son: Dil-i uşşâk-ı cihân şems-i şeker-riz ile bir
Ola hem elsine-i çend rakibâne neşât

7- Divan-ı Âtîf Mustafa
(ö. 1155 / 1743)

141

27 yk. 115x170 (165x110) mm. Beyaz kâğıt. Ta'lik yazı. 20 satır. Cilt, vişne çürüğü renkli, meşin. Zincirekli.

Divan, 27. yaprakta tamamlanmaktadır. Yazı, siyah mürekkeple çift cedveli. Kitabın sonuna bazı telhisler eklenmiştir.

Baş: Etse da'va-yı teferrüd ne kadar ber-câdur
Sadef-i bahr-ı ma'âniyle dürr-i yektâdur
Son: Olalı encümen-efrûz nazar-ı ışıkların

8- Divan-ı Bâkî
(Abdülbâkî Mahmud ö. 1527/1600)

111 yk. 196x120 (150x80)mm. Muhtelif kâğıt. Talik yazı. 17 satır. Cilt, mukavva üzeri yeşil bez kaplama. İç kapaklı, ebrûlu, sırtı meşin. Söz başları kırmızı mürekkeple.

Divanın sonunda Revânî'nin İşretnâme'si kayıtlıdır. Hamişlerde muhtelif notlar kayıtlı.

Baş: Hatt-ı müşk-fâmunla ey gonca-i ter
Sikkedür o lebler mümsikk meger

Son: Dil-ârâ kâmet-i şimşâda nisbet şâh-ı tubâdur
Nihâli kadd-i dilber hak bu kim âlâdan âlâdur

İstanbul 1259; İstanbul 1276; İstanbul 1317; Leiden 1911; Prag 1926, Ankara 1987'de basılmıştır.

9- Divan-ı Bâkî

(Abdûlbakî Mahmud ö. 1527/1600)

475

72 yk. 147x203 (155x78) mm. Nesih yazı. Muhtelif satır. Cilt, mukavva üzeri meşin kaplı.

Divan ilk 77 yapraktadır. Sultan Murad vasfında Acem ülkesi fethini kutlayan kaside ile başlayan divanın sonunda 16.yüzyıl şâirlerine ait şiirlere yer verilmiştir.

Baş: Râh-ı çeşmümden dile tab-ı ruh-ı cânân gelür

Hâne-i câna zıyâ-yı mihr-i nûr-efşân gelür

Son: Dâğlar sabr idemez sûz-ı dile baş degül

Ateş-i 'aşka demürler døyemez taş degül

10- Divan-ı Cem'i

(Mehmed ö. 1070/1660)

497

50 yk. 185x120 (145x60) mm. Aharlı kâğıt. Ta'lik yazı. 17 satır. Cilt, mukavva üzeri siyah bez kaplama, Sırtı ve köşeleri meşin kaplı, sağlam. Söz başları kırmızı mürekkeple.

3a'da farsça şiirler kayıtlı. 47b-50a'da Sâkinâme bulunmaktadır.

Baş: Benâm-ı şâh- hayvân-ı mukaddes

Nigâr-ârâ-yı nüh-tâk-ı mukarnes

Son: Şeref-bahş oldı kudse dâver-i sâhib-hüner geldi

O burc-ı evliyâyâ bir meh-i hurşid-eser geldi

11- Divan-ı Cevri

(İbrahim ö. 1065/1654)

66

223 sahife. 157x100 (130x85) mm. Sarı kâğıt. Ta'lik-rik'a yazı. 16 satır. Cilt, siyah meşin

72. sahifeden sonra 13 sahife boş bırakılmış. Daha sonra "Divan-ı Cevri Dede" kaydıyla divan başlamakta. Divan sarı renkli, çizgili bir kâğıda yazılmıştır. Son sahifede 307-309 tarihleri kayıtlı. Arka kapağın iç kısmında beyitler yazılmıştır.

Baş: Merhaba ey devr-i eyyâmın şeb-i sa'd-ahteri
Makdemîn oldı müzekker mevlid-i peygamberi
Son: Kim dimiş zîrâ hitâbet 'ilminün mâhirleri
Nokta vü harfün sükûtiyla hitâb olmaz sakat

Erzurum 1981'de basılmıştır.

12- Divan-ı Halim Giray
(ö. 1239 / 1824)

396

46 yk. 227x145 (160x85) mm. Kalın beyaz kâğıt. Rık'a yazı 17 satır. Rekabe kayıtlı. Divan, şâir adı, başlıklar ve cedveller kırmızı mürekkeple. Mahlaslar ve bazı ibârelerin üstüne kırmızı mürekkeple çizgi çekilmiş. Cilt, mukavva üzerine penbe işlemeli plastik yapıştırma. Sırtı vişne rengi meşin. Şîrâzeli.

la'da kurşun kalemle çizilmiş cedveller "17 satır, 48 varak, 94 sahife" kaydı eski yazıyla. 1b-2a'da Hâlim Giray hakkında bilgi veren mensur bir dibace vardır. Şahbaz Giray, divanın düzenleyicisi olarak kaydedilmektedir. Ferâğ kaydı 48a'da.

Baş: Hezar kasâid ham ü senâ ol pâdişah-ı yû'ti'l-mülke
menyeşâ hazretlerinin. . . (nesir)

Son: Sen kabul eylemedin ben dahi redditsem anı
Ba'dezin bu dil-i rüsvâna Sikender ne benim

İstanbul 1257 / 1841'de basılmıştır.

13- Divan-ı Emrî
(Emrullah ö. 983/1576)

373

15 yk. 233x155 (225x115) mm. Beyaz kâğıt. Rık'a yazı. 18 satır. Siyah mürekkeple gizli mîstar üzerine yazılmış, rekabe kayıtlı. Cilt, mukavva üzeri siyah bez kaplama. Sırtı ve köşeleri siyah meşin, iç kapaklı.

1b'de sülûs yazı ile "Hüve'l-bâkî Divan-ı Emrî" kaydı var. Divan eksiktir. 15b'da kayıtlı manzumenin devam ettiği anlaşılıyor.

14- Divan-ı Enis Recep Dede
(ö. 1147 / 1734)

470

19 yk. 205x155 (168x130) mm. Beyaz kâğıt. Ta'lik yazı.

17 satır. Yazı kırmızı mürekkeple cedveli. Cilt, mukavva üzeri siyah bez kaplama. Sırtı ve köşeleri meşin. İç kapaklar ebrûlu.

Baş: Aşk ile iden kalb-i sevâdın tecrîd
Şevk ile ider zevk-ı derûmî câvîd
Son: Kemâl-ı hüsn-i sivâyı tefekkür itmez Enîs
Safâ-yı âyine-i dilde istemez kederi

Edirne 1307 / 1890'da basılmıştır.

15- Divan-ı Esad Efendi
(Mehmed ö. 1753)

426

78 yk. 210x153 (164x82) mm. Ta'lik-nesih yazı. 23 satır. Başlıklar ve cedveller kırmızı mürekkeple. Sütun araları siyah mürekkeple cedveli. Cedvel arası yaldızlı. Cilt, mukavva üzeri vişne rengi meşin kaplama. Sonradan ebrûlu beyaz kâğıt yapıştirilmiş. İç kapaklı.

la'da Muhammed Latif, Muhammed Memdûh adına iki temellük mührü var. Divan adı la'da kayıtlı. 1b, 2a altın yaldızlı tezhibli. "Gazeliyât" 17b'de başlıyor. "Lugazler" bölümünde son beyitler kırmızı mürekkeple. 1b-9a arasında "Divan-ı Ragıp Paşa" ta'lik ve sülûs yazıyla hâmişte kayıtlı. 9b-74b arasında muhtelif tarihler 78a-79'da muhtelif karalamalar var.

Baş: Mîhr-i ikbâl-i fûrûğ-efzâ olup başmun
Hem ocağında fûruzân ola nice dûdmân
Son: Mahbûb-ı cenâb-ı şefî-i muhtar
Oldur sebab-i halk-ı cihân ol âgâh

Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1337'de basılmıştır.

16- Divan-ı Fasih
(Ahmed Dede ö.1111 / 1699)

458

76 yk. 213 x 120 (160x70)mm. Aharlı kâğıt, sarı-beyaz. Ta'lik yazı. 21 satır. Cilt, vişne çürüğü renkli meşin. Cilt kapak içleri ebrûlu.

1-2. 10. 64. yapraklar yıldız cedveli. 1b-2a yaprakları yeşil-pembe mürekkeple süslü. Ayrıca çiçek süslemeleri var (1b). "Hâzâ Kitâb-ı Divan-ı Fasih" kaydı 1b'de kırmızı mürekkeple, 76b-77b yapraklarında muhtelif şâirlerden manzumeler kayıtlı. Muhammed Muhyiddin adına 1248 tarihli bir temellük kaydı, iki temellük mührü ve muhtelif imzalar var.

Baş: Sensin ol yekta-vücûd-ı bî-nazîr ey lutf-ı Rabb
Zatun on sekiz bin âlemi halka sabeb
Son: Feryâd guyem zebân-ı biyâsâyed
Hâmûş şevem cihân biyâsâyed

17- Divan-ı Fehim-i Kadim

320

(Mustafa, Uncuzâde ö. 1058 / 1648)

88yk. 195x110 (152x65)mm. Beyaz kâğıt. Nesta'lik yazı. 19 satır. Başlıklar kırmızı mürekkeple. Yazı, cedvelli, yaldızlı rekabe kayıtlı, Cilt, mukavva üzeri yeşil kağıt kaplama. Arka kapak kâğıdı yırtık. Sırtı yeşil meşin kaplı, şîrâzeli.

Eserin bütün sahifelerinde güve yeniği var. Sütun araları üç cedvelli, yaldızlı . 1b tezhibli. Bazı yapraklarda beyitler kurşun kalemle numaralandırılmıştır. 30b-311a boş, 31b tezhibli.

Baş: Dün gece çarha kim itab etdim

Haşre dek vakf-ı ızırab etdim

Son: Râgımda olup misâl ahker-i düzah

Sinemde benüm cîveler eyler düzah

İstanbul 1934'de basılmıştır.

18- Divan-Ferdi

241

29 yk. 220x157 (140x90) mm. Beyaz, kalın kâğıt. Ta'lik yazı. 15 satır. Gizli mıstarlı, rekabe kayıtlı. Cilt, meşin üzerine ebrûlu kâğıt kaplama. Sırtı, meşin.

27b-29a yapraklarında Râgib'in nazîreleri kayıtlıdır.

Baş: Habbezâ geldi bahar nevrûz sultan olmuş

Sünbül ü lâle vü gül her biri bir hân olmuş

Son: Eger şûride Ferdî'nin hâlinden sen sual etsen

Hayâl-i nergis-i çeşmünle gâyet hastadır şimdi

19- Divan-ı Fevri

(Ahmed ö.978 / 1571)

501

135 yk. 193x130 (160x80)mm. Kalın beyaz kâğıt. Nesta'lik yazı. 17 satır . Başlıklar kırmızı mürekkeple. Cilt, vişne rengi meşin. Kapaklar yaldız zincirekli, cedvelli, şîrâzeli, Cilt sağlam. Rerağ kaydı 135b'de.

İç kapakta divan adı, mavî mürekkeple kaydedilmiştir. 1b'de "Haza Divan-ı Fevri Efendi" kaydı ta'lik yazı ile. 1b'de "Sultan

Murad-Na't" başlıklı manzume ta'lik yazı ile. Tercî-i bend (21b-23a), Müsebbâ (28b-31a), Müsebbâ (28b-31a), 2 tahmis gibi manzumeler hâmişlerde kayıtlıdır. 17a-b'de farklı bir yazı ile bir manzume ve bir tarih kayıtlı.

Baş: Memâlik-i dü cihanın olup serîrine şâh
Adû-yı dinûni kılâm helâk u tebâh
Son: Yüzün mihrüne meh didüm naklîm Ahterîdendür
Dürr ıtlakı o dendâna Sihâh-ı Cevheridendür

Rebiülahır 992'de Mahmud Sinan tarafından istinsah edilmiştir.

20- Divan-ı Fitnat 316
(Zübeyde ö.1194/1780)

33yk. 190x125 (145x86) mm. Beyaz kâğıt. Ta'lik yazı. 17 satır. Yazı, üç cedveli, cedvel ve sütun araları yaldızlı. Cilt, meşin, vişneçürüğü renkli. Yaldız zencirekli, cedveli. Cilt dağılmak üzere.

1b, 16 b yaprakları mihrabiyeli, mükemmel tezhibli. İç kapakta ta'lik yazıyla bir beyit ve bir hadis-i kudsi kayıtlı. 1a'da Muhammed Said Efendi adına temellük kaydı var.

Baş: Bâ'is-i icâd nızâm-ı dü-serâ
Mahlûk senin nâmına cümle eşya
Son: Eltâfa serâ görüp bu nâçizi
Mahlûk senin nâmına cümle eşyâ

İstanbul 1264 / 1848, İstanbul 1269 / 1853, tarihsiz ve basıldığı yer bilinmeyen iki baskısı yapılmıştır.

21- Divan-ı Güftî 123-125
(Ali Edirneli ö. 1088/1678)

112 yk. 210x120 (155x55)mm. Beyaz kalın kâğıt. Ta'lik yazı. 21 satır. Cilt, mukavva üzeri siyah bez kaplama. Sırtı ve köşeleri siyah meşin kaplı. Temellük ve ferağ kayıtları eserin son sahifesinde.

Muhtelif renkte kâğıt kullanılmıştır. Hâmişlerde beyitler kayıtlı. Bazı sahifelerde su damlasıyla bozulmalar var, yazı okunaklı. 95a-96b boş. Son sahifede "temmetü'd-divan-ı Güftî-i merhum li-Edirnevi" kaydı yer almakta.

Baş: Gel ey hâme-i i'câz-âyin
Güher-senc-ârâ-yı nazm-ı dîrin
Son: Hum nîze-şemşir o bigâni ta
Yine çarh-ı takdîre çekdi kazâ

Hüseyin Kırmî tarafından istinsah edilmiştir.

22- Divan-ı Hâletî

7

(Azmizâde Mustafa 977/1570-1040/1631)

119 yk. 195x130 (150x85) mm. Âbâdi kâğıt. Ta'lik yazı.
Muhtelif satır. Cilt, mukavva üzeri bez kaplama.

Baş: Ser-âgâz it dilâ hamd-i Hüdâya
Kim ol vâcibdürür bay u gedâya
Son: Çünkim basîret ehli bilürler bu hâletî
Kim fasl-ı dîde gâyetle hâb olur şikâr

23- Divan-ı Halîmî

461

147 yk. 210x140 (160x75)mm. Beyaz-sarı kâğıt. Ta'lik yazı. 18 satır. Başlıklar kırmızı mürekkeple. Cilt, vişnerengi meşin. Şirazeli. Sırtı yırtılmış.

Arka kapağın iç kısmında Çelebizâde 1130 temellük kaydı var. la'da sabit kalemlerle divan adı, bir beyt ve okunamayan bir temellük kaydı var. 1b-2a Arapça hamdele salvele kalın ta'lik yazıyla kayıtlı. Ön kapağın iç kısmında divânî yazıyla muhtelif kayıtlar var. 147b'de bir tilsim, 148a'da ta'lik yazıyla manzum ve mensur bir metin kayıtlı. 148b boş. "Tahmis-i Figâni li-Hisali" başlıklı manzume kötü bir ta'lik yazı ile 149a'da. Eserin hamişlerinde muhtelif kayıtlar var.

Baş: Geliniz halk-ı cihân hamd-i Hudâ eyleyelüm
Yüzümüz yire sürüp şükr ü senâ eyleyelüm
Son: Mey-i aşkınla mest olam bâri
Mâsivâdan gönül ola âri

24- Divan-ı Handânî

358

Sülüs yazı. Satırlar muhtelif. Cilt, mukavva üzeri siyah bez kaplı. Sırtı ve köşeleri meşin. Başlıklar ve cedveller kırmızı mürekkeple. Yazı yer yer harekeli. Sütun araları çift cedveli.

Divanın baş tarafı eksik. Eserin baş tarafında kasideler yer almakta. Bazı yapraklarda tamir ve su akıntısı var. Hâmişlerde siyah mürekkep ve aynı yazıyla düzeltmeler, ilaveler var.

"Münâcât-ı Halil bâ-Hüdâvend-i Celil" 130-135, "Kaside-i Fütüvvetnâme 982" 134a, 136-153b yapraklarında kayıtlı manzumenin muhtevâsı anlaşılamadı.

Baş: Hüve'l-âlim 'afüvvün asım azîm
Hüve'l-âdil 'alâ âmir hüvallah
Son: Senden ayrı zıkr ü fikrim subn u şâm
Olmasın dilde dilimde vesselâm

25- Divan-ı Hâşim

(Üsküdârî Mustafa ö. 1197/1782)

613

Mecmua 71

1b-127a yapraklarında. 170x109 (135x71) mm. Aharlı, samansarısı kâğıt. Nesih yazı. 20 satır. Rekabe kayıtlı, siyah ve kırmızı mürekkeple. Yıldız cedveli. sahifeler çiçek süslü. Cilt, ebrûlu kâğıt yapıştırılmalı, mukavva üzeri bez kaplama. Sırtı siyah meşin. Cilt, tamir görmüş, şirazeli.

Baş tarafta 8 boş yaprak var. la'da bir temellük mührü ve salvele kayıtlı. 1b-3a'da ölüm tarihleri, mülkiyet kayıtları, sülûs, rik'a, nesih yazılarla beyitler ve muhtelif kayıtlar var. Eser, mükemmel tezhib örneği. 3b yıldız ve renkli boyalarla süslü. Bazı hâmişlerde muhtelif kayıtlar var. "Gazeliyat" bölümü 8b'de Bölüm başlıkları kırmızı mürekkeple. Gazeller arasında muhammes, kaside gibi farklı nazım şekillerine yer verilmiştir. Tarihler 119b'de. 120-123. yapraklarda Hz. Peygamber ve 12 iman vasfında manzumeler kayıtlı. 127-153. yapraklarda melamilîge dair mensur tasavvufî risaleler kayıtlı.

Baş: Vâridat-ı mensûre ve divan-ı manzûme li-Seyyid
Hâşim Mustafa el-Üsküdârîyü'l-celveti. . . (nesir)
Son: Tarık-ı Hakdadır bunlar Müdâmi
Demezler bu sözü tâ bilmeyince

Ahmed Reşid es-Sûfî tarafından 1188'de istinsah edilmiştir.

28- Divan-ı Hâşim

(Üsküdârî Mustafa ö. 1197 / 1782)

384

71 yk. 235x165 (235x163) mm. Sarı kâğıt. Ta'lik yazı.

19 satır. Rekabe kayıtlı. Cilt, mukavva üzeri yeşil meşin kaplı. Yıldız zincirekli, çift cedveli. Şemseli, miklaplı, şirazeli. Miklap zincirekli, cedveli. Şirazeler bozulmuş, cilt bozuk.

1b kalın yıldız cedveli, yıldız çiçek motifli. Divan ve şair adı aynı sahifede kırmızı mürekkeple. Eserin başında mensur dibace vardır. (1b-5a). Muhtelif sahifelerde düzeltme ve karalamalar var. Divan mürettep değildir. 72a'da tamamlanmaktadır. 71a-88b'de sūfilik mesleğine ve muhtelif mesleklerle dair manzum ve mensur eserler kayıtlıdır.

Baş: Vâridât-ı mensûre ve divan-ı manzume li-Seyyid Haşim Mustafa el-Üsküdâri el-celveti. . . (nesir)

Son: Usulî kâr-ı nâtıkla makamâtıyla edvân

Geçince nağme-i uşşâk Hüseyinide karar eyle

27- Divan-ı Hâtem

240

(Akovalızâde, ö.1168/1754)

35yk. 220x140 (150x80) mm. Kalın, beyaz kâğıt. Nesih yazı, 21 satır. Yazı, sütun araları çift, çevresi tek cedveli, rekabe kayıtlı. Cilt, kırmızı düz meşin üzerine, siyah çiçek kabartmalı plastik yapıştırma. Miklaplı. Kapak içleri ebrûlu. Kapak dağılmak üzere.

20 b hamîşinde cedvellenmiş bir beyit kayıtlı. Hamîşlerde mısra ve beyitler var. Sonda 4 yaprak boş. 32b-35b arasında kayıtlı kıta ve müfretler kırmızı mürekkeple cedveli.

Baş: Gelmez istiğna çiçekli ebrî-i gülden bana

Câme-i endâm biçilse çeşm-i bûlbûlden bana

Son: Bab-ı nahv-i mûmiyâne sarf-ı zihn itse hayâl

Fasl-ı vaslun evcin ortasın bulur erbâb-ı bâl

İstanbul 1284 / 1867'de taşbasma olarak basılmıştır.

28- Divan-ı Hâtif

94-98

(Hasan Siraçzade, Bursevî ö. 1077/1152)

171 yk. 195x130 (140x75) mm. Aharlı, yumurta sarısı kâğıt. Ta'lik yazı. 19 satır. Başlıklar ve cedveller kırmızı mürekkeple. Rekabe kayıtlı. Cilt, vişnerengi, zincirekli, miklaplı, şirazeli. Şiraze ve miklap dağılmak üzere.

Eserin başında temellük kayıtları ve es-Seyyid Abdurrahman Rahmî mührü var. Manzum-mensur mukaddime. 27. yaprağa kadar hamîşte Esmâülhüsna açıklaması yer almakta.

171. yapraktan itibaren Seyahatnâme. İlk sahifede kaydedilmiş tılsım ve hastalıklar için deva olacak tarifler var.

Baş: Hezâr hamd ü dürûd ol Hudâ-yı zi-şâna
Ki virdi nâtıka vü fikri nesl-i insana
Son: Dâima avn-i hazret-i Bâri
Kâmyâb ide âşık-ı zân

29- Divan-ı Hâzık

(Mehmed Erzurûmî, ö. 1177/1763)

273

40 yk. 220x151 (200x95) mm. Kalın beyaz kâğıt. Yazı Nesta'lik. 19 satır. Rekabe kayıtlı. Mahlaslar kırmızı mürekkeple. Cilt, mukavva üzerine siyah bez kaplama. Sırtı ve köşeleri meşin. Şirazeli, iç kapaklı. Ketebe ve istinsah kaydı 40'da.

Divanın baş tarafı eksik. Çeşitli sahifelerde nesih yazıyla mısra ve beyit eklemeleri var. Hamişlerde çeşitli manzumeler kayıtlı. 5b-6a'da su akıntıları. Manzumeler kırmızı mürekkeple numaralandırılmıştır. Divan rübâilerle tanımlanıyor.

Divandan sonraki bölüm bir şiir mecmuası özelliği taşımakta. Ta'lik, nesih, Nesta'lik gibi muhtelif yazılar kullanılmıştır. Mahlaslar kırmızı mürekkeple. Son yaprakta ilaç tarifleri bulunmaktadır.

Baş: Âyet-i nûr-ı cemâlin mushaf-ı rûhsarda
Mebhas-ı taksir-dersi imtihanıdır bana
Son: Mazhar-ı lutf-ı ilâhî ola Hâzık zirâ
Oldı târih-i velâdetleri lutf-ı mazhar

İstanbul 1318 / 1900'de basılmıştır.

30- Divan-ı Hevâyi

313-315

1b-56a yapraklarında. 198x125 (142x75) mm. Kirli beyaz kâğıt. Talik yazı. 19 satır. Vişne rengi deri ciltli, miklaplı, Cilt üzerine sonradan penbe ebrûlu kâğıt yapıştirilmiştir. Rekabe kayıtlı. "Hezeliyat" ve "Hicviyât" şeklinde bölümlere ayrılmış manzumelerle devam ediyor. la'da dörtgen temellük mührü var.

Divançe-i Bahâi (57b-80b), "Ahkâm-ı Gülbüne sene 1056 Bahâi-yi Küfri" başlıklı mensur eserle birlikte. 22a'dan itibaren "berâ-yı Vehbi" başlıklı manzumeler kayıtlıdır. Velehü başlığıyla 56a'ya kadar devam ediyor. 56b-57a boş. Eserde müstehcen kelime ve anlamlara yer veren pekçok şiir ve beyit dikkati çekmekte.

Baş: Erbâb-ı hurfet içre zuhûr eyledi fiten
Şâkird ü usta birbirine oldu dil-şiken
Son: Sevdigüm mugbeçedür bağda sarımsağ olsun
Sebzeçik virdi bana bağda sarımsağ olsun

1252 tarihinde istinsah edilmiştir.

31- Divan-ı Hevayî

445

37 yk. (26b-63b). 215x160 (160x110) mm. Beyaz kalın kâğıt. Nesih yazı. 13 satır. Başlıklar kırmızı mürekkeple. Cilt, mukavva üzeri siyah bez kaplama. Sırtı ve köşeleri vişneçürüğü renkli meşin. Köşebendli, salbekli, orta şemseli.

Lebib Efendi Divanı ile birlikte. Divan "Gazeliyat" bölümüyle başlıyor. Sonda "Mukattât" bölümü yer almakta. Yaprakların sağ üst köşelerinde rutubet ve su akıntısından dolayı bozulma var. Yazı okunaklı.

Baş: Hiç boza keyf vermedi ey nâzenin sana
Çesbândur acep arak-târçın sana
Son: Mu'tâd bud dessâm-ı zıfâfın seheri
Kutlar gelini cümle zenân pâce gelür

32- Divan-ı Hevayî

488-89

32 yk. 125x95 (146x90) mm. Saman sarısı kâğıt. 15 satır. Nesta'lik yazı. Kırmızı mürekkeple cedveli, rekabe kayıtlı. Cilt, mukavva üzeri yeşil baz kaplama. Koyu yeşil iç kapaklı.

Divan-ı Tirsî ile birlikte. Her iki divanın adı la'da kayıtlı. Aynı sahifede Seyyid Ahmed Reşid adına bir temellük mührü ve mülkiyet kaydı var. 1b-2a kalın yıldız cedveli. Çeşitli hamişlerde beyitler kayıtlı. 33a-36a boş.

Baş: Hiç boza keyf vermedi ey nâzenin sana
Çeşbandur acep arak-tarçın sana
Son: Gıtmez eser-i çüb-ı samân denizimizden
Geçmez yelün ayağı bizi hırmenimizden

33- Divan-ı İzzet

357

(Beğlikçi Mehmet. ö. İst. 1258/1842)

70 yk. 240x167 (167x90) mm. Sarı, penbe, beyaz kâğıt. Ta'lik yazı 19 satır. Başlıklar ve cedveller kırmızı mürekkeple. Cilt, mukavva üzeri vişnerengi meşin kaplama. Cilt üzerine

sonradan ebrûlu kâğıt yapıştırılmıştır. Miklaplı. Miklap bağlantısı kopmak üzere. Kapak içleri yumurta sarısı renkli kâğıt yapıştırma.

1b'de Osmanlı arması resmi yapıştırılmıştır. 1b-3a arasında mensur dibace yer almakta. 31b'de "Gazaliyat" başlığı yer almakta. Bu sahifede de Osmanlı arması yapıştırması yer almıştır. Yazıda tarihler ve mahlaslar kırmızı mürekkeple. 70b'de rik'a yazıyla bir kayıt var.

Baş: Enva'-ı hamd ü sipâs ve esnâf-ı şükr-i bî-kıyâs
Ol hâlık-ı kevn ü mekâna. . . .(nesir).

Son: Bezme gelmem dir idün İzzet-i zâr olmayacak
Şimdi ey şüh-ı cefakâr ferâmüş itdün

1203'te benli Arif tarafından istinsah edilmiştir. Divan 1224'te tertib edilmiştir.

İstanbul 1258 / 1842'de basılmıştır.

34- Divan-ı Kelim-i Eyyûbî
(ö. 1098 / 1687)

431

47 yk. 200x105 (123x65) mm. Yazı 13 satır. Ta'lik. Bölüm başlıkları kırmızı mürekkeple. Cilt, mukavva üzeri mavi bez kaplama. Sırtı siyah meşin, iç kapaklı.

Eserin başında 921/1224, 1184, 1217 temellük kayıtları var. 1b'de "Divan-ı Kelim" kaydı.

Baş: Benim kim olmadım nazende berk-ı sâz-ı vuslatdan
Nasibim har-ı hasretdür bu gülşen-gâh-ı mihnetden

Son: Kapanmaz dağ-ı gam sinemde âlem lâlezâr olsa
Açılmaz gonca-ı kalb-ı hazînim bin bahar olsa

35- Divan-ı Münif
(Mustafa)

438

53 yk. 220x135 (150x80) mm. Beyaz aharlı kâğıt. Yazı 17 satır Nesih. Başlıklar kırmızı mürekkeple. Yazı, yer yer harekeli. Mahlaslar kırmızı mürekkeple. Rekabe kayıtlı. Cilt, mukavva üzeri siyah bez kaplı. Sırtı ve köşeleri siyah mesin. İç kapaklı, şirazeli.

Baş : Ey zevîrânî bedel künc-i hân endâhte
Nakd-ı vakt-ı ışk der-hümâyûn-ı cân-endâhte

Son: Âhir. vuslatı anun
El-kussa çubukda iken inüp okkaya bindi

Divan 1b'de "Münif'in Gazelleri" kaydıyla başlıyor.
53a'da "Tarihler"le tamamlanıyor.
Bulak'ta basılmıştır. (96 s.)

36- Divan-ı Nâbî
(ö. 1124 / 1712)

571

162 yk. 215x125 (175x90) mm. Aharlı, saman beyazı kâğıt. Aharsız kalın, beyaz kâğıt. Yazı ve satır çeşitli. Cilt kahve-rengi meşin. Başlıklar kırmızı mürekkeple.

Nabî Divanı 1-95. yaprakları arasında. 1b'de "Kasâyid ve Divançe-i Nâbî (niamenallahû bikelâmihittahsîn)" kaydıyla başlıyor. Divan Lugazlarla sona eriyor. Muhtelif sahifelerde hat denemeleri var. Lugazlardan sonraki yapraklarda şarkı ve türkû gibi muhtelif manzumeler bulunmakta.

Baş: Gördi ibret Hakda mukaddemât-ı zuhûr
Ne gösterir görelim hazret-i Hudâ-yı gayûr
Son: Oldı gönlüm Nâbiyâ bâziçe-i emvâc-ı gam
Çalkanur geh ye's ü geh ümmid ile deryâ gibi

Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul 1292; Kahire 1257 / 1847; Ankara 1987'de basılmıştır.

37- Divan-ı Nakşî
(Ali Akkırmanlı ö.1065 / 1655)

293-296

63 yk (228a-291a). 200x140 (140x85) mm. Beyaz kâğıt. Nesih yazı. 15 satır. Rekabe kayıtlı. Başlıklar kırmızı mürekkeple, mahlaslar kırmızı mürekkeple. Cilt, yeşil mesin kaplama. Cilt üzerine sonradan sarı plastik cilt yapıştırılmıştır. Miklaplı, şirazeli. "Harf-i Zâ" hamışte kayıtlı. Oksitlenmeden dolayı bazı sahifelerde bozukluklar var. 293a-294a'da bozuk nesih harekeli bir dua kayıtlı. 294b'de "Şems-i Tebrizi" başlıklı 4 beyit, nesih yazıyla kaydedilmiştir.

Baş: Gel ey sâlik kulak tut göründi terkib olan ma'nâ
Biri yıldür biri toprak biri âteş biri deryâ
Son: Eyü devr oldı anlarsan sevip ol hûbî ey Nakşî
Yanılmaz cismimin yaşı acep dildara düşdüm ben

1208'de istinsah edilmiştir.

12 yk. 210x145 (165x80) mm. Kirli sarı kâğıt. Nesih yazı, 17 satır. Cilt, vişneçürüğü rengi menşin. Zincirekli. Önkapığın iç kısmı ebrûlu kâğıt yapıştırma. Eksiktir.

Divan-ı Magribî" ile birlikte. Bu nushada Şeyh İbrahim Müntehebâtı" da yer almaktadır.

Baş: Kemâl-i lutfun isbât eyle yâ Rab
Kabûl-i arz-ı hâcât eyle yâ Rab

Son: İlâhî sen o hallâk-ı cihan-ı cism ü cansın kim
Nukûş-ı âlem-i ketm-i ademden itmege inşâ

131 yk. 262x195 (210x125) mm. Beyaz çizgili kâğıt. 23 satır Rik'a yazı. Rekabe kayıtlı. Kurşun kalemle yazılmıştır. Cilt, mukavva üzeri siyah bez kaplama. Sırtı yıldız çiçek kabartmalı meşin. İç kapaklı.

"Dârülfünûn Kütüphanesi 2288-2905" nolu nüshadan istinsah edilmiştir. Müstensih: Mehmed Rüştü. Şeyhi Divanı ile birlikte. Bu nüsha Âgâh Sırrı Levend tarafından sonradan istinsah ettirilmiştir.

Baş: Bismillahirrahmanirrahim
Oldu çü unvan-ı divan-ı kadim

Son: Dünya içinde bağ-ı İrem görmek isteyen
Sürsün yüzün mezârına ol yüce Hazretin

İstanbul 1963, İstanbul (tarihsiz) 'da bastırılmıştır.

20 yk. 220x165 (195x135) mm. Saman sarısı kâğıt. Rik'a yazı. Satır sayısı muhtelif. Cilt, mukavva üzeri siyah bez kaplı. Sırtı ve köşeleri meşin.

Baş: Helâk ettin figân ey rûze ol hurşid-i tâbânı
Gerekmez bana 'ıydın etme tek âzarda cânânı

Son: Sîne-râ sad şerha-i bi-endâze ekenden diger
Dâg-ı dil-râ hem belaht-i tâze ekendem diger

Salih İzzet tarafından yakın dönemde istinsah edilmiştir. İstanbul 1138-1340, Ankara 1987'de basılmıştır.

41- Divan-ı Nefî

(Ömer Erzurumlu ö.1045 / 1635)

100 yk. 210x125 (145x75) mm. Beyaz kâğıt. İnce Ta'lik yazı. 21 satır. Sütun araları çift, yazı çevresi tek kırmızı cedveli. Başlıklar kırmızı mürekkeple. Cilt, vişneçürüğü rengi meşin kaplı. Orta şemseli, zincirekli, şirâzeli.

"Külliyât-ı Divan-ı Nefî" kaydı la'da. Cilt kapağı güve yeniği tahrip olmuş. Hâmişlerde beyitler kayıtlı. İlk sahifede rakamlarla kayıtlar düşülmüştür. 97.yk'da temellük mührü var. 69a-69b, 70a-71a'da "Sâkinâme" kayıtlı.

Baş: Ukde-i ser-rişte-i râz-ı nihânîdir sözüm
Silk-i tesbih-i dür-i sebalmesânîdir sözüm
Son: Gam çekme hakikatde eger ârifisen
Farz eyle ki elân yine âlem yoğımış

Kahire 1252 / 1836, İstanbul 1269 / 1852, İstanbul 1311 / 1893, İstanbul 1972, İstanbul 1986, Ankara 1986'da basılmıştır.

42- Divan-ı Neş'et

381

(Süleyman ö. 1222/1807)

114 yk. 233x140 (170x80)mm. Saman sarısı kâğıt. Ta'lik yazı. 15 satır. Rekabe kayıtlı. Başlıklar kırmızı mürekkeple. Cilt, mukavva üzeri siyah bez kaplı, sırtı ve köşeleri siyah meşin. Şirâzeli, iç kapaklı.

Başta dibâce kayıtlı (1a-9a). Mensur dibâcede şâir hakkında bilgi yer almakta. Divan Na'tle başlıyor. Sahifelerde oksitlenme ve lekeler var. Sahifeler sonradan kurşun kalemle numaralandırılmıştır. 53a-54a yapraklarında "Sâkinâme" kayıtlı.

Baş: Nâzım-ı divan-ı şerif-i belâgat-redif sellemehüsselâm
vâkıf-ı esrâr-ı levh u kalem . . . (nesir)
Son: Sevdâ zı-dükân-ı 'ışk ma'lûm
Gülzâr-ı vefâ gül-i siyehdür

Kahire 1252 / 1836'da basılmıştır.

43- Divan-ı Nevâyî
(Alişir 844 / 1441, 906/1500)

350

168 yk. 250x175 (160x105)mm. Ta'lik yazı. 13 satır. Cilt, vişnerengi meşin. Yıldız zincirek ve cedveli. Salbekli, köşe ve orta şemseli, şirazeli. Arka kapak gömme şemse, salbek ve zincirekli. Cilt, mükemmel tezhib örneği.

1a'da beş temellük mührü ve muhtelif temellük kayıtları var. 1b mükemmel tezhibli. Sütûn araları altın yıldız, yazı çevresi yıldız ve yeşil-mavi üç cedveli. 168. yaprakta beyzî büyük ve küçük iki temellük mührü var. Sonda iki yaprak cedveli, boş. Son yaprakta beyitler ve tûsımlar kayıtlı. Bazı sahifelerde su akıntıları, lekeler var. Nûsha tamir görmüş. Hâşiyelerde kurşun kalemle düzeltmeler var.

Baş: Ey nev-bahâr-ı ârızının subhıga can-perver-i hevâ
Son: Pür kadeh ol külli handân eyledi
Ey köngül nezzâre et külhanda kör

Paris 1841, Taşkent 1315/1897, İstanbul (tarihsiz), Tebriz (tarihsiz), Buhara (tarihsiz), Hive 1881'de basılmıştır.

44- Divan-ı Nev'izâde Atâyi
(991 / 1583-1045/ 1636)

449

41 yk. 180x80 mm. Beyaz kâğıt. Ta'lik yazı. 21 satır. Başlıklar kırmızı mürekkeple. Cilt, vişnerengi meşin kaplama.

Divan, Hamse-i Atâyi'nin birinci bölümünü oluşturmaktadır. Daha sonra "Heft-hân", "Nefhatü'l-ezhâr", "Sohbetü'l-ebkâr", "Sakî-nâme" yer almaktadır. İlk yaprakta bir temellük mührü ve Es-Seyyid Mahmud Mir Tayyar imzası var.

Baş: Eylesün besmele bi-nakş-ı midâd
Mâh-ı ser-levha-i zerrine sevâd
Son: Zîr-i dâğ-ı sineme çekdüm elif saçıldur hûn
Görüp sâkiyi sandum oldu surâhi ser-nigûn

45- Divan-ı Niyâzi-i Mısri
(Şeyh Mehmed ö.1105/1694)

254

73 yk. 210x140 (155x95) mm. Aharlı beyaz kâğıt. Nesih yazı, 13 satır. Rekabe kayıtlı, gizli mıstar ve cedveli. Cilt, mukavva üzeri bez kaplama, sırtı ve köşeleri siyah meşin. İç kapaklı, şirazeli. 72-73. yapraklar tamir görmüş.

Baş: Ey gönül gel gayrı geç aşka eyle iktidâ
Zümre-i ehl-i hakikat anı kalmış iktidâ
Son: Ol nefha ki âdem demidür âdemi iste
Ol demle Niyazî erilir menzile dosta

1239'da Seyyid Muhammed Hıfzî tarafından istinsah edilmiştir.

Kahire 1254/1838, Kahire 1259/1843, İstanbul 1260/1844, 1275 (basıldığı yer belli değil), İstanbul 1284/1867, İstanbul 1291/1874 İstanbul 1291/1874, İstanbul 1294/1877, 1298/1881 (basıldığı yer belli değil), İstanbul 1300/1883, 1307) basıldığı yer bilinmiyor) İstanbul 1325/1907, 1326/1910 (basıldığı yer bilinmiyor), Basıldığı yer ve tarihi bilinmeyen bir taşbaskı, İstanbul 1935, İstanbul 1943, İstanbul 1943, İstanbul 1958, İstanbul 1976 ve basıldığı yeri ve basılış tarihi bilinmeyen bir baskısı yapılmıştır.

46- Dıvan-ı Nürî

251

38 yk. 204x143 (145x95) mm. Sarı, penbe, beyaz kâğıt. Nesih yazı. 17 satır. Çift cedveli, cedvel araları altın yaldızlı, rekabe kayıtlı. Cilt, mukavva üzeri yeşil bez kaplama. Sırtı meşin, miklaplı, kapak içleri ebrûlu kâğıt yapıştırma, iç kapaklar ebrûlu.

İlk yaprak tezhibli. Dıvan-ı Şeyh Zekâî ile birlikte. Ferağ kaydı ve bir temellük mührü Zekâî Dıvanı'nun sonunda.

Baş: Hamden limen ce'alessünnetenâ yenâbiü'lhikmeh. . . .
(nesir)

Son: Meşiyet bendesidir cümle eşyâ
Hemen ihsana kaldı kul efendi

1284 tarihinde Muhammed Tevfik es-Sa'dî tarafından istinsah edilmiştir.

47- Dıvan-ı Oğlanlar Şeyhi (Dil-i Dânâ)
(İbrahim ö. 1060/1656)

361

62 yk. 240x165 (193x115) mm. Kalın sarı kâğıt. Nesih yazı. 21 satır. Başlıklar kırmızı mürekkeple. Sütun araları çift, dış çerçeve tek kırmızı mürekkeple cedveli. Cilt, vişnerengi, mukavva üzeri meşin kaplama. Cilt üzerine sonradan ebrûlu kâğıt yapıştırılmıştır. Miklaplı.

Dıvan ismi 1b, ferağ kaydı 61b' de. 62b' de "Nefes-i

Hasan", "Nefes-i Pir Sulţan" kayıtlı rik'a yazıyla iki nefes bulunmakta. Eserin muhtelif hamişlerinde notlar kayıtlıdır.

Baş: İlahî ilmine yok hadd u gâyet
Hudâyâ vâsfına yok nihâyet

Son: İbrahimin sözlerin kendin bilmez ne bilsün
Kendin bilen ârife fedâ olsun cânımız

İstinsah tarihi 1255. Derviş Yakup tarafından istinsah edilmiştir.

48- Divan-ı Oğlanlar Şeyhi (Dil-i Dâna)
(İbrahim ö. 1060/1656)

459

50 yk. 175x210 (170x110) mm. Kalın beyaz kağıt. Rik'a yazı. 16 satır. Cilt, mukavva üzeri siyah plastik yapıştırma. Sırtı ve köşeleri meşin kaplı. İç kapaklı.

Şâir, mustensih adı iç kapakta kayıtlı. Risâle-i Şeyh İbrahim ile birlikte, "Fihrist-i Risâle-i mergûb" kaydı 3a'da. "Derbeyân-ı Sebeb-i te'lif" 3b'de. Kasâid kısmı 61b'de başlıyor. Divan manzum ahlâkî öğütlere yer veren manzum risâlelerle birlikte.

Baş: İlahî ilmine yok hadd ü gâyet
Hudâyâ vâsfına yok hiç nihâyet

Son: Bu yüzden biri bir âyet rivâyet etmedi aslâ
Muhyuddin ne Sadrüddin ne Attâr u ne Mevlânâ

1023'te Ali Saib Sofyevi tarafından istinsah edilmiştir.

49- Divan-ı Râğib Paşa
(ö. 1177/1763)

507

48 yk. 200x140 (140x80) mm. Saman beyazı kâğıt. Talik yazı. 13 satır. Rekabe kayıtlı. Cilt, vişneçürüğü rengi meşin, mıklaplı.

1192 temellük kaydı kırmızı mürekkeple. Siyah mürekkeple okunmayan başka bir temellük kaydı, bir temellük mührü, silik yazıyla iki beyit bulunmakta. Divan adı 1b'de kayıtlı. Arka iç kapakta mülkiyet kayıtları var. Farsça-Türkçe manzumelerden ibarettir.

Baş: Habbezâ ferhunde şeb leyletülkadreş fedâ
Mişevved kerd seher-i subheş hezâr eyyâm-ı muhit

Son: Bâyed guşâ der heme-câ çeşm-i ihtiyât
Mâhî-yi sayyâd-ı dâm koned mevc âb-râ

Kahire 1252 / 1836'da basılmıştır.

50- Divan-ı Râğîb Paşa
(Mehmed ö. 1177 / 1763)

426

Divan-ı Esad ile birlikte. Hamişte ta'lik ve sülûs yazıyla kayıtlıdır. Şâir ve divan adı 1b hamişinde kırmızı mürekkeple. 1b-9a'da kayıtlıdır. Divan eksiktir.

51- Divan-ı Rahmî Efendi
(Tersane Kâtibi)

380

74 yk. 232 x 155 (158x88) mm. Ta'lik yazı, 21 satır. Rekabe kayıtlı. Başlıklar kırmızı, cedvel ve mıstarlar koyu kırmızı mürekkeple. Cilt, mukavva üzeri vişnerengi meşin kaplama. Yıldız zincirekli, çift cedveli. Sırtı, kahverengi meşinle tamir görmüş, şirâzeli, iç kapaklı.

1b, 22b tezhibli. Kalın yıldız, iki siyah bir kırmızı cedveli. Divan ve şâir adı 1b'de. Bazı yapraklarda tutkal ve mürekkep lekeleri bulunmakta. "Gazeliyat" 22b, "Mukattaat" 44b'de bulunmakta. Divan 73a'da tamamlanıyor. 73 b cedveli boş.

Baş: Ey şehensâh-ı melâik-hâdim-i hayrülbeşer
Hâkpây-ı ekremi kerrübiyân tâc-ı ser

Son: Rahmiyâ derler ana merd ü zen
Ahşam olunca dideler rüşen

52- Divan-ı Rıza
(Şeyh Mustafa Neccarzâde ö. 1159/1746)

500

54 Yk. 200X130 (165X70) mm. Aharlı kağıt. Rik'a yazı 23 satır. Cilt, mukavva üzeri bez kaplama. Ebrûlu kâğıt yapıştırma. Sırtı meşin, mıklaplı.

Divan mürettepdır. Başlıklar kırmızı mürekkeple. Eserin başında "Tuhfe-i İrşadiye" bulunmakta.

Baş: Serkâfile-i âlem-i balâsın sen
Sâlârda arş-ı mu'allâsın sen

Son: Te'âlallah va'den innehû lâyuhlifülmi'âd
Faddalnâ rabbenâ etmimlenâ fi mebde'ülicâd

İstanbul 1262 / 1846'da basılmıştır.

53- Divan-ı Riyâzi
(Mehmed ö. 1054 / 1645)

466-68

39 yk. 206x116 (165x70) mm. Sarı-beyaz kâğıt. Ta'likyazı 27 satır. Cilt, vişneçürüğü renkli meşin. Şemseli, kalın, ince yaldız cedveli. İç kapaklı. Yazı rekabe kayıtlı, mahlaslar kırmızı mürekkeple çizilmiştir.

Ketebe kaydı ön iç kapakta. Divan-ı Sabrî ile birlikte. İç kapakta bir temellük mührü, talik yazıyla muhtelif manzumeler bulunmakta. Hâmişlerde beyitler kayıtlı. Bazı yapraklarda su akıntıları var. "Sâkinâme-i Riyâzi" 4b-59a'da kayıtlı.

Baş: Sâlik-i aşkım çıkan râh-ı cunûndur bana
Seng-i cefâ-yı felek râh nûmûndur bana
Son: Kim zerre isen dahi çıkarsın feleğe
Tut damen-i gird-i båd-ı daşt-i gam-ı aşk

1283 yılında Azizi tarafından istinsah edilmiştir.

54- Divan-ı Sabih

531

76 yk. 220 x 160 (200x135) mm. Beyaz, saman beyazı kâğıt. Rik'a yazı. Satır, muhtelif. Rekabe kayıtlı. Başlıklar kırmızı mürekkeple. Mahlaslar kırmızı, siyah çizgilerle belirtilmiştir. Tarih kayıtları kırmızı mürekkeple. Cilt, mukavva üzeri ebrûlu kâğıt yapıştırma. Sırtı ve çevresi kahverengi meşin kaplama. Yaldız zincirekli, miklaplı, şîrâzeli.

"Mecmua-ı Gazeliyyât" kaydı 1a'da. 1b-13b Kasideler, 14a-56b'de Gazeller, 1 Müstezâd, 56b-58b'de Lûgaz, Muamma, 58b-76b'de tarihler kayıtlıdır. 76-80. yapraklar boş.

Baş: Dil-i insanı ef'al-i sıfat-ı zâta kâbil bil
Ne ma'nâ âdem-i ma'na ki taht-ı mülk-i unsurda
Son: Harf-i cevher-dârdan târihi nutk eyler Sabih
Nakşibendiler bu hüsn-i hatla vecd-âver olur (1167)

55- Divan-ı Sabit

255-257

(Alaeddin Efendi ö. 1125/1713)

122 yk. 210x130 (160x75) mm. Saman beyazı kâğıt. Ta'lik yazı. Cilt, vişneçürüğü renkli meşin. Çift cedveli, yaldız zincirekli, köşebendli, salbekli, yaldız şemseli, şîrâzeli. Miklap beyzî şemseli. Cilt dağılmak üzere, mükemmel tezhibli.

"Hasan", "Rıza" kayıtlı temellük mührü ve mülkiyet kayıtları var. Hamişlerde kurşun kalemle düzeltmeler ve beyitler kayıtlı. 122 b'de Divânî yazıyla bir isim ve tarih yer almakta. Divan 113a'da başlayan Lûgazlerle tamamlanıyor.

113a-117a'da "Hikâye-i Tonludere (Derenâme)", 117a-119a'da "Hikâye-i Manzume, el-meşhûr Berber-nâme" adlı şâirin mesnevileri kayıtlıdır.

555 (?) tarihinde istinsah edilmiştir.

56- Divan-ı Sabit

417-21

(Alaeddin Efendi ö. 1125/1713)

139 yk. 223x165 mm. Aharlı beyaz kâğıt. Ta'lik yazı. 16 satır. Rekabe kayıtlı. Başlıklar kırmızı mürekkeple. Cilt, sarı meşin. Sırtı vişne rengi meşin. Şirazeli, gömme şemseli.

Baş: Hûşâ ferhunde ahter leyle-i mümtaz u müstesnâ

Ki unvân-ı berât kadridür ser-sure-i İsrâ

Son: Kûşe-i tekyede kalmak kasdı

Tirini attı kemanın basdı

1a ve iç kapakta mülkiyet kayıtları bulunmakta. "Ali Rıza" kayıtlı bir temellük mührü var. Divan Lûgazlerle sona eriyor. Edhem-nâme, Berber-nâme, Dere-nâme ile birlikte. Divan 1b'den başlamaktadır.

60- Divan-ı Sabri

466-468

(Mehmed Şerif ö. 1055/1645-46)

49 yk (60a-109b). 206x116 (165x70) mm. Aharlı kâğıt. Ta'lik yazı. 27 satır. Cilt, vişneçürüğü renkli meşin. Şemseli, kalın-ince yıldız cedveli, iç kapaklı.

110b'de ebced hesabıyla bazı karalamalar ve bir beyit kayıtlı. Hamişlerde beyitler ve bazı düzeltmeler bulunmakta.

Baş: Teâlallah zihî rahş-ı sabâ seyr-i Süleymânî

Ki ana subh-ı nusrettir sabâhü'l-hayr pişânî

Son: Ol şeh-i hüsne diyüp tâze gazeller Sabri

Şuarâ bir yere gelsün yine divân olsun

1061'de Azizî tarafından istinsah edilmiştir. Divan-ı Sabri-yî Şâkir İstanbul 1269 / 1879'da basılmıştır.

61- Divan-ı Sayfi

528-529

(Nizamoğlu Seyyid Seyfullah ö.1010/1602)

128 yk (92-220). 215x160 (155x96) mm. Sarı-beyaz kalın kâğıt, aharlı. Sülüs yazı, 15 satır. Kırmızı mürekkeple cedveli. Başlıklar kırmızı mürekkeple. Cilt, mukavva üzeri vişnerengi meşin, gömme orta şemseli üç yıldız zincirekli ve cedveli, şirazeli. Sırtı kahverengi meşin. Cilt tamir görmüş. Ferağ kaydı 221a'da.

Menâkıb-ı Seyfullah ile birlikte. 1b tezhibli. 1b-2a kalın altın yıldız cedveli. Hâmişlerde manzumeler kayıtlı. 221'de iki temellük mührü var. 220b-221a'da "Nutk-ı Rüşti" kayıtlıdır.

Baş: Bi- hakkı lâilâheillallah
Koma ben kulunda cürm ü günâh
Son: Kalmayup hiç jeng-i gamdan eser
Aça mir'ât-ı kalbini fettâh

Zilkade 1235 tarihinde Derviş Halil tarafından istin-
sah edilmiştir.

62- Divan-ı Seyyid Ali Fehmî 533
(Nakıbzâde)

66 yk. 213 x 150 (155x100) mm. Beyaz kâğıt. Ta'lik yazı. 15 satır. Yazı, kalın yıldız ve siyah mürekkeple çift cedveli. Cilt, mukavva üzeri ebrûlu kâğıt yapıştırma. Sırtı kırmızı meşin, miklaplı, iç kapaklı. Şiraze bozulmuş. Ferağ kaydı 66 b'de.

Divan-ı Seyyid Ali Fehmi Nakib-zâde kaydı 1a'da. 1b yıldızla tazhibli. 67., 68. yapraklar boş.

Baş: Bismillahile gel eyleyim ibtida
Hazret-i pervedigâra eyleyüp bihadd senâ
Son: Kelâm-ı seyyidün sırnın bilen âşıklar ey Nakşi
Sakâhüm Rabbühüm hamrın içen âşıklar ey Nakşi
İrür ma'sûkuna anlar mekândan lâmekan söyler

63- Divan-ı Sezâyî 352
(Sezâyî-i Gülşenî ö.1152/1739)

43 yk. 280x150 (170x75)mm. Kalın-beyaz kâğıt. Nesih yazı, 29 satır. Rekabe kayıtlı. Başlıklar, mahlaslar ve bazı kelimeler kırmızı mürekkeple. Cilt, siyah meşin üzerine ebrûlu kâğıt yapıştırma. Meşin cilt kabartma zincirekli, iç kapaklı. Yazı, siyah mürekkeple. Ketebe kaydı 43b'de.

Hâmişlerde Acem beste, Isfahan beste, Segâh beste

başlıklı beyitler bulunmakta. Hamişlerde notlar ve kırmızı mürekkeple düzeltmeler var.

Baş: Hamd sezâ zâtına ey Kibriyâ
Nev-i beşer eyleyemezler edâ

Son: Vâsıl-ı kân-ı hüner bu resme tarihin dedi
Geçdi hayt-ı mıstara lülû-yı zibâ-yı hüküm

1182 tarihinde Kadı Rafet tarafından istinsah edilmiştir. Kahire 1256/1840, İstanbul 1267/1851, İstanbul 1985'te basılmıştır.

64- Divan-ı Siyâmî-i Rumî
(Mehmed Ali)

48-49

68 yk (5a-73b). 170x108 (137x78)mm. Aharsız kalın-beyaz kâğıt. Ta'lik yazı, muhtelif satır. Cilt, mukavva üzeri bez kaplama. Sırtı ve köşeleri siyah meşin. şirazeli.

1b-5a arasında Şehr-engiz kayıtlıdır. 66a-73b'de başlıksız bir manzume bulunmakta. Divan sayfeleri nem ve su akıntısı dolayısı ile bozulmuş. İlk sayfede yazı silik. 62b'de beş beyit iptal edilmiştir.

Baş: İlâhî cümlelerin maksûdı Allah
Bu ben eğriye göster doğru bir râh

Son: Gözlerin bend-i nasihat biline âlemde
Eyle gel beru güftân Siyâmî tekrar

64- Divan-ı Şemsî Paşa
(Ahmed ö. 988/1580-81)

2

92 yk. 115x70 mm. Âbâdî kâğıt. Ta'lik yazı, 12 satır. Cilt, yıldız zincirekli, meşin cilt.

1b-2a tezhibli. 88.yk'dan sonra yazı nesih. Hamişlerde kayıtlar yer almakta.

Baş: Hamd-i bi-hadd ki avn-i ilâh
Oldı unvân-ı nâme-i bismillah

Son: Terk-i cefâ kıl istersen bulasın safâ
Tut Şemsî'nin nasihatini olma bî-vefâ

65- Divan-ı Şeyh Kaygulu
(Şeyh Halil, Bursalı)

366

74 yk. 231x155 (170x95) mm. Sarı-kalın kâğıt. Nesih

yazı. 17 satır. Çift kırmızı cedveli. Cilt, mukavva üzeri kahve-
rengi meşin. Plastik, yeşil kapak sonradan yapıştırılmıştır.
Miklaplı, şirazeli, yeşil iç kapaklı.

Divan ve şair adı kurşun kalemle iç kapakta. 74a
cedveli, boş. Yazı mustarlı.

Baş: Bin bir ismin sahibi
Cümlelerin sensin hâlıkı
Son: Şeyh Kaygulu sana derin
Onuldu yürekde yaram

İstanbul 1273/1857, İstanbul (tarihsiz), 1272/1856
(basıldığı yer bilinmiyor), Yeri ve tarihi bilinmeyen bir başka
baskısı yapılmıştır.

66- Divan-ı Tahir Efendi

581

158 yk. 202x133 (162x90) mm. Kareli-beyaz, saman
sarısı dosya kağıdı. 18 satır Ta'lik yazı. Bazı yapraklarda
Nesta'lik, rika. Cilt, mukavva üzeri siyah bez kaplama. Sırtı ve
köşeleri meşin. Şirazeli, iç kapaklı.

Ebrûlu iç kapaklarda ve 1a'da çeşitli kayıtlar var. 1a'da
çiçek ve böcek çıkartmaları yapıştırılmıştır. Nüsha 9a'dan itiba-
ren numaralandırılmıştır. Farsça-Türkçe kasideler 90a'dan
itibaren başlıyor. Gazeliyat (114b), Şarkılar (130b), Tarihler
(133a). Tarihlerin sonunda bir manzume ve bir mensur eser yer
almakta. Nüşanın sonunda rübâi-muhammes ve mektuplar
bulunmakta. Hz.Ali ve diğer imamları anlatan "Mâsûmân-ı pâk"
nüsha sonunda.

Baş: Beyâ tâ berârim dest-i niyâz
Be-dergâh-ı ânhâlık-ı çâre-sâz
Son: Dile Haktan ne istersin muradın Hak verir elbet

İstanbul 1318/1900'de basılmıştır.

67- Divan-ı Tâlib

111

(Mehmed, Bursevî ö.1118/1706)

26 yk. 215x140 (170x100) mm. Aharlı, beyaz kâğıt.
Talîk yazı, 17 satır. Cilt, mukavva üzeri bez kaplama. Sırtı ve
köşeleri meşin. Yazı, siyah mürekkeple, rekabe kayıtlı. Başlıklar
kırmızı mürekkeple.

24b-26a'da 13 rübâi "Rübâiyât" başlığı, 13 matla
"Matâli" başlığı ile kaydedilmiştir.

Baş: Nîst çün feryâd-ı münkîn ez-fîgen temkîn-i ma
Kûh-ı temkîn râ be feryâd âvered şîrîn-i ma
Son: Ebrûları fikriyle melâlüz şimdi
Sevdâ-yı miyânıtle hayâlüz şimdi

1313 tarihinde istinsah edilmiştir. Müstensih adı okunamadı (26b).

68- Divan-ı Tecelli
(Zülfikâr ö. 1100 / 1689)

422

39 yk. 222x130 (180x85) mm. Sarı-beyaz kâğıt. Ta'lik yazı, 15 satır. Rekabe kayıtlı. Başlıklar ve cedveller kırmızı mürekkeple. Cedvel araları altın yaldız doldurma. Cilt, mukavva üzeri bez kaplı. Sırtı ve köşeleri meşin. Şemseli, iç kapaklı.

1a'da okunamayan bir mülkiyat kaydı bulunmakta. Cilt tamir görmüş, bazı sahifelerde su akıntıları var. Hamişlerde düzeltmeler bulunmakta.

Baş: Kâmkâr-ı emel ki hemdemdür sana
Dil-i hevâdâr müsellümdür sana
Son: Tecelli-veş görüp tahsin ettiler didiler târih
Zihî bünyâd u vâlâ cîsr-i bâlâ tarh-ı bi-hemtâ

İstanbul 1290/1873'te basılmıştır.

69- Divan-ı Tırsi

488-89

51 yk (36b-87a). 195x125 (148x80) mm. Saman sarısı kâğıt. Talik yazı, 15 satır. Rekabe kayıtlı. Başlıklar kırmızı mürekkeple. Yazı, cedvelli. Cilt, mukavva üzeri baz kaplama. Koşu yeşil iç kapaklı.

Divan-ı Hevâyi ile birlikte. Seyyid Ahmed Reşid adına bir temellük mührü ve mülkiyet kaydı 1a'da. 1b-2a kalın altın yaldız cedvelli. Muhtelif hamişlerde beyitler kayıtlı. 36b tezhibli. Bazı yapraklarda mürekkep lekeleri bulunmakta.

Baş: Koşmaz göreyın varınca kibârân ibtidâ
Zevk-âver ol o demde zarifâne ibtidâ
Son: Bıçakçılık edüp Tırsi yarım mısra'da derc ettim
Dedim itmâmına târih bu tertib-i dîvanım (1131)

62 yk. 205x140 (160x80)mm. Kalın-beyaz kâğıt. Sülûs yazı, 14 satır. Cilt, mukavva üzeri ebrûlu kâğıt yapıştırma. Sırtı ve miklap bağlantısı meşin, miklaplı, şîrâzeli.

Eser adı ve şâiri 1a'da kayıtlı. 157, 148 tarih kayıtları kurşun kalemle.

Baş: Eger takyamın destârı olmayaydı

Umaram başıma dâr olmayaydı

Son: Dedim itmâmına târîh bu tertîb-ı divanım (1131)

62 yk. 187x122 (140x70) mm. Beyaz-sarı kâğıt. Ta'lik yazı, 17 satır. Cilt, mukavva üzeri bez kaplama. Sırtı ve köşeleri meşin. Sonradan kapaklara siyah plastik cilt yapıştırılmıştır. İç kapaklı.

1a'da "Şehrengiz-i Usulî" kayıtlıdır. Aynı sahifede Ulvî'ye ait bir kıt'a bulunmakta. Hamişlerde muhtelif manzumeler kayıtlı. 33. yapraktan sonra 10 sahife boş. Divanın başı ve sonu eksik.

Baş: Ya'nî kim benim salâtım Cum'adır

Da'vetim fırka degüldür cem'adır

Son: Ehl-i derd ol ehl-i derd ol ehl-i derd

Ey Usûlî'den suâl edüp tesellî isteyen

1099'da istinsah edilmiştir.

Erzurum 1987, Erzurum 1988'de basılmıştır.

(Mehmed ö. 1145/1732)

89 yk. 270x145 (165x85) mm. Beyaz kâğıt. Ta'lik yazı, 21 satır. Rekabe kayıtlı. Başlıklar kırmızı mürekkeple. Cilt, mukavva üzerine siyah bez kaplama. Sırtı ve köşeleri siyah meşin.

1a'da muhtelif kayıtlar var. Eser adı mavi mürekkep ve mavi yazıyla sonradan yazılmıştır. 40b'de 7 satır nesir, 23b'de Kıbrıs fethine düşürülmüş tarih sonradan kaydedilmiştir. Nüshanın sonunda Nâbi, Sâbit'e ait manzumeler kayıtlıdır. "Beyân-ı sebeb-i te'lifü'r risâle" nüshanın sonunda nesih yazıyla.

Baş: Kevne mihr u mahdır sanma viren fer rûz u şeb
Bir kamer ta'atdan oldı nura mazhar rûz u şeb
Son: Gelip dünyaya bi-baht oldu nâs
Berâ-yı tehniyye geldim Sivas

73- Divan-ı Vecihî

61-62

24 yk. 158x95 (122x62) mm. Aharlı, beyaz Venedik kâğıdı. Talik yazı, 15 satır. Kırmızı cedveli, başlıklar kırmızı mürekkeple. Cilt, mukavva üzeri yeşil meşin.

24-44 yaprakları arasında "Şehr-engiz-i Vecihî" kayıtlıdır. 1a'da iki ayrı yazı karakteriyle duâlar bulunmakta.

Baş: Ey hükümünle mübeddi' her sûret-i zibâ
Vey kudretiyle muharri' cümleten eşyâ
Son: Tiğ-ı gamdan eylemez Vechiyâ hazer
Meydan-ı aşk içinde çün vehm-i bi-bâkım

959'da Mehmed b. Mehmed Muinzâde tarafından istinsah edilmiştir.

74- Divan-ı Yakini Efendi

522

47 yk. 240x165 (170x150) mm. Aharlı beyaz kâğıt. Sülüs yazı, 17 satır. Cilt, mukavva üzeri vişneçürüğü rengi, meşin. Şirazeli. Mükemmel tezhibli. Kalın yaldız ve kırmızı cedveli. Başlıklar yaldız üzerine kırmızı mürekkeple. Mahlaslar kırmızı mürekkeple belirtilmiştir. Ferağ kaydı 47b'de.

İç kapakta Râcih adına mülkiyet kaydı ve 1275 tarihi ile birlikte iki temellük mührü var. Ayrıca "gelmez" redifli bir manzume Râcih'e âit olup rik'a ile yazılmıştır. 1b tezhibli. 13, 16-17. 48-49. yapraklarda Rûhi'ye âit manzumeler kayıtlı. Cilt üzerinde, eser, şâir adı, sene kaydı var.

Baş: Dem-i cân-bahş ile ben mürdeyi eyler ihyâ
Şerheder leblerini âyet-i "yuhylmevtâ"
Son: Yakini lâf gûzâfı ko eyle şâha du'â
Niyâza kaldır elün sûy-ı hazret-i Mennân

1275 tarihinde Ahmed Rif'atî (Bâdî) tarafından istinsah edilmiştir.

75- Divan-ı Zekâyî
(Mustafa ö. 1227/1812)

413

38 yk. 222x152 (185x100)mm. Kalın-beyaz kâğıt. Nesih

yazı, 21 satır. Başlıklar kırmızı mürekkeple, kırmızı çift cedveli. Cilt, mukavva üzeri bez kaplama. Sırtı ve köşeleri meşin. Şemseli, iç kapaklı.

Nüshada, sırasıyla Na'tler, mersiyeler, tarihler, terci-bendler ve gazeller, kıt'a ve beyitler kayıtlıdır. 1a'da bir temellük mührü bulunmakta.

Baş: Ey nübüvvet tahtının şahı Habîb-i Kibriyâ
Vey risâlet evcinin mâhı Habîb-i Kibriyâ
Son: Sülûkî ehl-i tecrîdin şuhûdî-hâl-i tefrîdin
Üçüncü rütbe tevhîdin yolun cevân edenlerdir.

76- Divan-ı Zekâyî
(Mustafa, 1227/1812)

251

41 yk (39b-80a). 205x142 (145x95) mm. Kalın-beyaz kâğıt. Rik'a yazı, 17 satır. Mahlas ve başlıklar kırmızı mürekkeple. Yazı, gizli mıstarla yazılmıştır. Cilt, mukavva üzeri yeşil bez kaplı. İç kapaklar ebrûlu, miklaplı. Miklap bağlantısı ve sırtı siyah meşin. Ferağ kaydı 80a'da.

Divan-ı Nûrî ile birlikte. 54a boş. Bazı sahifelerde nem ve leke izleri bulunmakta. 80a'da bir temellük mührü var.

Baş: Ey nübüvvet tahtının şahı Habîb-i Kibriyâ
Vey risâlet evcinin mâhı Habîb-i Kibriyâ
Son: Esîp bâd-ı muhâlif gitti ol şah
Gözüm ardında kaldı neyleyim âh

1248 tarihinde Mehmed Tevfik es-Sa'dî tarafından istinsah edilmiştir.

İstanbul 1258/1842'de, İstanbul 1288/1871'de basılmıştır.

**Franz Kafka'nın 'DEĞİŞİM' adlı öyküsü ile Wolfgang
Hildeshelmer'in 'NİÇİN BİR BÜLBÜL'e DÖNÜŞTÜM' adlı
öyküsünde 'DÖNÜŞÜM' problemi**

Dr. Ahmet AKYOL*

Gregor Samsa bir sabah tedirgin düşlerden uyandığı zaman, kocaman bir böceğe dönüşmüş buldu kendini. Bir zirh gibi sertleşen sırtı üzerinde yatıyor, başını biraz kaldırıncaya, yay biçiminde katı bölmelere ayrılıp bir kümbet yapmış kahverengi karnını görüyordu (S.71).

Kafka'nın 'Değişim' adlı uzun öyküsü böyle başlıyor. Gregor Samsa hayal görmüyor, gerçekten de bir böceğe dönüşmüştür.

Bana da ne oldu böyle diye düşündü Gregor Samsa. Hayır düş falan değildi (S.71).

O, bundan böyle hayatını bir böcek olarak sürdürmek zorunda kalacaktır. Acaba bu değişim nasıl gerçekleşmiştir ve sebepleri nelerdir? Bu ve benzeri sorular açıklık kazanmamıştır; ne başlangıçta ne de eserin herhangi bir yerinde bu konuya hiç yer verilmemiştir. Okuyucu ilk anda bu soruların cevabını bulurum düşüncesiyle eseri okumaya koyulurken, ilgi başka taraflara çekilmekte ve okuyucunun kafasında beliren bu ilk soru yavaş yavaş değerini kaybetmektedir. Bunun yerini başka ilginç bir soru almaktadır. Gregor Samsa bir böcek olarak hayatını nasıl sürdürecektir? Onu, ne gibi tehlike ve zorluklar beklemektedir? Esasen öykü de bu yönde gelişmektedir. Gregor Samsa'nın her hareketi ve kafasından geçen her düşünce, en ince ayrıntılarına kadar verilmektedir. Bu teknik, realist ve naturalist yazarların anlatım tekniği ile bağdaşır görünmektedir. Kafka'nın bütün kahramanlarında var olan, ayrıntıları gözleme özelliğini Gregor Samsa'da da görmekteyiz¹. Kahramanlar bu özelliği taşımak zorundadırlar; çünkü onların kaderleri bu ayrıntılarla çok yakından ilgilidir. Bu ayrıntılar onların hayat çizgisinde önemli roller oynamaktadır². Kahramanların bu özelliği,

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi

¹ Heinz Hilmann, in: Deutsche Dichter der Moderne, herausgegeben von Benno von Wiese, S. 293.

² aynı eser. S.294.

Kafka'nın kendisinde de mevcuttur. Kafka, çevrenin kendisi için hayatı bir önem taşıdığını ve çevreyi gözetlerken 'Mikroskop-Gözler' kullandığını ifade etmektedir³. Bu nedenle Kafka'nın 'Değişim' ini okurken, örneğin realist yazarlardan Theodor Storm'un 'Martha ve Saati' isimli novelini hatırlamamak mümkün değildir. Her ikisinde de kahramanların bakış açısından olmak üzere ele alınan ortam ve o ortamda olup bitenler en ince ayrıntılarına kadar işlenmiştir. Ayrıntılara gidildiği için de mekân oldukça dar tutulmuştur. 'Martha ve Saati'nde ele alınan mekân, Martha'nın biricik odasıdır ve okuyucu, novelin bütününde sadece bu odayı ve bu odada olup bitenleri izlemektedir. Aynı şekilde Gregor Samsa'yı da Martha gibi kendine ait odada yalnız başına görmekteyiz. O, çevresinde göreceği veya duyacağı en ince ayrıntıyı kaçırmamak zorundadır. Çünkü bilmektedir ki olup biten herşey, içinde bulunduğu durumla yakından ilgilidir. Bir böcek olarak nasıl karşılandığını, çevresindeki insanların tepkilerinin neler olduğunu bilmek zorundadır. Bu, onun için çok önemlidir; neredeyse kaderini etkileyecektir. Ona, hayatını bir böcek olarak sürdürdürebilmesi için ya bir güç verecek ya da başkalarına, daha doğrusu ailesine, yük olmanın verdiği ruhsal çöküntü ile yaşama gücünü yitirecektir. Acaba Gregor Samsa, bir böcek olarak yaşama gücünü kendinde bulabilecek midir? Bu gücü ona kim verecek veya bu gücü ondan kim alacaktır? Bu tür soruların cevabını, eserde bulmak hiç de zor olmayacaktır.

Kendimi isteyerek bülbüle dönüştürdüm; ne buna iten sebepler ne de benim kararım alışılmış şeylerden olmadığı için bu değişimin öyküsünü anlatmaya değer buluyorum (S. 74).

Wolfgang Hildesheimer'in bu kısa öyküsü de Kafka'nın 'Değişim'i gibi hemen hemen aynı paralelde başlamaktadır. Her ikisinde de değişim gerçekleşikten sonra olaylar gelişmektedir. Okuyucu, bir oluşum sürecini değil de olmuşu ve sonrasını izlemektedir. Şu farkla ki Kafka'nın öyküsünde olmuş ve sonrası öykünün esasını oluşturmasına karşın W.Hildesheimer'in kısa öyküsünde bu husus sadece birkaç cümle ile geçiştirilmiş ve öykünün hemen hemen tamamı 'Ben'in kendi ağzından, dönüşüm öncesi , bir nevi otobiyografi biçiminde verilmiştir ve bir romana konu olabilecek genişlikteki bir hayat hikayesi öyküde yerini almıştır. Bu hayat hikayesi, 'Geriyeye Dönüş' biçiminde sunulmaktadır ve hemen hemen öykünün tamamını

³ aynı eser. s.102-106.

kapsamaktadır. Kafka'nın 'Değişim'inde, bu 'Geriye Dönüş' tekniği sadece birkaç yerde hem de hikayenin kapsamına göre oldukça az kullanılmaktadır. Bu yerlerde Gregor Samsa'nın geçmişi ile ilgili bazı bilgileri anlatıcının aracılığıyla öğrenmekteyiz. Bu bilgiler, özellikle Gregor Samsa'nın değişim öncesi ile değişim sonrasını mukayese etme gereğinin ortaya çıktığı yerlerde verilmektedir. Tıpkı Hildesheimer'in öyküsünde olduğu gibi bu 'Geri Dönüş'lerden Gregor Samsa'nın ailesini tanıma fırsatını bulmaktayız:

Tek düşüncesi, hepsini de tam bir umutsuzluğa sürükleyen iflas felaketini ailesinden elden geldiği kadar çabuk unutmamasını sağlamak olmuştu. Dolayısıyla olağanüstü bir çalışmaya koyulmuş, göz açıp kapayacak kadar kısa sürede firmada bir yardımcı iken bir propogandistliğe yükselmişti. . . Ne güzel günlerdi bunlar (S. 102).

Bu ve buna benzer 'Geriye Dönüşler' öyküye sadece bir çeşni katmaktadırlar ve esasen geçmişi detaylarıyla verme amacını taşımamaktadırlar; daha ziyade Gregor Samsa'nın değişiminden sonra karşılaştığı haksızlıklara birer karşı mesaj olarak belirlemektedirler. Bu yerlerde anlatıcı adeta Gregor'dan yana bir tavır ortaya koymaktadır:

Oysa Gregor o kadar çok para kazanmıştı ki, bütün ailenin geçim yükünü taşıyabilecek duruma gelmiş ve taşımıştı. Günün birinde ise, gerek aile fertleri, gerek Gregor alışılmışı duruma, Gregor'un verdiği para evden şükranla alınıp kabul ediliyordu. Gregor da seve seve bu parayı veriyordu (S.102).

Yine başka bir yerde, Gregor'un kız kardeşini konservatuara göndermek için hiçbir masraftan çekinmediği ve ailesi için çalışıp çabaladığı gibi, onun özverisini vurgulayan şu ifadeleri görmekteyiz :

Kendisinin tersine, müziğe bayılan ve harikulâde viyolin çalan kız kardeşini gelecek yıl, bunun ortaya çıkaracağı, ama kendisinin başka bir yoldan yine giderebileceği büyük masrafa aldırmaksızın konservatuara yollamak, gizlice içinde yaşattığı plandı Gregor'un (S.103).

Gregor Samsa ailesi için canla başla çalışan ve kazandığı parayı sadece ailesinin daha iyi şartlarda geçinebilmesi için

harcayan ve bu yönüyle ailesinden kabul gören biriyken, değişiminden sonra ailesinin ona karşı olan davranışlarında olumsuz çok büyük değişiklikler olmuştur. O, artık işe yaramayan, kazancı olmayan biridir; ailesine yük olmaktadır. Esasen daha önce ona gösterilen yakınlık ve sevgi, kişiliğinden değil de aile içindeki fonksiyonundan kaynaklanmaktaydı; bu fonksiyonunu yitirince ona gösterilen yakınlık ve sevgi de kaybolmuştur. Hatta değişiminin ilk günlerinde kız kardeşinin dışında ailesinden hiç kimse, yani anne ve babası, onu görmek dahi istememekte; sonraki günlerde Gregor'u tesadüfen görmüş ve ürkünmüşlerdir. Bütün gününü küçücük odasında geçiren Gregor da onlara görünmemek için elinden gelen çabayı göstermiş ve oda kapısının her açılışında odasındaki kanapenin altına girip saklanmıştır. Zamanla kız kardeşi de anne ve babası gibi, Gregor'a karşı gösterdiği müsamahakâr tavrını değiştirecek ve onlardan daha ileri giderek şöyle haykıracaktır :

Sevgili anneciğim, sevgili babacığim, bu böyle yürüme-
yecek. . . Bu canavarın yanında kardeşimin adına
ağızma almak istemediğim için şöyle söyleyeceğim, bu
belayı başımızdan atmadan olmayacak (S.134).

Anne ve babası da bu düşünceye katıldıklarını ifade edeceklerdir. Gregor Samsa kız kardeşinin de belirttiği gibi artık bir canavardır. Onun için zor günler başlamıştır. Özellikle kız kardeşinin tavrındaki değişiklikler onu çok etkilemektedir. Gregor, bu haliyle onlara mutsuzluk getirdiğinin farkındadır. Bu yüzden de suçluluk duygusuna kapılmaktadır. Bu ve benzeri duyguları Hildesheimer'in kısa öyküsünde daha bariz bir şekilde ve ana motif olarak görmekteyiz. Bu duygular Gregor Samsa'nın ölümüne 'Niçin bir bülbüle dönüştüm' adlı öyküde de 'Ben'in kendisini, isteyerek bülbüle dönüştürmesine sebep olmaktadır.

Kafka'nın 'Değişim'inde problem, değişimden sonra ortaya çıkmakta ve Gregor'un ölümüyle son bulmaktadır. Böylece ölüm, bir kurtuluş olmaktadır. Bu sonuç, aynı zamanda okuyucunun zihninde öykünün devam etme olasılığını ortadan kaldırmaktadır. Hildesheimer'in öyküsünde, sebep ve sonuç bakımından Kafka'nın 'Değişim'inin tam tersi bir durum sergilenmektedir. 'Ben'in kendi arzusuyla kendini bülbüle dönüştürmesinin altında 'Ben'in psikolojik durumundan kaynaklanan sebepler yatmaktadır. Öyküde ağırlık noktasını bu sebepler oluşturmaktadır; zaten öykünün adı da bu doğrultudadır ve öykü bu nedenleri açıklamak için vardır.

'Ben' öyküsüne başlarken, hiçbir etki altında kalmadığını ve tamamen kendi iradesiyle bülbüle dönüştüğünü itiraf

etmektedir; yer yer de hiçbir şekilde pişmanlık duymadığını belirtmektedir. Daha sonra hayat hikayesine başlamakta ve ilk planda ailesini tanıtmaktadır, ama yüzeysel olarak. Bunu yaparken, ailesi hakkında iyi ve kötü yönde herhangi bir eleştiri getirmemektedir. Bu nedenle de okuyucu, onun ruhsal durumunu değerlendirmede aile yaşantısına bakma gereğini duymamaktadır. Sadece bir yerde yine herhangi bir eleştiri getirilmeden babasının bir özelliğini dolaylı olarak göstermektedir:

Babamın çalışma odasına gidip sihirbazlık dersleri almam için ricada bulunduğum günü hatırlıyorum. O, kaplumbağaların dünyasına dalmış ve beni farketmiyordu bile. Ricamı kendisine ilettim, o da hemen kabul etti (S.75).

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, babası kendini hep işine veren ve bu yüzden çevresiyle pek ilgilenmeyen, biraz da dalgın biridir. Böylece 'Ben'in babasından yeterince ilgi görmediğini söyleyebiliriz. Bu ilgisizlik belki de onun kendini kanıtlama gibi bir düşünceye kapılarak sihirbazlığını daha da geliştirmek istemesine yol açmış olabilir. 'Ben' bu hususta herhangi bir açıklama yapmamaktadır. Ayrıca, hiç bir şekilde de böyle bir sorunu olduğu izlenimi uyanmamaktadır. Onun asıl sorunu, kendisinin de zaman zaman ifade ettiği gibi, başkalarına zarar verme korkusudur. Bu korku içinde nasıl oluşmuştur? sorusunun cevabını öyküde bulmak pek mümkün olmamaktadır. 'Ben' daha ziyade kendi dünya görüşünü açıklamaya çalışmaktadır; düşünceleri tamamen kişiseldir ve tartışma götürür niteliktedir.

'Ben', insanı ilişkilerden uzak bir hayatın özlemi içindedir. O, artık sihirbazlık mesleğinde zirveye ulaşmış, hatta insanları hayvan şekline dönüştürebilme becerisini kazanmıştır. Ama kesinlikle bu becerisini kullanma gibi bir şey aklından geçmemektedir. Çünkü böyle bir şeyi haklı gösterecek bir neden bulamamaktadır. 'Ben'de bir insan olarak yaşama sevinci giderek kaybolmaktadır; dünyaya bakış açısında ve olaylara yaklaşımında umursamaz bir tavır içindedir. Hayattan zevk aldığı söylenemez. İşte bu ruh hali içindeyken bir kuş olma arzusuna kapılır. Balangıçta böyle bir şeyi gerçekleştirme gücünü kendinde bulamaz, zorlayıcı bir neden de henüz söz konusu değildir. Ancak daha sonra gelişen olaylar ve bu olayların derin etkileri onun bu arzusunu hiç vakit kaybetmeden gerçekleştirmesine yol açacaktır.

Bu olaylardan ilki, gazeteci arkadaşı Dr.Werhahn'ın 'Ben'i ziyareti esnasında mesleğinin zorluklarından yakınarak 'artık bıktım' demesi ve daha sonra da 'Ben'in sahip olduğu iki

kaplumbağadan birini göstererek, 'şimdi o kaplumbağanın yerinde olmak isterdim' şeklinde bir ifade kullanması üzerine gerçekleştirdiği değişim olayıdır. 'Ben' olayı şöyle anlatmaktadır:

Bu, onun son sözleri oldu. Sihirli değneğimi aldım ve onu kaplumbağaya dönüştürdüm. Dr. Werhahn'ın gazeteciliği de böylece son buldu. Ama bu değişim sayesinde ömrü daha da uzun olacak, çünkü kaplumbağalar çok uzun yaşarlar. Benim açımdan ise bu bir başarı idi. Diğer taraftan da üç kaplumbağam olmuştu. (Yanlış anlaşılmasını için şu açıklamayı yapmak istiyorum: diğer iki kaplumbağayı satın almıştım.)S. 78.

'Ben', bu olayı anlatırken çok rahattır, hatta çok esprili bir kişilik sergilemektedir. Özellikle parantez içinde kullandığı ifade, bu bakımdan değerlendirilecek olursa dikkat çekicidir. Ama yine de yaptığı işin doğru olup olmadığı hususunda endişe duymaktadır. Çünkü ani bir kararla bu değişimi gerçekleştirmiş ve ilk anda arkadaşının arzusunu yerine getirme gibi, kendince haklı bir nedene dayandırmıştır. Ama aradan geçen zaman onu bu düşüncesinde kuşkuyla düşürmüştür.

İkinci değişim olayını da yine 'Ben' şöyle anlatmaktadır:

Temmuz ayında bir öğlen sonrasıydı. Bir gazinonun bahçesinde ıhlamur ağacının altında oturmuş elma suyu içiyordum. Yalnız olmaktan zevk duduyordum. Biraz sonra beş kızdan oluşan bir gurup bahçeye geldi ve benim yanımdaki masaya oturdular. Güzel ve kıbar kızlara benziyorlardı. Fakat şarkı söylemeye başladıklarında ben çok rahatsız oldum ve bu rahatsızlığım gittikçe arttı. Kızlardan birisi mandolini ile şarkıya eşlik ediyordu. Önce 'çok uzaklara, çok uzaklara gitsem' şarkısını söylediler, sonra da 'bir kuş olsaydım, İki de kanadım, sana uçardım' diye devam ettiler. . . Masalarına doğru gittim, sihirli değneğimi salladım . . . ve birden beş serçe havalandı ve sesler çıkarak uçup gittiler. Sadece beş boş bira bardağı ile birkaç ısırılmış tereyağlı ekmek ve yere düşen bir mandolin geride kaldı. S.79.

Tıpkı birinci değişim olayında olduğu gibi, bu olaydan sonra da 'Ben', yaptığı işin doğru olup olmadığı hususunda tereddüt

içindedir. Duygusal davranmış olabilirim gibi düşünceler, onu rahatsız etmektedir. Yaptığı işlerden pişmanlık duyan, kararsızlık içinde bocalayan, zayıf bir kişilik sergilemektedir. İçinde bir korku vardır; ama bu korku yakalanma ve mahkûm edilme korkusu değildir. 'Ben', bunu özellikle vurgulamaktadır:

Yaptığım işlerin sonuçlarından yani mahkûm edileceğimden korktuğum için kendi değişimimi istediğim düşünülmesin. (Beni tevkif edecek polisleri istediğim anda cüce veya ona benzer şeylere dönüştürmek benim için bir çocuk oyuncuğı idi). S.80.

'Ben', bundan böyle sahip olduğu bu yeteneğinin, çevresi için bir tehlike oluşturduğunun bilincindedir. Bu nedenle, hiç zaman kaybetmeden kendi değişimini gerçekleştirmek istemektedir. Neden özellikle bülbül tercih ettiğini de şöyle açıklamaktadır :

Bülbülü seçmem tesadüf değil. Bir kuş olmak istiyordum. Çünkü müziğı seviyordum. . Geçen yılın eylül ayında yatak odama gittim, pencereyi ardına kadar açtım, kendimi bülbüle dönüştürdüm ve uçup gittim. Pişman değilim.
Şimdi mayıs ayı. Vakit akşam. Birazdan hava kararacak. Sonra ötmeye başlayacağım veya insanların ifadesiyle şakıyacağım. S.81.

'Ben'in öyküsü burada son buluyor, kendi değişimini gerçekleştirmiş ve bülbül olmuştur. Böylece bütün insanî sorunlarını kendince halletmiş olmaktadır. Şimdi ise ortaya yeni bir soru çıkmaktadır. 'Ben'i bir bülbül olarak ne gibi sorunlar beklemektedir? 'Ben' için yeni ve bilinmezlerle dolu bir hayat başlamıştır.

Kafka-Hikayeler, Çeviren : Kamuran Şipal, Cem Yayınları 1974
Wolfgang Hildeshimer, Lieblose Legenden, Suhrkamp Verlag,
Frankfurt am Main, 1968

ALMAN DİLİNDE AUSKLAMMERUNG YAPISI

Yrd. Doç. Dr. Yavuz ERKOÇ*

Bugün "Ausklammerung" tan, gerçek olarak, cümlelerin kapanmasından sonra cümle öğelerinin (Satzglieder) yalnız olarak sonradan eklenmesini (Nachtrag) anlıyoruz. Bir çok cümlelerde "Prädikat" (yüklem) sadece "Finites Verb"e göre olmayıp, iki yada daha çok kısımlı olabilir. Böyle hallerde özne dışında tüm "Prädikat" kısımlarının cümleye girmesi kuralı geçerlidir. Bu şekilde "Endstellung" durumunda "Prädikat" kısmıyla, "zweit" yada "Spitzenstellung" halinde bulunan "Finites Verb", cümle başlatan öge hariç, geri kalan "Satzglied"leri içine alan bir parantezi (Klammer) teşkil eder. Bu yapı prensibi, almanca cümlelerin temel kanunudur. Şahsa göre çekilmiş fiilin, cümleyi başlatan öge hariç, diğer tüm öğeleri teşkil ettiği parantez içerisine alma olayına "Umklammerung" adı verilmektedir.

Örnek: Die Sache war schon früher zur Sprache gekommen.

(Wahlverwandschaft. S.59)

"Das Gesetz der Umklammerung trägt neben anderen Faktoren (Kongruenz, Spannbogen) wohl am sichtbarsten dazu bei, die Gleichzeitigkeit nacheinander gesprochenen Wörter eines Satzes und damit dessen Einheit zu sichern."¹

Bu fiil çerçevesi muhtelif şekillerde ortaya çıkar.

Örnek: "Ich habe mir die Sache hin und her überlegt"

(Clowns. S.166)

Çekilen fiille çekilmeyen fiil bir parantez teşkil eder. Bu parantez fiilin şahsa göre çekilen kısmının "Spitzenstellung" halinde ve cümlelerin sonunda diğer yüklem kısmıyla beraber cümleyi tamamen kuşattığı zaman "Satzklammer" adını alır.

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Grebe, Paul Duden Grammatik der deutschen Gegenwartssprache.

Örnek: Habt ihr deswegen die inneren Verhältnisse einer Handlung erforscht.

(Werther. S.46).

"Trenbar Füller "umklammerung" teşkil edebilir.

Örnek: Er pflügte wüted eine zweite Abrikose auf.

(Wo Warst. A.S. 57)

Burada fiilin şahıs şekli, kendi tamamlanmış şahıs şekliyle cümlelerin sonunda bir parantez teşkil eder. (pflügen . . . auf) Buradaki "auf" Erben ve Glinz² de "Verbzusatz" olarak tanımlanır. "Umklammerung" gramerlerde geniş bir yer işgal eder. Erben³, Glinz⁴, Brinkmann⁵ ve Paul Grebe.⁶ "Klammerung" kanununun bozulmasıyla "Ausklammerung" meydana gelmiş oluyor. "Ausklammerung" tan münferit cümle öğelerinin "Umklammerung" dışına taşmasını anlıyoruz. Başka bir deyişle, almanca cümlelerin fiille olan sınırlanmasının çözülmesi demektir. "Ausklammerung" cümle sonunun ve "Klammer" bitiminin bir olmadığı hallerde ve bunun yanında bir veya daha çok cümle kısımlarının parantezden "Umklammerung" tan dışarıya alınması halinde cümle kısaltıldıği zaman ortaya çıkar.

Örnek : . . . sie nahm eine Stelle an in der Küche, wo die Suppe für die städtischen Angestellten gekocht wurden

(H. O. Hüter S.16)

Burada "in der Küche "Umklammerung" dışına çıkarılmıştır. Cümlelerin normal şekli "Umklammerung" kanununa göre şöyle olmalıydı:

Sie nahm eine Stelle in der Küche an, wo die Suppe für die städtischen Angestellten gekocht wurden.

(H.O.Hüter s.16)

Yukarıdaki cümlelerde görüldüğü gibi "Ausklammerung" da yalnız başına olan cümle öğeleri veya onların kısımları "Klammer" den çıkarlar ve tamamlanmış fiil şeklinin arkasına

² Rath, Rainer, trennbare Verben und Ausklammerung zur Syntax der deutschen Sprache der Gegenwart in: Wirkendes Wort Heft 4. 1965. S. 217.

³ Johannes, Erben, Arbeit der deutschen Grammatik, München 2. Aufl. 1972 S.275-257.

⁴ Glinz, Hans, Die innere Form des Deutschen, Bern, 1957 S.57-68.

⁵ Brinkmann, Hennig, die deutsche Sprache, Düsseldorf 1962 S.486-

⁶ Paul Grebe, Dudengrammatik der deutschen Gegenwartssprache Manheim 1966, S. 635-637.

cümle sonuna gelirler.

Örnek : Weil er verdeckt wird vom Bard eines Gartens-
zwerges, der schreck über einem Aquarium liegt.
(Und Sagte. K.W.S. 199)

Wunderlich Reis⁷ "Nachstellung'u" "Umklammerung" tan ayrılma diye niteliyor. Edebiyatta "Nachstellung" gerek stilistik özel bir hal olarak, gerek konuşulan günlük dilin tesiri olarak "Umklammerung"un çözümlenmesi görüşüne bilhassa Wilhelm Schneider yer veriyor.

"Man kann als Nachtrag alle Ergänzungen auffassen, die einem Satz, Hauptsatz oder Nebensatz angefügt werden, der syntaktisch und dem Sinn noch als abgeschlossen gelten könnte.

Der "Nachtrag" kann ein einzelnes Wort und eine oder mehrere Wortgruppe sein Oft gibt der Nachtrag auch eine Erklärung so, als wenn sie vorder vergessen worden, ein nämlich oder wohl Verstandenscheint mit Zahlung.⁸

Erben üslub bakımından gerekli olan ayrılmaları (Abweichungen) leri tanıyor ve stilistik sebeplerden ileri geldiğini ifade ediyor

"Die Trennung syntaktischer Gruppen durch das zweite Rahmenelement kam stilistischen wirksam sein: ein Beispiel für diese stilistische motivierte Ausklammerung ist, sein Gebrauch soll zugleich Dienst sein für die Gemeinde beste.⁹

Ve açıklamaya devam ediyor :

"Zur Verkürzung das Spannungsbogen durch Vorwegnahme des Verbs bzw. seiner Prädikatskomponenten neigt besonders die gesprochene Sprache. Man erreicht dadurch eine raschere Information über den geschilderten Vorgang, Zustand.¹⁰

⁷ Reis, Wunderlich, syntaktische Studien im Anschluß an die Mundart von Mainz.

⁸ Schneider Wilhelm, stilistische deutsche Grammatik, Freiburg 1959, S. 389.

⁹ Erben Johannes, Abris der deutschen Grammatik München Auslage 1972. s.278.

¹⁰ Johannes Erben aynı eser s.270.

Brinkmann "Klammer'in" konuşma dilinin tesiri altında, çözülme eğiliminin açıkca hissedilebildiğini yazıyor. Brinkmann'ın ifadesine göre "Nachstellung"un özel değeri stilistik olmaktan daha çok "Umgangssprache'nin tesiri kendisini gösterir. Erich Drach "läßige Alltagssprache'yi", cümle kısımlarını "Umklammerung" dışına getirmeyi tercih eden dil tabakalarından biri olarak niteliyor.

Karl Boos'da "Nachtrag" dan bahsediyor : Onu yazı dilinden istenilen ve istenilmeyen çözümler olarak telâkki ediyor :

"Die besondere Wirkung, die damit beabsichtigt wird, beruht auf der noch als solche empfundenen Abweichung von der Norm. Dadurch sind die aus dem Satzrahmen herausgenommen Glieder selbsständiger und erwecken Aufmerksamkeit."¹¹

Nihayet Grebe "Klammersız" cümlelere de iniyor ve mukayese halinde bunu yazı dilinde çok nadir olduğunu "Umgangssprache" de daha sık olduğuna değiniyor.¹²

Schulz Griesbach'a¹³ göre "als", "wie ve außer" bağlaçlarıyla belirtilen cümle ögeleri "Nachfeld" te bulunabiliyor.

Buraya kadar "Ausklammerung" hakkında bilgi vermeye çalıştık. Fiil çerçevesi Alman Dilinin temel prensibidir ve çok önemli olduğu söz konusu edilmesine rağmen, ilmi araştırması çok geç olarak ele alınmıştır. Son 30. yıl içinde yabancı diller tarafından ele alınmıştır. Bunlardan en başta gelenler. Sırasıyla İsviçreli Lenguist Charles Hailly, Sovyet Germanisti V.G. Admoni söylenebilir. Almanyada da Erich Drach bu alanda araştırma yapmıştır.

Problemlerle ilgilenme araştırmacıları iki şekilde ayırma götürmüştür. Bir kısmı Erich Drachla "Umklammerung"u almanca cümle yapısının esas prensibi olarak görmüşler. Buna karşı Otto Behagel gibi, bir kısımda almancaya yabancı bir unsur olarak kabul etmişlerdir.

¹¹ Boos Karl Neue Untersuchungen zum Wesen und Struktur des deutschen.

¹² Grebe Paul, Duden Grammatik der deutschen Gegenwartssprache Mannheim 1966.

¹³ Shlulz-Griesbach, Grammatik der deutschen Sprache 9. Aufl. München 1972, s.394.

"Das Zusammenstimmen der heutigen Mundarten mit den Althochdeutschen und dem Beginn des Nhd. tut daran, daß die durchgeführte te Endstellung, die das 17. und 18.Jh. bis zu Sturm und Drang beherrscht, etwas künstliches, nicht Naturgewachsenes ist, etwas, das lateinischem Einfluß sein Dasein verdankt.¹⁴

Burada Otta Behagel "Klammer"ın lâtincenin tesiri altında meydana geldiğini ve yazı diline suni olarak yerleştiğini ileri sürüyor, ve bunun konuşma dilinde olmadığını ifade ediyor. Bugün ki araştırmacılar, bunun tersini iddia etmektedirler :

"Die Erscheinung ist in der deutschen Sprachen seit der ältesten Zeit zu beobachten, so finden wir 16.Jahrhundert, um nicht zuweit zurückzugreifen, diese Gesetzmäßigkeit sehr klar in den Denkmälern ausgeprägt die besonders unmittelbar das Rededeutsch der Zeit wiedergeben und sich an Breite Volksmessen wenden.¹⁵

Burada Admoni, Otta Behagel'in aksine "Umklammerung" un Umgangssprache'nin her tabakasında yeri olduğunu tesbit ediyor ve "Umklammerung" un Alman Dilinin en eski çağlarında, bugünkü konuşma dilinde olduğu gibi, aynı şekilde canlı olan almanca cümlelerin temel bir prensibi olduğunu isbat ediyor. Fakat bunun yanında almancada "Klammer"siz cümleler de mevcuttur.

¹⁴ Behagel, Otto, Deutsche Syntax, Band Iv. Heidelberg 1932, s.134.

¹⁵ Admoni, Vlademir, Die Entwicklungstendenzen des deutschen Satzbaus von heute, München 1973, S.90.

Makalede iktibas edilen metinlerin çevirisi

Bir cümleye, bir esas ya da yan cümleye eklenebilen tüm tamlamalar, "Nachtrag" sayılır. "Nachtrag" tek bir kelime yada daha çok kelime grubları olabilir. Umumiyetle sanki daha önceden unutulmuşta sonradan ilâve edilmiş gibi bir açıklama-yı ifade eder.

Sentax gruplarının ikinci "Rahmenelement" vasıtasıyla ayrılması, stilistik olarak etkili olabilir. Stilistik bakımından motiveleşmiş bu "Ausklammerung" için bir örnek: Sein Gebrauch soll zugleich Dienst sein für die Gemeinde beste.

Fil'in daha doğrusu onun "Prädikatskomponent"inin (yüklem kısmının) öne alınmasıyla, cümle çerçevesinin kısaltılmasına konuşulan dil meyleder. Bu suretle tasvir edilen olay ve durum hakkında acele bir malumata erişilir.

Onunla niyet edilen özel tesir, böyleleri olarak hissedilen ölçüden ayrılmalara dayanır. Bu suretle cümle çerçevesi dışına alınan öğeler, daha serbest kalır ve dikkat uyandırır.

Yeni yüksek almanca'nın başlangıcı ve eski yüksek almanca ile bugün diyaleklerin uygunluğu, 17. ve 18. yüzyıldan Sturm und Drang"a kadar hüküm süren Endstellung"un tabii olmadığını, varlığını latince'nin tesirine borçlu olan, suni birşey olduğunu ortaya koyar.

"Umgangssprache"nin cümle çerçevesine olan eğilimi tarihi açıdan takip edilebilir. Böylece daha gerilere gitmeye gerek kalmadan bu eğilim 16.yüzyılda çok bariz olarak, özellikle doğrudan doğruyazamanın sözlü almancasını yansıtan ve geniş halk kütlelerine hitap eden eserlerde nakşedilmiştir.

ERHAN BENER'İN "OYUNCU" ROMANINDA ZAMAN

Yrd.Doç.Dr. Sevim AKTEN *

Oyuncu kurgusal bakımdan olduğu kadar anlatım yöntemleri açısından da önemli bir roman. Yazar içerik açısından zamanı sanatsal düzlemde bir roman kişisi kadar hatta daha önemli bir etken olarak benimseyip geçmiş, şimdiyi ve geleceği birarada aynı olay örgüsünü biçimlendiren bir yerlem olarak ele almaktadır.

Romanın başkişisi avukat, gazeteci ve yazar Kerim Turgut birbirini izleyen, içiçe geçmiş iki öykünün kahramanıdır.¹ 1925 yılında doğan Kerim Turgut 24 Mart 1980 tarihinde 55 yaşında iken uğradığı bir silahlı saldırı sonunda yaşamını yitirir. Bu roman kahramanı ömrü boyunca oyun oynadığı görüşünden öykünerek **Oyuncu** adlı bir roman yazar ve yine Kerim Turgut adını kullanır. Erhan Bener'in romanında Kerim Turgut yirmibeş yıl Nihalle evli kalır, bunun son üç yılında Günseli adlı bir meslektaşıyla yaşamını paylaşır. Saldırıya uğradıklarında da birlikte dirler ve bu saldırı sonunda Günseli ağır yaralanır, Kerim Turgut ölür. Ancak ölüm haberi romanın son sayfasında açıklanır. Bu kurgunun içinde Kerim Turgut'un romanı da sürüp gider.

"Kerim Turgut'un romanı, yaşamak için insanlarla uyuşmağa çalışan, ama bunun yanında sürekli olarak dürüstlüğünü korumak, sürdürmek için uğraş veren bir sanatçının daha doğrusu bir karakterin, özgün bir kişiliğin dramı."²

Kerim Turgut'un kurtmaca yaşamı yirmiüç yıldan beri birlikte

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi

¹ Akten, Sevim, "Marguerite Duras'ın İlk Dönem yapıtlarında zamansal görünüm ve anlatım yapısı". Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1990, sayı. 109 Roman içinde roman görüşüne ilişkin kuramsal bilgiler için 6. Bölüme başvurulabilir.

² Bener, Erhan, **Oyuncu**. Hür Yayın. İst. 1981 s. 429.

olduğu Günseli'nin yanında yetmişüç yaşında iken geçirdiği kalp kriziyle son bulur. Her iki sonda da sanki Kerim Turgut'un ölümüne Günseli'nin tanık olması kaçınılmaz bir durumdur. Kerim Turgut'un öyküsünde yaşanmamış yirmi yılın en canlı görünümelerini roman kişileriyle birlikte yaşamak olanaklıdır. Aydınlatılmamış ve anlatılmamış hiçbir şey kalmaz bu öyküde. Öylesine canlı ve öylesine gerçek bir kurgudur ki bu, romanın son sayfasında tüm bunların bir kurmaca olduğunu gören okur geri dönüp yanlış okuyup okumadığını anlamak için yeniden okumak gereğini duyar.

Erhan Bener gerçeğe bu denli yakın bir roman kişinin romanını yazarken ve ona bir roman yazdırırken bir "sanatçının romanı"nın³ kaleme almayı amaçlar. Romancının aryetişimini, oluşumunu ve sorunlarını tarihsel ve toplumsal geri plana koşut bir gözle sergilerken, etten kemikten canlı bir roman kahramanı yaratır. Romancı Kerim Turgut kişisel sorunlarını yansıtırken, odağında kendisinin olduğu toplumsal sorunları da gerçekçi bir gözle ve çok yönlü bakış açılarından ele alır. Yaratma olgusundan üretme sürecine geçerken anlatım yöntemlerinin önemi ortaya çıkar. Gerçek ve kurmaca dünyayı birbirine bağlayan geçişler zamansal sapımlarla sağlanır. Uygulama bakımından bilinç akımını gerekli kılan bir durumdur bu. Yazarın sıkça başvurduğu bu yöntemde olaylar farklı kişilerin bilincinden yansıtılırlar. Kişinin bilincinden geçen düşünceler zihnin doğal oluşumunu izlerken bir bakarsınız küçük bir çağrışımla yaşanmış ya da yaşanmamış bir başka olaya atlanır; bir imgeden pek çok olay anımsanır, pek çok düşünce oluşur. Kişinin bilinci durmadan devinen düşüncelerle biçimlenip olayların yeniden yapılanmasını sağlar. Böylelikle akıp giden yeni düşünceler belirir. Bir olaydan başkasına geçişler anlatıcının araya girmesine izin vermeden kişinin bilincindeki gelgitlerle kurulum. Bu durumu bir roman kişinin bilincinde somutlaştırmak başlıbaşına bir uğraşken bunu aynı yöne farklı açılardan bakarı kişilerin bilincinden yansıtmak çok daha zor bir iştir. Erhan Bener'in **Oyuncu** romanında Kerim Turgut'un öyküsünü anlatırken bu kişinin kendi yaşam öyküsünü aynı kurgunun içine yerleştirmesi iddialı bir girişimdir. Romancı odak kişinin ve çevresindekilerin tüm karmaşıklıklarını olanca açıklıkla gözler önüne sermeyi başarır. Kişileri ve olayları çok yönden aydınlatma ve zamanı içiçe geçirerek sanatsal düzlemde bir araç olarak kullanma gibi yeni uygulamalar en yetkin ve en başarılı biçimiyle **Oyuncu**'da sergilenir.

³ Aytaç, Gürsel, "Erhan Bener'in iki romanı üzerine", Çağdaş Eleştiri, İst. Temmuz 1984, s.24.

1- İlk Anlatı

Roman, avukat, gazeteci, yazar Kerim Turgut ile Nihal'in yirmibeşinci evlilik yıldönümlerini kutladıkları gecenin sabahında saat yedide başlar. Kerim Turgut ellibeş yaşında inatçı, kesin kararlı, güçlü ve başarılı biri. Nihal kendini tam anlamıyla eşine ve çocuklarına adanmış özverili bir kadın, kırksekiz yaşında. Çocukları Cüneyt yirmüç, Erdinç onyed, Meltem onbeş yaşlarında.

Kerim Turgut ve ailesi Heybeliada'da Avukat Sedat'ın yazlığında tatıldeler. Zaman kesin verilerle belirlenmiş: Yaz sonu. Öykünün zaman eksenini oluşturacak olan ilk anlatı aşağı yukarı bir saatlik bir sürenin öykülenmesidir. Zamansal sapımlar ilk anlatıdan hareketle belirlenmiş. İlk anlatıdan en uzakta bulunan anı, Nihal'e, kocasının yirmibeş yıl önce Sarayburnu parkında kulağına eğilerek evlenme teklif etmesi. Bu olay Nihal'in bakış açısından ve Nihal'in bilincinden aktarılmış. Geri sapımlardan şimdiki zamana geçiş genellikle kişilerin soru sorarak araya girmeleriyle sağlanmıştır.

Nihal'in bilincinde oluşan ilk önce sapım, kocasının ertesi gün başka bir sofrada, başka bir kadınla bambaşka bir Kerim Turgut düşlemesiyle sağlanır. Bu zamansal sıçrama radyoda bir klasik müzik parçasının anonsuyla oluşur. Kerim Turgut öteki kadının, Günseli'nin bu parçayı çok sevdiğini ve o akşam küçük bir balıkçı lokantasında onunla başbaşa olacağını düşünerek dalıyor, "gözleri uzaklara kayıyor" (s.29) ve kocasını dikkatle izleyen Nihal bu değişmeyi görüp onun ertesi gün başka bir kadınla olacağını düşünmeye başlar. Buna ne kadar katlanabileceğini ve durumu çocuklara yansıtmamayı nasıl başarabileceğini düşünürken "bardağı uzatır mısın anneciğim" (s.30) diye seslenen Meltem'in uyarısıyla kendine gelir. 2.Bölüm ilk anlatıya Meltem'in bilincinde oluşan günü gününe tam yirmi yıllık bir geriye dönüşü içerir, bir saatlik öykü zamanına göndermede bulunur. 2. Bölümde Meltem Paris'te Bulvar Murat'da Amerikan Büyükelçiliğinde açtığı resim sergisi üstüne müsteşarın karısı ile konuşur. "Bu köşede gerçekten zaman durmuş" gibidir.(s.31) Meltem zamanı durdurmakla kalmaz, yirmi yıl geriye alır. Zaman eksenini ilk anlatıya bağlayan "Bardağı bana uzatır mısın anneciğim" cümlesi 34. sayfada yinelenir. İlki Nihal'in bakış açısından: Nihal kızının sorusu üzerine ona dalgın dalgın bakar, yirmi yıl sonrasının Meltemini düşler, kucağına bir çocuk bile yerleştirmeyi ihmal etmeden. Sonra kocasının kendisine dönmesi için gerekirse bir ömür boyu dayanacağına söz verir kendi kendine. Meltem 35 yaşındayken aynı cümle bu kez Meltem'in bilincinde yeniden çağırır ve ana kızın ortak kaygıları

aynı düşüncede dile gelir : Terkedilme duygusu ve babasının o kadın tarafından ellerinden alınma korkusu. Böylelikle bir olayın ve olgunun iki roman kişisi üzerindeki etkisi ayrıntılarıyla değerlendirilmiş olur. Meltem'in düşünceleri yirmi yıl sonrayı, annesiyle babasının 45. evlilik yıldönümlerini kutlamak için İstanbul'a telefon ettiğini anımsamasıyla yön değiştirir. Evine dönerken düşüncelerini babasının kendisine yazdığı mektup ve gönderdiği yaşam öyküsel roman yönlendirir. Babasını ve geçmişi yargılaması artık genç kızlığında düşündüğü gibi acımasız değil, iki çocuklu bir annenin olgun ve hoşgörülü yargılamasıdır. İşi Günseli'ye karşı kızgınlık duymadığını babasına söyleyecek kadar ileriye götürür. Kendisinden çekinmesi için bir neden olmadığını ve Günseli ile olan birlikteliğini hoşgörüle karşıladığını söylemek ister babasına. Ama kocası acele bir davete katılmaları gerektiğini hatırlatınca Meltem ertesi güne erteler telefon etmeyi.

Zamansal geçişleri sağlamak için telefon roman örgüsünde sıklıkla başvurulan bir gereçtir. 5.Bölümde telefonun durmadan çalan sesiyle ilk anlatıya bağlantı kurulur.

"Telefonun sesiyle birden kendine geldi. (. . .)
Dönüp uzanıyor telefona. Kolunda bir kesiklik. Bu saatte kim arayabilir? Hastaneden arıyorlar kuşkusuz." (s.131)

25.evlilik yıldönümlerini kutladıklarının ertesi günü kocasının saldırıya uğradığını anımsar. Geriye dönüş bilinçakımı yöntemiyle yine Nihal'in bakış açısından gerçekleşir.

"Telefon durmadan çalıyor. Beyni uyuşmuş. Yirmi beş yıl önce, yine böyle bir sabah, yine Ada'da şimdi, kendilerinin olan bu evde değil, Avukat Sedat'ların evinde, böyle yağmurlu bir günde uyanışı canlanıyor gözlerinin önünde. Bir gece önce, evliliklerinin yirmi beşinci yıldönümünü kutlamışlardı ve Kerim Turgut o gün, Ankara'ya, Yargıtay'daki bir duruşmaya gideceğini söyleyerek evden ayrılmıştı. Nihal, onun öteki kadınla buluşacağını biliyordu. Ama, o gece olacaklar aklının kenarından bile geçmemişti. Ertesi sabah, yine telefon böyle uzun uzun çalmıştı. Savcıydı arayan. Kerim Turgut'un akşam arabasının içinde silahlı bir saldırıya uğradığını ve ağır yaralandığını haber veriyordu.

Kerim Turgut'un yanındaki Günseli adındaki kadın da yaralanmıştı bu saldırı sırasında." (.132)

Saldırı olayı ve öncesi bu kez anlatıcının bakış açısından, öznel yorumlarını da katarak taraflı bir gözle irdelenir.

"Düşle uyanıklık arasında korkunç bir şeydi yaşadıkları. O ilk ateş öndeki camı parçalayınca, fren yapmak zorunda kalmıştı Kerim Turgut. Ateş açıldığı sırada tam yanlarında giden sarı arabanın birden önlerini kestiğini şöyle böyle anımsıyor Günseli. Sonra yüzünü seçemediği bir kişinin, camdan eğilerek elindeki silahı üzerine çevirışı, gözlerini kamaştıran parlak bir ışığın yanıp sönüşü, kulaklarından yıllar boyu çıkmayan, anlatılmaz yoğunlukta bir patlamanın uğultusu, Kerim Turgut'un bir an, direksiyonun üstüne yığılır gibi oluşu, sonra dikelererek, arabasını, önlerini kesen otomobile doğru hızla sürüşü."(s.63)

İlk anlatıya dönerken anlatıcı duygusal çözümlemelere girer, kişilerin duygusal karmaşalarını çözümler. 25. evlilik yıldönümünün Kerim Turgut ve Günseli'de uyandırdığı duygular irdelendikten sonra anlatıcı saldırı olayını tüm boyutlarıyla tansal bir bakışla anlatır.

"Kerim Turgut o zaman ölmüş olsaydı. . ." (s.66) varsayımı kurgusal zaman eksenine geçişi sağlar. Bu aynı zamanda düşsel olayların başlangıcı ve bunu izleyen "Nerede kaldı bu doktor?" (s.66) sorusu kurguyu "romancının romanı" düzlemine aktarır. "Bu bağlamda" Nerede kaldı bu doktor?" yaşanmış gerçekliği kurgusal düzleme aktaran bu geçiş oluşturur.

Kerim Turgut ile Nihal'in 25. evlilik yıldönümlerini ve bugünü izleyen üç günlük süre, önce Nihal'in, sonra Meltem'in ve Günseli'nin bakış açılarından aktarılır. Bu kişiler olayları bilinçakımı yöntemiyle başka başka uzamlarda yeniden yaşarlar. Bu önemli günün yaşantılarındaki yerini irdelemekle kendi kendileriyle hesaplaşma olanağı bulurlar. Örneğin Meltem babasının uzun mektubunu okuduktan sonra babasıyla ilişkilerini yeniden gözden geçirir, babasının yaşamını paylaşan kadına artık yirmi yıl önceki gözle bakmaz. Oysa genç kızlığının ilk yıllarını yaşarken bu durumu öğrendiğinde altüst olmuş, bir masal cadısına, bir büyücüye benzettiği bu kadının ölümünü içten dilemişti. Ertesi gün bu acı dileğinin babasına yöneldiğini,

babasının saldırı sonucu ağır yaralandığını öğrendiğinde çok pişman olup, artık hiç kimsenin ölümünü dilimemeye yemin etmişti. Yine bu kadının yıllarca yuvalarının dinginliğini bozmaması ona minnet ve saygı duymasına neden olmuştu. Değişen duygular ve düşünceler böylelikle zaman içerisinde biçimlenip, zaman boyutuyla değerlendirilir.

2- Roman İçinde Roman

Karşık bakış açılarının uygulandığı bu romanda bölümler bağdaşık olarak düzenlenmemiştir. Birinci bölümde anlatıcı-yazar yer yer Nihal'in bakış açısından olayları aktarırken ikinci bölümde ağırlık Meltem'dedir. Kerim Turgut ve anlatıcı anlatım konumunu değiştirmek amacıyla araya katılırlar. Geri sapımlar Meltem'in bilincinde geriye dönüşlerle ve Kerim Turgut'un kızına yazdığı mektupla oluşturulur. Mektubunda Kerim Turgut **Oyuncu**'yu yazmaktaki amacını açıklar ve yakın çevresindekileri yargılamakta kendi içsel hesaplaşmasını da mektubuna döker.

"Ödün vermeden yazmak. Öyle istiyordum. Bir romancının yaşam öyküsü içinde, Türk toplumunun, daha doğrusu Türk aydınının son elli yıllık savaşının bir çözümlemesini yapmak istiyordum. Yalnız toplum sorunları karşısındaki davranışlarıyla değil, kişisel ve duygusal davranışlarıyla da. Gerçekleri, kişisel kaygılara kapılmadan, kuramsal nitelikteki düşünceleri kanıtlama sevdasına düşmeden, yaşadığı ve yaşanmakta olanı tüm çıplaklığıyla, olduğu gibi yansıtacak, kişilerimi yalnız dış görünüşleriyle, yaptıklarıyla değil, dışa yansımayan, gizlenen, gizlendiği sanılan eyleme, devinime dönüşmeyen yanlarıyla birlikte anlatacaktım." (s.41)

Bir sonraki bölümde genellikle Günseli ağırlıktadır. Nihal'in Günseli'ye yazdığı mektupla Nihal'in bakış açısından, Kerim Turgut'un da kendi kendisiyle hesaplaşmasından aynı olayları farklı açılardan izleme olanağı sağlar. Böylelikle olaylar iççe geçmiş aynalardakine benzer çok yönlü yansımalarla aktarılır. Bunlardan yirmi beş yıldan beri sevdiği ve birlikte olduğu adamla Eskihisar'a ilk gelişlerini anımsayan Günseli, Kerim Turgut'un Eskihisar'dan son kez ayrılışını düşünür. Anılara dalmışken irkilir ve içinde bulunduğu anı geçmişin süzgecinden geçirerek değerlendirmeye çalışır. Yanıbaşında yaşamına yön veren erkeği ölümün eşiğinde seyrederken bu koşullarda bile kendini sorgulamaktadır. Hep aynı kaynaktan, geçmişinden

başlayarak yaşadığı anı ve geleceği düşler. Yaşanmış üç yılın ve yaşanmamış yirmi yılın hesabını yapar. İlk anlatıya bağlantı Günseli'nin bilincinde, anılarla yirmi iki yıl öncesine dek uzanır. Kerim Turgut Ada'dan Ankara'ya gideceğini söyleyerek ayrılır. Günseli ile Eskişehir'a gelirler, yemek yer, neşeli saatler geçirirler, dönüşte ikisi de mutludur. Kerim Turgut'un bir gün önce 25. evlilik yıldönümünü kutlamasına karşın. Sonra saldırıya uğrarlar. Bu konu olayın en yakın tanığı Günseli'nin anılarıyla en ince ayrıntılarına dek bir kez daha anlatılır. Bu aşamada Günseli yaşanmış ve yaşanmamış yılların anılarını düşlerken romancının zaman ekseninde kurgu ve gerçeği çakıştırdığı görülür.

"Kerim Turgut o zaman ölmüş olsaydı." (S.66) 1980 yılında 55 yaşında saldırıya uğrayıp ilk kez ölümle burun buruna gelen Kerim Turgut biri 70 öteki 73 yaşında iki kez ölümün eşğine dek gider. Bu bağlamda ölüm izleği, ölüm korkusu ve öldürme eylemleri olarak iki düzlemde belirir. Kerim Turgut'da ve sevdiklerinde bu izlek ölümle her an karşı karşıya olma duygusu uyandırırken, başkaları için bir bitiş simgeleri. **Oyuncu** bitmeyen romandır. **Oyuncu**'nun bitmesi Kerim Turgut'un ölmesi demektir. "Keşke son satırı yazmasaydın Kerim Turgut." (s.436) derken Günseli kaçınılmaz sonun geldiğini bilir. Ölümün gerçekliği **Oyuncu**'nun gerçekliğiyle özdeşleşir.

Günseli ölümün varlığını ilk kez saldırı olayından sonra duyar. Yalnız kalma korkusu bildik bir korkudur Günseli için. 4.Bölümde Günseli artık gerçekten yalnızdır. Hastaneden Kerim Turgut'un sağlığıyla ilgili haber beklerken umutsuzdur. Ayırımında olmadan sevdiği erkeğin ölümünü benimser. Anılara dalar. **Oyuncu**'nun notlarını karıştırmaya başlar. Kerim Turgut'un çocukluk anılarını anlatıcı her şeyi gören ve bilen bakışıyla dizinsel süreye uygun olarak aktarır.

Romanın sonunda bir gazete haberinde bildirildiği gibi 1925 yılında doğan Kerim Turgut'un çocukluk anıları aşağı yukarı 1930 yıllarında Erzincan'da başlar. Bu yılların öyküsü kendi kuşağının da öyküsüdür. Ağabeyi Selim'in sünneti, oyunları ve annesiyle babasına ilişkin anıları yine anlatıcı tarafından aktarılır. Anlatı bu bölümde yer yer kesilip Kerim Turgut'un Günseli'ye anlattığı çocukluk anılarıyla yön değiştirir. Çok yönlü bakış açısının denendiği bu bölümde zaman zaman Günseli de araya karışıp okuduğu notları kendi gözünüle değerlendirir. Günseli Kerim Turgut'un yazdıklarını düşünürken hem kendi çocukluk anılarını anımsar, hem de Kerim Turgut'un çocuklarıyla ilişkilerini gözden geçirir. Değişen koşulları değişen zamana göre değerlendirir. 1930 larla 1960 ların Türkiye'sini

karşılaştırırken teknolojik değişmeleri kuşaklar arasında farklılığa neden olarak gösterir. Daha doğrusu bu duruma **Baba ile Oğul** adlı romanında anlatan Kerim Turgut'un görüşünü paylaşır Günseli.

Oyuncu'da toplumsal değişme sürecinde Türkiye, kişilerin yaşam düzeylerinin gelişip değişmesiyle koşut bir biçimde ele alınır. Tarihsel değişmeler kişilerin yaşam koşullarını belirler. Zaman içinde bir memur ailesinin çocuklarının yetişmesi, yaşam koşullarının giderek düzelmesi, kişilerin olduğu kadar toplumun da olumlu bir evrim geçirdiğini vurgular. Elektriksiz bir Erzincan evinde başlayan çocukluk anıları, Bursa yolculuğunun çarpıcı izlenimleri, Bursa'da, Gaziantep'te ve Balıkesir'de geçen ilk gençlik yılları ve Kerim Turgut'un anılarında kalıcı olan günlerden birkaçı: Cumhuriyet'in 10. Yıldönümünün çoşkuyla kutlanması, Yerli Malları Haftası, Türkçe konuşma Haftası.

Genellikle özöyküsel bir anlatımla Kerim Turgut'un yaşam öyküsü dönemin toplumsal olaylarıyla bağıntılı olarak irdelenir. Bireysel çözümlemeler ise geri plandaki toplumsal olayların ışığında aydınlatılır. Yıl 1938. Aile içindeki parasal sıkıntıların nedeni dünyayı sarsan siyasal çalkantılardır : Avrupa'da savaş hazırlıkları, Atatürk Hatay'ı Fransızlardan kurtarıyor, Japonya Çin'i, İtalya Habeşistan'ı "tüketmeye çalışıyor" ve Atatürk'ün ölümü.

Bu bölümde romanda pek az rastlanan öne sapım örnekleri de bulunur. Şiddet olaylarını tartışırken Günseli'ye sanki çok ileri bir tarihte yaşıyormuşcasına "Terör olaylarını düşün, yetmişli seksenli yıllarda yaşadığımız " (s.98) ve bu olaylardan sanki çok gerilerde kalmış gibi sözeder. Ama konuşmanın geçtiği zamana ait hiçbir ipucu vermez.

Dr. Rıdvan'ın Kerim Turgut'un rahatsızlandığını Nihal'e bildirmesiyle başlayan 5.Bölümde Nihal, kocası ve çocuklarıyla ilişkilerini, kocasının öteki kadınla ilişkisini bir kez daha gözden geçirir. Kırkbeş yıl öncesine dönerek evlenmelerini düşünür. Evlenme hazırlıkları ister istemez genç kızlık özlemlerini anımsatır. Kısa bir süre için şimdiye geçiş Nihal'in Kerim Turgut'suz bir yaşamı nasıl sürdüreceğini düşünmesiyle ve içinin sızlamasını duyumsamasıyla sağlanır. Bu arada telefonun çalışması Nihal'i evliliğinin ilk yıllarının anılarından alıp bir kez daha ilk anlatıya götürür. İçice geçmiş öykülerde geçişler kimi zaman bir ses, radyo, telefon ya da benzeri uyarımlarla sağlanır, kimi zaman da bir başka kişinin araya girmesiyle, konuşması ya da soru sormasıyla dolaysız olarak kendiliğinden roman içinde romana geçilir.

Bu anlatı yöntemi, anlatının açısı, konumu ve biçimini kökten değiştiren özgün bir yaklaşımdır. Biçimsel açıdan olduğu kadar içerik bakımından da ikili bir işlevi vardır. Roman içinde roman, yazarın özeleştirisi olarak ortaya çıkar. Yazarın kendisiyle özdeş bir anlatıcı üçüncü tekil şahıs kullanarak öyküyü aktarır. Romanın farklı açılardan anlatımını gerekli kılan bu yapı mektuplarda ya da karşılıklı konuşmalarda yerini birinci tekil şahsa bırakır. Bu uygulama sonucunda, çok yönlü bakış açılarının kullanımını kaçınılmaz olur. Çok katmanlı bir öykünün anlatımı kuşkusuz çok yönlü ve karmaşık bakış açılarını gerektirir.

Kerim Turgut'un çocukluk anılarını 6.Bölümde anlatıcı-yazar tarafından **Oyuncu**'nun notlarından öğreniriz. Küçükken tarlaya zorunlu iniş yapan bir uçak imgeleminde giderek biçim değiştirir, yetişkin yıllarındaki uçağa binme korkusuna dönüşür. Bu çocukluk anısı Almanların ve Amerikalıların savaş güçleri hakkında simgesel çağrışımlar uyandırır genç Kerim Turgut'un kafasında. Siyasal ve toplumsal olaylar değişen dünyanın imge evreninde yansımalarına Ayvalık Kıyı Koruma Birliği Komutanı Yarbay Turgut Bey'in görüşleri büyük ölçüde etkili olur. Ergenlik döneminin bunalımlarını da anlatıcı her şeyi bilen ve gören tutumuyla aktarır, içsel karmaşalarını yalın ama çözüm içermeyen bir tutumla irdelemeyi sürdürür. Bir sonraki bölümde anlatıcı-yazar ile romancı konumundaki Kerim Turgut'un yaşam savaşına, hem anlatıcının öznel varlığını duyumsayarak hem de kişisel bakış açısından çok yönlü bir aydınlatmayla tanık oluruz.

"Kız onun kendisine baktığını farkedince gülümsüyor. Tatlı tatlı. Dişlerini göstererek. Sonra kenara çekiliyor, bu kez saydam dört köşenin içinde Nihal görünüyor. Bembeyaz saçların çevrelediği kırış kırış ama hiç değişmeyen yuvarlak çocuksu yüzde, ilk kez savaşmaktan vazgeçmiş bir insanın çöküntüsünü okuyor Kerim Turgut. Bakışları yine ışıltılı ve sevecen. Bağışlayıcı." (s.160)

Anlatıcı-yazar Kerim Turgut'un gözünü açtığı anda gördüğü iki kişiyi öznel bir bakışla ve Kerim Turgut'un bilincine yansıdığı biçimde betimler. Ancak hemen sonraki cümlede sözü doğrudan Kerim Turgut alır ve Nihal'in yaşamındaki yerini kişisel bakış açısından aktarır.

"Demek bu kez Nihal de umutsuz, İnsan böyle mi ölür? Şimdi bu kadına yaşam boyu haksızlıklar etti-

ğimi düşünüp acı mı çekeceğim? Günseli ile karşılaşınca kadar onu kaç kez aldatmışım. Hiç birini sezmemiş gibi davrandı. Belki hepsini de biliyordu. Onları önemsemedi." (s.161)

Alıntılardan görüldüğü gibi, anlatıcının tutumu ve anlatının konumu birbirlerine bağlı olarak değişme gösterir. Anlatım yönteminin içiçe geçmesi başka bir bağlamda öykülerin de içiçe geçmesine engel değildir. Kerim Turgut'un çocukluk anılarını içeren bir önceki bölüm her iki anlatının, yani Erhan Bener'in **Oyuncu**'sunun baş kişisi olan yazar Kerim Turgut'un öyküsünün çakışma noktalarından biridir. Başka bir deyişle her iki öykünün ortak olması gereken kesitlerinden biridir. Bu kesit aynı zamanda benzer çağrışımları hazırlayan bir geçiş olarak da ele alınabilir. Kerim Turgut'un o anki içinde bulunduğu duruma en yakın olay hastanede babasının başında beklediği gündür. Bu çağrışımı bilinç akımıyla ve özöyküsel anlatımla aktarır yazar. Kurguyu fazla dağıtmadan aynı olayları bu kez Günseli'nin bilincinden aktarmak, anlatıyı her yönden yansıtmayı ve aydınlanmamış en küçük bir nokta bırakmamayı amaçlar.

Bir sonraki bölümde Kerim Turgut'un Balıkesir Lisesi'nde parasız yatılılık dönemi ve yaşamı boyunca sürecek olan arkadaşlıkları anlatılır. Sonra savaş yılları ve genç Kerim Turgut'un üstündeki etkileri, çocukluktan ergenliğe geçişte bocalamaları, Hukuk Fakültesinde öğrencilik yılları ve geri planda toplumsal siyasal olaylarla dolu gençlik serüvenleri. Özellikle gençlik arkadaşlıklarında kişilikler toplumsal koşullara koşut olarak değişir. Bu dönem yine **Oyuncu**'nun notlarından ve anlatıcının yorumlarından aktarılır.

Yeni anlatım yöntemlerinden montajın da yer aldığı 9.Bölümde gazete haberleri kesin tarihi belirlemekte, gerçek ve kurmaca arasında somut bağ kurmaktadır. (Montaj için s.229 ve s.437, alıntı için s.85 ve s.294 örnek gösterilebilir.). Yakın geçmişten, terör olaylarından söz ederken Kerim Turgut ile doğrudan ya da dolaylı ilişkisi olan kişiler de araya karışır. Dahası, Kerim Turgut yazarlık artyetişiminin öyküsünü ve etkenlerini de gözler önüne serme olanağı bulur. Bu görünüm-ler, odağında Kerim Turgut'un bulunduğu gerçek ile kurmaca dünya arasında geçişi sağlar. Romancı kendi romanını yazarken kendi dünyasını anlatır, bunu kimi zaman onaylayıcı kimi zaman da eleştirel bakışla yapar. Kimileyin de bu görevi olayların en yakın tanığı Günseli üstlenir. Birlikte çıkardıkları dergide çalışırken duygusal ve toplumsal ilişkilerini Günseli'nin gözüyle izlemek son derece doğaldır. Kerim Turgut'un Günseli

ile birlikteliğinin romanda başka bir anlamı da vardır. Birlikte uzun uzun tartışırlar, eleştirmenler, yeni çıkan yazılar, romanlar üstüne konuşurlar. Günseli de Kerim Turgut gibi hem avukat hem yazardır. Aynı uğraşı paylaşan kişiler olarak ortak görüşleri olduğu gibi aykırı olanları da vardır. Bu durum **Oyuncu**'yu ve öteki romanları açık açık eleştirme olanağı sağlar, bu kadar geniş olmasa da Günseli'nin öyküleri ve romanları da yer alır bu tartışmalarda. Konuşmaları zamansal sıçramalara temel hazırlar ve dahası, romancı Kerim Turgut'un yazarlık tutkusunu, özelemlerini, beklentilerini, sıkıntılarını kendini en iyi anlayan, en yakınına anlatarak içini dökme olanağı sağlar. Bu konuşmaları Kerim Turgut bir tür günah çıkarma ve bir bakıma "baca temizliği" olarak görür ve iç huzura ulaşabilmesi için Günseli'nin varlığına gereksinim duyar.

"Günseli, onun, döne dolaşa kendini suçlayışının bir iç rahatlığına ulaşma gereksiniminden çok, bir arayış olduğunu ayımsamıştı. Daha sonra romanlarındaki kahramanlarının olduğu kadar, çevresindeki insanların ve en çok da kendi iç yapısının ne ölçüde karmaşık olduğunu saptamağa çalışıyor, sürekli bir özeleştirici içinde, sözlerini, davranışlarını, düşüncelerini, düşlerini, özelemlerini ve tutkularını, kendine özgü bir iç gözlem yöntemiyle durmadan irdeliyordu." (s.268)

Erhan Bener için zamanı bir araç olarak kullanarak oluşturduğu kurguda geri ve ileri sapımlara uygun bir anlatı yöntemi bulmak zorunluydu. Odak kişi Kerim Turgut'un çevresinde gelişen olaylar zamansal katmanlar görünümündedir. Zamana sanatsal düzlemde devinim kazandıran bu görünüm içiçe geçmiş kesitlerle düşünüş ile gerçek arasında gelgitleri kolaylaştırır. Örneğin 12.Bölümde "Emekli Albay Turgut Bey'in imparatorluğun son yıllarındaki özgürlük savaşmaları ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki, devleti yeniden kurma çabalarını içeren yüzlerce kez yinelemiş olduğu anılarını"(s.279) dinleyen Kerim Turgut kendi bunalımlı öğrencilik yıllarının anılarıyla içiçe geçen çok katmanlı bir kurgu oluşturur. Anlatıcı bu durumu dolaysız aktarmayı sonuna dek sürdürmez, anlatıya devinim kazandırmak amacıyla bu kez de **Oyuncu**'nun not defterine geçerek anlatıyı özöyküsel olarak sürdürür.

"Henüz yirmi bir yaşındaydı. İçinde bir çok ölümler bulunan bir roman yazmıştı, ama ölüm,

filozofça bir düşünce olmaktan öte somut bir kavram olarak görünüyordu gözüne. Gelecek kaygısı da henüz içinde filizlenmemiştir.

Bu bölümle ilgili olarak not defterine şu satırları yazmıştı : "Hiç mi korkmuyordum? Korkmuyordum." (s.284)

Birkaç sayfa sonra notları okuyan Günseli söz alır ve olayları eleştirel bir bakışla irdeler, bir ara Kerim Turgut ile bu konuda konuşmalarını anımsar ve Kerim Turgut'un görüşünü de bu yolla aktarır. Zamanın böylesine içiçe geçip görünümünün sanatsal açıdan sonsuza dek uzayıp derinleşmesiyle, olay örgüsü en ince ayrıntılarına dek farklı kişilerin bilincinden yansıtılmış olur.

Zamanlama olgusu üstüne kurulmuş bu romanda görüntü katmanlar halinde gelişirken hem geçmekte olan zamanı hem geçmiş zamanı izlemek olanağı bulunur. 13.Bölümün başında Kerim Turgut'un hastanedeki "zavallı ve bırakılmış bir cesedi" (s.312) andıran görüntüsü karşısında, oğlu Cüneyt düşünceleriyle şimdiki zamanı yaşarken birdenbire babasına eleştirel bir gözle bakmaya başlar. Geçmişteki ilişkilerini gözden geçirir, sık sık babasını yargılar, yanlışlarını bulmaya çalışır. Bunlardan birisi de babasının kardeşi Erdinç'le kendini **Baba ile Oğul** adlı romanda tek bir kişilikte birleştirmesini onaylamamasıdır. Bu bölümde Kerim Turgut'un kalp krizinden ölümüne kadar geçen üç gün içinde, Kerim Turgut'un ölümü karşısında kişilerin her birinin içsel hesaplaşmalarını izlemekteyiz. Bu çözümler ruhsal düzlemde kalmakta toplumsal ve siyasal geri plana ilişkin açık bir imleme yapılmamaktadır. Yüzyılın sonuna doğru yaşanan değişimlerden daha önceki gibi sözedilmemekte, "çalkantıların, bunalımların, kanlı olayların ve savaşımaların" (s.325) sürüp gittiğine yalnızca bir kez değinilmektedir.

Öz bakımından bu bölüm ve bundan sonrakiler öncekilerden daha yalın kalmakta, ama biçimsel açıdan hiçbir şey değişmemektedir: Yine bilinç akımı, yine karışık bakış açıları seçeneği ve yine anlatıcının öznel yorumlarıyla güçlendirilmiş tanrısal bakışı.

Son bölümlerde, Kerim Turgut'un yaşadığı son anı açık bilinçle değerlendirmesini izliyoruz :

"Onların hepsini sevdim. Oysa, onlar benim yüzümden, zaman zaman birbirlerine düşman oldular. Aralarına ben girmemiş olsaydım. Ya da oyunumu iyi oynayabilseydim."

"Suçlu benim. Bunu onlara anlatmak istiyorum. Vakit geçmeden. Hiçbir nedenin sevgiyi geriye itmesine izin vermemeli. Ah, yaşamak ne güzel. . . ."

"Genç doktor bir şey söylemek için gülümseyerek Kerim Turgut'un üstüne eğilmişti ki, gözleri yürek çarpışlarını gösteren aygıtın göstergesine ilişti. Işık çizgisi, dümdüz uzayıp gidiyordu". (s.423)

Aşağı yukarı aynı anda Günseli kendi açısından içinde bulunduğu koşulların değerlendirmesini yapar:

"Bizim sevgimiz boğuldu. Bu sevginin başladığı gün bile yarım kalacağını biliyorduk ikimiz de. Başlarda korkumuz daha farklıydı. Birbirimize ve yasal durumlarımıza dayanacak gücümüz olmayacağından korkuyorduk. Oysa bu korkumuz kısa sürede bitti. Ama bunca sevgiye karşın, o koşullar, o üç çocuk, o kendini kocasına ve çocuklarına adanmış olan kadın... Onların bir gün bizi yeneceğini biliyorduk.

Yoo . . . Onlar da yenemedi. Sonunda zaman geldi ve zaman yendi. Bir o kalmıştı zaten. Onun dışında hiçbir şey bizi yenemezdi." (S.425)

Zamanın kullanımına bu denli özen gösteren yazar son sözü bunca önem verdiği yerleme bırakır. Zamana yenik düşen Kerim Turgut ile Günselinin ve Nihal'in sevgisi de böylelikle son bulur. Günseli'nin yaşadığı karşı konulmaz ve kaçınılmaz tek yenilgi : Ölüm. . .

"Her bitiş bir ölüm, her ölüm bir bitiş" (s.427) değil miydi?

KAYNAKÇA

- 1- Aytaç Gürsel, "Erhan Bener'in iki romanı üzerine", Çağdaş Eleştiri, Temmuz 1984, İst. s.26-29
- 2- Aytaç Gürsel, **Edebiyat Yazıları**, "Baharla Gelen ve Erhan Bener'in roman sanatı", Gündoğan, Ankara 1990,
- 3- Bener Erhan, **Oyuncu**, Hür Yayın, 1981, İstanbul.
- 4- Karabey Zeynep, "Romanda tip olgusu ve Tipin işlevi üzerine yazarlarla söyleşiler", Yazko Edebiyat, İst. Aralık 1982 s.89-91
- 5- Yücel Tahsin, **Anlatı Yerlemleri**, Ada Yayınları, Bilim Dizisi. İst. 1979

REALISM IN THE AGE OF ROMANTICISM

Doç.Dr. Erdal BİRKAN *

It has often been urged that the terms "romanticism" and "realism" are not susceptible to precise and comprehensive definition. However, a simple detailed list of their commonest connotations will be sufficient to show how completely opposed the two concepts are. The realist is supposed to deal with contemporary life and commonplace scenes; the romantic yields to the charm of the past and delights in dreaming of distant places. The realist fixes his look upon the world of Men, the streets where they push roughly against and the rooms where they meet and converse; the romantic seeks solitude and finds it in nature, in the fields, in the woods, the lonely seashore and the lonelier mountain crag. The realist is drawn into the social vortex, depicts the cross-currents of ambition and self-interest, is familiar with all the processes, ups and downs of economic life; the romantic looks on with contempt such dull or commonplace preoccupations; instead he idealizes the purer passions and cultivates the obscure and darker ones, having leanings towards the satanic as well as the spiritual; whereas the typical realist, especially in France, levels passion down to the play of the senses and has no patience with intimations of immortality. The romantic exalts the creative spirit and puts faith in intuition; the realist's approach to his material is detached and analytic. On literary plane, the value the realist sets on stylistic quality contrasts with the romantic's cultivation of exuberance and emotive imagery; the former, in short, sticks to prose, while poetry remains an authentic medium for the expression of the romantic mood and the romantic world-view.

The semantic history of the term "romantic" has been fully studied in its early stages in France, England and Germany and for the later developments in the later stages in Germany¹. But it is still difficult to ascertain when for the

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Fernand BALDENSPERGER, " 'Romantique' - ses analogues et équivalents," *Harvard Studies and Notes in Philology and Literature*, 14 (1937), pp. 13-105, is the fullest list. Logan P. SMITH *Four Words, Romantic, Originality, Creative, Genius*, Society for Pure English, tract no.17 London, 1924), the only piece on English developments.

first time, a work of literature and which works of literature were labeled or designated as "romantic", when a contemporary writer referred himself first as a "romanticist", when the term "romanticism" was first adopted in a country, ect. Since we are not concerned here with the early history of "romanticism" that shows an expansion of usage from "romancelike", "extravagant", "absurd", etc., to "picturesque", it seems that the term "romantic-poetry" was used first of Ariosto and Tasso and the medieval romances from which their themes and machinery were derived. It occurs in this sense in France in 1169, in England in 1674 ². Certainly Thomas WARTON understood it to mean this when wrote his dissertation entitled "The Origin of Romantic Fiction in Europe" (1774). In his writings, a contrast is implied between this romantic literature(

and the whole tradion of literary art inherited from classical antiquity. A special taste for such a "romantic" fiction and its noncompliance with classical standards and rules then appeared. The dichotomy implied had obvious analogies in other contrast common in the eighteenth century: between the ancients and the moderns, between artificial and popular poetry, the natural poetry of Shakespeare unconfined by rules and French Classical tragedy. Thus a definite juxtaposition of "Gothic" and "Classical" occurs in Hurd and Warton. Hurd speaks of Tasso as "trimming between the Gothic and the Classic," and of the **Faerie Queene** as a "Gothic, not a Classical poem."³ WARTON calls Dante's-**Divine Comedy** a "wonderful compound of classical and romantic fancy".⁴ Here, possibly for the first time, the two famous words come together.

The further usages of the term "romantic" penetrated into Germany: in 1766 Gerstanberg and Herder reviewed Warton's **Observations on the Fairy Queen**, and they distinguished sometimes between the "romantic" (Chivalric) and the "Gothic" (Nordic) taste and used the words interchangeably. This usage then entered into the handbooks of general history of literature as the mixture of the Christian religion and

² Odell Sheppard's review of Clarissa Rinaker's Thomas Warton in JEGP, 16 (1917), p.153 and Victor M.Hamm, "A Seventeenth Century Source for Hurd's Letters on Chivalry and Romance," PMLA, 52 (1937), p.820.

³ L.P. Smith, Warton's History of English Poetry, 3 (London, 1781) p.241.

⁴ Ibid. p. 241 on Dante.

chivalry : Eichhorn's **Literargeschichte** (1799) and Frederich Bouterwekk's monumental **Geschichte der Poesie** (1801-5). In these works the term "romantic" is used in all combinations: style, manner, character, poetry are called "romantic".

This broad conception was later combined with a new meaning: typological, which is based on an elaboration of the contrast between "Classical" and "Romantic" and is due to the Schlegels. Goethe, once in 1830, said that Schiller invented the distinction "naive and sentimental" and that the Schlegels renamed it "Classical and romantic".⁵ On the other hand, the terms "romantik" and "romantiker" as nouns were apparently innovations of NOVALIS, in 1798-99. But with him "romantiker" is a writer of romances and fairy tales of his own peculiar type, "Romantic" is a synonym of "Romankunst" in this sense.⁶

Later Schlegel (August Wilhelm) formulated the contrast between classical and romantic, as that between the poetry of antiquity and modern poetry, associating romantic with the progressive and Christian.⁷

But the designation of contemporary literature as romantic was due only to the enemies of the Heidelberg group that today we seem to be accustomed to call the Second Romantic School. J.H.VOSS attacked the Heidelberg group, the Schlegels, Jean Paul and Friederich Ast,⁸ on the grounds that with them the romantic-classical was associated with the antithesis of organic-mechanical and plastic-picturesque, and published a parodistic **Klinglingelalmanach** in 1808. Heine's much later **Romantische Schule** (1833) included Fouqué, Uhland, Werner, and E.T.A. Hoffmann. Rudolf Haym's standard work, **Die romantische Schule** (1870) is limited to the first Jena Group: the Schlegels, Novalis and Tieck. Thus the original broad meaning of the term has been abandoned and "romantik" is used for a group of writers who did not call themselves "romantiker".

In the Latin world, and in England as well as in America, the role of Madame de Staël was also decisive. Her **Del'Allemagne**

⁵ See A.O. Lovejoy, "The Meaning of Romanticism" in *Early German Romanticism*, MLN, 31 (1916), pp. 385-96.

⁶ Novalis, *Schriften*, ed. F.Schegel and L.Tieck, (1802), p.2

⁷ *Friedrich Schlegel's Jugendchriften*, ed.J.Minor, pp.220-21

⁸ Jean Paul, *Vorschule der Aesthetik*, (1804); F.Ast, *System-der Kunstlehre* (1805).

was finally published in London, in 1810. The exposition of classical-romantic in Chapter 11 of *De l'Allemagne*, including its parallel of classical and culpturesque, romantic and picturesque, the contrast between Greek Drama of event and modern drama of character, the poetry of Fate versus the poetry of progress, clearly derive from Schlegel.

Up to 1816 there was no frenchman who called himself a romantic nor was the term "romantisme" known in France. Its history is somewhat obscure: "romantismus" is used as a synonym of bad rhyming and empty lyricism in a letter written by Clemens Brentano to Achim von Arnim in 1803⁹. In 1804, Sénancour refers to "romantisme",¹⁰ using it as a noun corresponding to the use of "romantic" as "picturesque". But in literary contex it does not seem to occur before 1816 and then was used vaguely and humorously.¹¹ Afterwards Stendhal called Schlegel in letters a "petit pédant sec".¹² He then seems to have been the first Frenchman to call himself a "romantic".

The writer who gave Stendhal and Balzac the further stimulus they needed was Walter SCOTT (1771-1832). He was the last of the trio of novelists writing in English (plus Richardson and Fielding) whose art can be said to have made a significant contribution to the development of European REALISM. On the evidence of one of his marginal notes, it would appear that Stendhal read some extracts from WAVERLEY as early as 1815, the year it was published.¹³ His letters in 1819 and 1820 show him to be devouring Scott's 'devrine novel' with an enthussiasm that caused him to rate the writer's genius even higher than Byron's.¹⁴ As for Balzac, the first mention of Scott in his writings occurs in a letter to his younger sister Laura in 1821. She had told him she was reading Richardson's **Clarissa**; he advises her, when she is finished, to go on to **La Nouvelle Héloïse**, and strongly reccomends her in

⁹ Reinhold Steig, *Achim von Arnim und die ihm nahe staden*, 1 (Stuttgart, 1894), p.102.

¹⁰ Obermann, letter 87, quated by Eggli, p.11.

¹¹ *Ibid*, july 19, 1816, reprinted in Eggli, pp.472-73.

¹² Letter to Baron de Mareste, April 14, 1818, *Correspondence* p.5, 137.

¹³ see K.G. Ma Watters, 'Stendhal, Walter Scott et la Bibliothèque britannique', *Stendhal Club*, No.16 (1962), p.344.

¹⁴ Stendhal, *Correspondance*, ed. H.Martineau and V.Del Litto (paris, 1962), Vol.I, PP. 917, 1030. 1053.

addition **Kenilworth'** Scott's last novel; and he praises that it is the finest thing in the world.¹⁵ The following year, Balzac paid Scott the compliment by imitating him, and publishing an historical novel of his own composition.¹⁶

Victor HUGO, in one of his earliest critical essays, praised highly Scott for having achieved an amalgam of the two kinds of novel which had been practiced separately before; that is the novel of plain narrative, and the novel by letters. Scott had succeeded in renovating fiction by borrowing from drama; he presented events as no one had presented them before in a succession of lively scenes and conversational exchanges.¹⁷

Such technical considerations may have accounted for the esteem in which Walter Scott was held among literary professionals; his unprecedented sales testify to his popularity among the public. This popularity was reflected in borrowings by practitioners of the sister arts: the plots of the Waverly were used in operas, and some of the memorable scenes were made the subject of paintings.

Stendhal, reporting in the **London Magazine**, observed that Scott had brought about

"a revolution in French Literature. Without being conscious of it, probably, or aspiring to the honour, he is the chief of what is called in France 'le parti romantique !. . . Moreover, the strong attachment felt or feigned by Sir Walter Scott, for all that smacks of ancient institutions, and his consequent want of enthusiasm for those innovations and improvements, which tend to emeliorate the present social state of mankind, have rendered him a distinguished favourite with the Ultra party."¹⁸

The ultras were the right wing extremists of the Restoration Period who more royalist than the king, regarded the constitutional settlement of 1815 as a shameful sell-out; they had been greatly heartened when the reactionary Charles X

¹⁵ Balzac, *Correspondance*, ed.R.Pierrot (Paris, 1960), Vol. I, p.108.

¹⁶ Lord R'hoone,

¹⁷ *La Muse Française*, July 1823 (review of Quentin Durward)

¹⁸ Stendhal, 'Letters from Paris (II)', *London Magazine*, new series, Vol. I, (Feb. 1825), p.205.

succeeded his brother Louis XVIII in 1824. At the time Stendhal was writing; romantics who took their cue from Hugo, and shared the political look of the Ultras. Stendhal, a lifelong liberal, had little patience either with the ultras, or with the romantics, or for that matter with the toryism of the Scottish baronet whose talent as a novelist he nevertheless so genuinely admired. It is here that we come up against the double paradox involved in tracing the ancestry of the French realist movement back to Scott and his literary example.

In the first place, Scott's political conservatism would almost seem to disallow from the start any claim that he might have inspired a school of writers, who tended to align themselves with the more socially progressive forces in whatever country they happened to belong to. And secondly, perhaps more importantly, there would appear to be an inherent contradiction in the proposition that a man who made his name as the author of historical novels, whose source material drawn from the recent or distant past, could be said to have fathered a movement which prided itself on its analysis of the contemporary condition of society.

The first chapter of Georg Lukacs's **Historical Novel** provides sufficient explanation of how it came about Scott, "**like so many great realists, such as Balzac and Tolstoy, became a great realist despite his own political and social views**!" For our immediate purpose, it will be sufficient to mention two aspects of Scott's treatment of his cast of characters which show him both as an innovator in his own right and as the founder of a durable tradition.

His art, in the first place, has a democratic stamp which owes to the fact that Scott was 'the poet of the peasant, soldier, outlaw and artisan'. His characters are by no means always the kings, the queens, the lords, the ladies, the generals and the ministers. The great and the powerful play their parts in his novels, but the characters who capture our interest and affections mostly come from the lower social strata. They are the old bedeman, Edie (Ochiltree) in **The Antiquary**; the simple minded steadfast, Jenie Deans in **The Heart of Midlothian**; honest Simon Glover, the father of the fair maid of Perth, and Henry Smith, the armourer, the lover; beside many other representative of the stalwart Scottish artisan and peasant classes. Similarly it is not unusual to find the forefront occupied by commoners and serfs, members of a nameless throng ignored by the historians of the period. Low characters had of course been employed in minor roles by some earlier

novelists such as Fielding, Smollett and others, but mainly to provide some kind of comic relief. Scott was the first to take them seriously. Balzac imitated him here directly in **Les Chouans** (1829), an historical novel based on the 1799 royalist rising in Brittany; he used the same conventions later in stories with contemporary scenes, such as **Le Curé de Tours** (1832) and **Histoire de la grandeur et de la décadence de Cesar Birotteau** (1837).

In **La Chartreuse de Parme** and in the ones above mentioned we find the most fully developed and sympathetic characters. The Balzac's characters in the last three novels are respectively an honest seargent, a minor canon and a Parisian tradesman of exceptional honesty. In the novel written by Stendhal an unusual prominence is given to ill-educated men of low-rank, live Ludovic, a manservant, Giletti, the strolling player, and Ferrante Pall, the self-styled tribune of the people. In fact Stendhal echoes Walter Scott in this very novel.

An even more extraordinary technical innovation of the Waverley novels was the downgrading of the 'Central-Character.' The typical protagonist in a novel by Scott is a young man of breeding, with sound moral principles and a small amount of practical intelligence. Essentially a colourless figure, he is the decent, average Englishman or Scotsman, stirred by no deep passions and not intended to arouse more than a mild sympathy in the reader. Briefly speaking, Scott may be said to have invented the 'unheroic hero' and in this he was most sharply at odds with the whole spirit of romanticism: there is nothing Byronic about Waverley novels. However it was a device which was to prove suited to the realist novel as developed later in the century, especially in Russia. By placing at the centre of his novel an unremarkable, basically uninteresting character, the realist would find it easier to concentrate attention on the social scene which he has conceived it as being his main business to depict.

Scott, as the writer of historical novels, cannot in any obvious sense be regarded as a forerunner of the realists, whose principal concern would be with contemporary life. But the critical acclaim he won in France in the 1820's was in no small measure due to the impression of reality that his novels conveyed. A literary travel book (written by Amédée Pichot) in 1825 praised Scott for remaining "on the prosaic ground of commonplace realities". Another magazine appeared in the same year (**Le Mercure du XIXe Siecle**) attributed Scott's mastery to his success in associating himself imaginatively with

the period he was describing "hence' the r e a l i t y of the landscapes, sites, characters, customs and people that he depicts'.¹⁹

His most educated readers felt that they were absorbing history under the disguise of entertainment. In their opinions they felt again that Scott succeeded in raising immeasurably the prestige of the novel which as a form of literature had lost the critical esteem that Richardson, Swift, Fielding and the others secured for it in the previous century.

Then it was from historical and pseudo historical writing that the early realist novel largely stemmed; Fielding himself had called the novelist the "historian of private life". Then a feeling for history is a feeling for the changes that time brings about in its broadest sense, and those who had been born on the eve of French revolution (like Stendhal) and were in the middle age when the Romantic Revolution was subverting all the old literary canons, noting was more evident than that everything was subject to change.

Thus the realist began by thinking of himself as the historian of the present, mission was to capture the spirit of his own period, with all its minute and fugitive particularities, before it was swept away by the rising tide of future change.

When we turn to the realm of poetry, what is called romanticism in England and on the continent is not the literal vision of the mystics but the concern for the reconciliation of subject and object, man and nature, and consciousness and unconsciousness. Most of the studies rendered on the nature of 'romanticism' show that a convincing agreement has been reached: they all see the implication of imagination, symbol, myth and organic nature and see it as the part of the great endeavour to overcome the split between subject and object, the self and the world, the consciousness and the unconsciousness. This is the central creed of the romantic poets in England, Germany and France. It is a coherent body of thought and feeling. But on the other hand, on the surface analysis, the main charges against romantic poetry, if summarized, have been that it is subjective, that it is sentimental, that its diction is inflated, and that it lacks form. With regard to the first charge it has been counter charged that it is an historical mistake to accuse the romantics of subjectivism. It is rather to misunderstand the direction of romantic thought. For,

¹⁹ Quoted in Marguerite Iknayan, *The Idea of Novel in France* (Paris 1961) p. 111

subjectivity was not a programme but the inescapable condition of romanticism. Had the 18 th century left the individual isolated within himself without an objective counterpart for the values he sensed in his own free -will and feelings- than romanticism began as a movement toward objectivity, toward a new principle connection with society and nature through the imposition of values on the external-world. Wordsworth wrote *The p r e l u d e* , the model of the subjective or autobiographical poetry in English, not because he believed in autobiographical poetry but in order to prepare himself for a long philosophical poem treating the 'mind of man'. He wrote it because he felt as yet inadequate to the objective undertaking, out of the 'real humility' :

"here, at least, I hoped that to a certain degree I should be sure of succeeding, as I had nothing to do but describe What I had felt and thought".

From his point of view it seems that the whole conscious concern with objectivity as a problem is in fact specifically romantic. Objectivity presented no problem to an age of Faith like Middle Ages, which considered the object and its value as equally given. Nor did it present a problem to a critical and rationalist age like the Enlightenment, the whole point of which was to undermine the established order of values by driving a wedge between the object and value and saw objectivity as desirable and as difficult to achieve. When subjectivity came to be called a disease (*la malaise du siècle*), the romantic period had begun. Coleridge had suffered from subjectivity:

"Such punishments, I said, were due To
To natures deepest stained with sin,-
For eye entempering anew
The unfathomable hell within"

"The pains of Sleep"

Byron tried to drive out the devil of subjectivity with the laughter of Don Juan. Carlyle preached 'work' as an escape from subjectivity. Matthew Arnold, in his *Empedocles*, found the example of what was wrong with modern poetry- that it deals with situations:

"in which the suffering finds no vent in action; in which a continuous state of mental distress is prolonged, unrelieved by incident, hope, or resistance; in which there is everything to be endured, nothing to be done".²⁰

In our own time an insistence upon objectivity characterizes the leading critical doctrines : Yeats' *mask*, that the poet must not write about himself but about the antithesis of himself; Eliot's *catalyst*, that the poet acts like a catalyst to bring the poetic elements into combination but remains himself outside the poem; and Eliot's 'objective correlative', that emotion cannot be stated as a description of subjectivity but must be presented through

"a set of objects, a situation, a chain of events which shall be the formula of that particular emotion"²¹

It should be clear, then that the desire to overcome subjectivity and achieve objectivity is by no means peculiar to the 20th Century, but has determined the direction of poetic development since the end of the Enlightenment.

Sentimentalism is an 18th century phenomenon in that it belongs to Locke's world where the movements of atoms were considered the only reality. In such a world the individual fell back upon the feelings, but with the fundamental acknowledgement that they did not reflect reality. The romantics were prepared to take up the issue that the sentimentalists were content to let lie. They were out to transform reality, to show that it had no existence apart from the emotional apprehension of it. It is where the romantic transformation does not come off, where emotion remains opposed to an object that a poem falls into sentimentalism. But the point is that sentimentalism is the failure of romantic poetry, but not its characteristic.

In the same way, there is nothing new in the inflated diction of which there was certainly plenty. To the extent that there were innovations in diction, they were in the direction of plainness and colloquialism, as in Wordsworth, Browning and Hopkins. The 19th Century poets who were not innovators of

²⁰ Preface to the 1853 edition of his Poems (London, 1945) p.2

²¹ Eliot, 'Hamlet', Selected Essays, (London, Faber), p.145.

diction, but continued with the cluster of Spencer, Milton and the neo-classicists which had constituted the norm of mid-Eighteenth century style. It is that style which is often meant when romantic diction is criticized. But to the extent that poets take over a conventional style, they are not being romantic at all but quite traditional.

It may still be argued that the romantics were responsible for the revival of archaic diction. But the archaic revival was surely as beneficial for refreshing the language and enlarging its resources as the introduction of scientific words by 20th century poets. The use of archaic diction is sufficiently justified by 'The Ancient Mariner' : while Eliot himself has shown how effective it can be in 'East Coker'.

There remains still the charge of formlessness used against romantic poetry. If we consider form as existing not only around the edges of a poem, but in the relation of all its parts, it is hardly possible for a poem which has meaning to be formless, to have no relation between its parts. It is possible for a poem not to adhere to established forms, or to have no relation to the form of other poems. It is also possible for a poet not to be aware of the relation between one poem of his and another, or between his poetry and that of his contemporaries. It is possible for poets not yet to have generalized the rationale of a new kind of poetry.

This is, I think, the case with the romantic poets and their critics . In making their new kind of poetry, many romantics announced that they were sacrificing form in the interest of sincerity. They announced an ideal of artlessness-Coleridge finding the perfect poet in the Eolian harp which being played on by the wind makes music without intervention of art, Shelley finding him in the Skylark which pours out its

full heart

In profuse strains of unpremeditated art .

If romanticism gave rise to the poetry of artlessness, spontaneity, and sincerity, to the 'spasmodic poets', Whitman and free-verse; it also gave rise to Keats, the preraphaelites, and even the aesthetic and symbolic movements, to The doctrine of insincerity and to the poetry of art and artifice.

el-MUTARRİZİ HAYATI VE ESERLERİ

Doç.Dr.M.Sadi ÇÖGENLİ *

A- el-MUTARRİZİ'NİN ÇAĞI

Yaşadığı asır el-Mutarrizî, hicrî altıncı
ve asrın ikinci yarısı ile yedinci asrın
bölge başlarında (536-610/1141-1213)
yaşamıştır. Hayatı, Harizmşahlar devleti dönemine rastlar.

Harizm¹, Ceyhun (Amuderya) nehrinin döküldüğü Aral gölünün güneyinde ve bu nehrin her iki tarafında uzanan arazinin adıdır².

Daha sonra Hîve³ adını alan bu bölge eski zamanlardan beri Orta Asyan'ın medenî ve siyasi tarihinde büyük bir ehemmiyeti haizdir. Kendisi de Harizmlî olan el-Bîrûnî (440/1048) ye göre sülalenin cediti hicretten üç asır önceye, yani IV.miladi asra kadar dayanır⁴.

İslam öncesi devirlerden beri bu ülkeye hakim olanlar tarafından kullanılan Harizmşah tabirini Barthold dört tabakaya ayırmıştır⁵:

1- İslamdan önce mevcut olup 995'e kadar devam eden Harizmşahlar (Afrig oğulları)⁶.

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Harizm kelimesinin çeşitli dillerde kullanılış ve manası için bakınız: Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, İstanbul, 1974. II, 110.

² Harezmşahlar Devleti Tarihi, Ankara, 1984. Tarihi 30; Ayrıca bakınız: Mu'cemü'l-Büldân, Beyrut, 1393/1977. II, 395-398.

³ Hîve Hanlığı hakkında bakınız : Düvel-i İslamiyye Tarihi, İstanbul, 1345 / 1927. 440-442.

⁴ el-Asâru'l-Bakiyye, Leipzig, 1923. 35 vd.

⁵ İslam Ansiklopedisi Harizmşah maddesi. Harizmşahlar Devleti hakkında geniş bilgi için bakınız: Harezmşahlar Devleti Tarihi, Dr.İbrahim Kafesoğlu; Moğol İstilasına kadar Türkistan, V.V. Barthold. Hazırlayan : Hakkı Dursun Yıldız.

⁶ Bunlar hakkında geniş bilgi için bakınız: Asaru'l-Bakiyye 35 vd.

2- 995-1017 arasında Me'mun oğulları Harizmşahları⁷.

3- Gazneli Mahmud'un 1017'de Harizm'i zabt ile vali tayin ettiği Altuntaş ile başlayan Harizmşahlar⁸.

4- 1097'den itibaren gittikçe genişleyerek büyük bir imparatorluk halini alan son Harizmşahlar, yani Anuştiğinoğulları⁹.

Bu son tabaka XI. asır sonlarında büyük Selçuklu ricalinden Kutbuddin b. Enüştiğ'in eski an'aneeye göre harizmşah ünvanı ile, Harizm valiliğine tayini ile başlamış, oğlu Atsız devrinde adeta yarı müstakil bir devlet mahiyetini alarak inkişaf etmiş, sonra Alâuddin Muhammed devrinde büyük bir imparatorluk hüviyetini iktisap etmiş ve nihayet Moğol istilası ile inkıraza uğramıştır.

İşte müellifimizin hayatı, Harizmşahlar saltanatının parlak devri olan Alâuddin Atsız Harizmşah (1128-1156), Ebü'l-Feth İl Arslan Harizmşah (1156-1172), Alâuddin Tekiş Harizmşah (1173-1200) ve Alâuddin Muhammed Harizmşah dönemlerine rastlar.

Harizmşahların soyu

Harizmşahlar sülalesi

irken Türktür. Harizmşahlar tarihinin ana kaynaklarından Târih-i

Cihân-güşa'nın tasrih ettiği bu gerçek¹⁰ el-Kâmil fi't-Târih'te de teyid edilmektedir.¹¹ Biz de müellifimizin

و الغار ايضا مكيال لاهل نفس وهو مائة قفيز ، و الغور لاهل خوارزم وهو اثنا
عشر سخا ، و السخ اربعة وعشرون منا

ibaresinden¹² Harezmi Türkçesine vakıf olduğunu¹³ ve büyük bir ihtimalle de Türk olduğu neticesine varıyoruz.

⁷ Bunlar hakkında geniş bilgi için bakınız : Târih-i Beykhakî "zîkr-i Harizm" faslı, Tahran, 1324. 665-691.

⁸ Bunlar hakkında geniş bilgi için bakınız: adı geçen kitap aynı faslı.

⁹ Anuştiğ'in hakkında geniş bilgi için bakınız: Harezmişahlar Devleti Tarihi 39-48.

¹⁰ Târih-i Cihân-Güşây, Brill, 1329/1911. II, 1.

¹¹ el-Kâmil; Beyrut, 1385/1945. X 267

¹² Bakınız: el-Muğrib maddesi.

¹³ Gâr, Gûr ve Suh kelimelerini karşılaştırınız : Horezmce Tercümeli Mugaddimât al-Adab, İstanbul, 1951. 25.

**Harizm'de İktisadi
ve
İctimai durum**

Batı Türkistan'ın orta -
sındaki Harizm muntikasının öne-
mini anlamak için haritaya bir göz
atmak kafidir. Kırgız bozkırları ile

Kızilkum çölünü sağında, Üstyurt düzlüğü ile Karakum çölleri
solunda bırakmak suretiyle ve gittikçe açılarak Aral'a doğru
akan Ceyhun nehri, göz alabildiğine yayılmış olan kum
deryaları ortasında bir hayat kaynağı olmuştur.

Bu nehrin yüzlerce kola ayrıldığı yer olan Harizm arazisi,
özellikle sözkonusu dönemde müstesna yerlerden biridir.
Amuderya'dan sulanan arazi, ziraata elverişli hububat, bağcılık
ve pamuk bakımından çok verimlidir. Harizm'in doğu ve batısı
koyun yetiştirmeğe müsait olduğu için yün ve yünlü mamulat
da boldur.

Nehrin delta kısmı ise çeşitli balıklarla doludur. Başlıca
ihraç maddeleri olarak pamuk yağı, peynir, balık, halı, kumaş,
süslü elbiseler ve Bağdat'a kadar anbalajlar içinde gönderilen
meşhur kavunlar zikredilebilir¹⁴

Harizm'in bu yönü kadar ehemmiyetli diğer bir özelliği de
ticaret sahasındaki rolüdür. Çin, İran, Hindistan gibi Asya
ülkeleri ile Sibiryaya düzlükleri ve İskandinav memleketlerinin tam
ortasında ve bu ülkelerin birbirleriyle ilişkilerini kolay bir şekilde
sağlayan büyük yolların kavşak noktasında bulunan Harizm,
saydığımız ülkelerden gelen kalabalık bir kervan gruplarının
birleştikleri işlek bir ticaret merkezi idi¹⁵.

Toprağı münbit, coğrafi durumu müsait, hareketli
ticarete malik, ahali müreffeh olan Harizm'in askeri bakımdan
müdafaası da kolaydı. Ceyhun nehri bir taraftan öteye geçişi
engellediği gibi büyük kanallar ve su yolları da irili ufaklı
yüzlerce kasabayı yabancı istilalardan koruyan tabii barikat
görevi yapıyorlardı. Bu yüzden Harizm'i idare edenler kısa
zamanda istiklale kavuşmuşlar, babadan oğula intikal eden
hanedanlar kurmakta gecikmemişlerdir¹⁶.

**Harizm'de İlmî
ve
Edebî durum**

Harizm'in bir Türk-İslam
imparatorluğu haline geldiği son
Harezmsâhlılar devrinde büyük bir

¹⁴ Bakınız: Horezmce Tercümeli Mukaddimat al-Adab, 35; Ayrıca Harizm
kavunları hakkında geniş bilgi için bakınız: Rihlatu İbni Batuta , Mısır,
1346/1928. I, 235.

¹⁵ Horezmce Tercümeli Mugaddimat al-Adab, 32.

¹⁶ Harezmsâhlılar Devleti Tarihi, 32.

İlmî ve edebî inkişafa şahid oluyoruz. Bu devre ait birçok müellif ve kitap isimlerini saymamak için el-Birûnî (440/1048), Ebu Bekr el-Harizmî (383-993), ez-Zemahşerî (538-1143), Celâleddin b.Şemsüddin el-Hârizmî, et-Tümürtâşî (600/1203), Reşidüddin Vatvat (573/1177) ve es-Sakkâkî (628-1229) gibi İslam âleminde haklı olarak büyük şöhret kazanmış bazı maruf isimleri saymakla iktifa edeceğiz.¹⁷

Bundan dolayıdır ki, Abdurrezzâk es-Semerkindî Harizm'i "Mecma-i ayan-ı cihân" diye tavsif etmiştir¹⁸.

Bu devirde Türkçe olarak kaleme alınmış edebî eserlerden bazıları ise günümüze kadar gelmiştir¹⁹.

Harizmşahlar devrinde bazı İlim merkezleri

Harizm'in büyüklüğünü göstermek açısından muhtelif bilginler, Harizm'in sınırları içinde yer alan birçok şehir ve köyden bahsetmektedirler. Bu kabilden olarak Ahsenü't-Tekâsîm sahibi al-Makdisî (380/990) otuzun üzerinde şehir ismi zikreder²⁰. Biz bunlardan sadece İslam medeniyetine ünlü sîmalar yetiştiren bir kaç şehir ve köyü saymakla yetineceğiz²¹.

Bunlar da Cürcaniyye (Kürkanc)²², Kaş, Dergân Hezarasb, Hive, Berkan, Menkaşlağ, Kerder, Zemahşer ve Tirmiz'den ibarettir.

B - HAYATI

Tam adı el-Mutarrızî'nin hayatı hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Kaynaklarda çoğunlukla Ebü'l-Muzaffer künyesi ile zikredilen müellifimizin

¹⁷ Bu hususta geniş bilgi için bakınız: Kitabü Ma'rifeti Ulemai Ehli Cürcan. Yazan: Ebü'l-Kâsım Hamza b.Yusuf es-Sehmî, Haydarabad, 1369/1950.

¹⁸ Türk Edebiyatı Tarihi İstanbul, 1928. 329.

¹⁹ Bu hususta geniş bilgi için bakınız: Türk Dili Tarihi II, 104-130; Türkiyat Mecmuası, İstanbul, 1928. II, 315-345.

²⁰ Bakınız. Ahsenü't-Tekâsîm, Brill, 1906. 286-287.

²¹ Geniş bilgi için bakınız: Moğol İstilasına Kadar Türkistan, İstanbul, 1981. 83-230.

²² Harizmce olan "Kürkân" Araplar tarafından "Cürcaniyye" şeklinde Araplaştırılmıştır. Bakınız: Mu'cemü'l-Büldan, II, 122.

asıl adı Nâsır'dır. Babası Ebû'l-Mekârim Abdusseyyid olup dedesi ise Ali isminde bir zattır²³

el-Mutarrizî nisbesi ile daha çok şöhret bulan²⁴ Nâsır b. Abdusseyyid, Harizmli olduğu için bazı kaynaklarda onun el-Harizmi²⁵ nisbesi ile de anıldığını görmekteyiz. Lakabı ise Burhânüddin'dir²⁶.

Bu duruma göre müellifimizin nesep zinciri şöyle olur:

Burhânüddin Ebû'l-Feth Ebû'l-Muzaffer Nâsır b.Ebî'l-Mekârim Abdusseyyid b. Ali el-Mutarrizî el-Harizmi.

Doğumu

el-Mutarrizî 538/1143²⁷

senesinin recep ayında Harizm ülkesinin büyük şehir-

lerinden olan Cürcaniyye (Harzemce adıyla Kürkanc) şehrinde dünyaya gelmiştir²⁸.

Ebû'l-Kâsım ez-Zemahşeri (538/1143)'nin öldüğü yerde ve aynı senede doğmuş olması "Halifetü'z-Zemahşeri" ünvanını almasına sebep olmuştur²⁹.

23 Mu'cemül'l-Üdebâ, Mısır, 1925. VII, 202; Vefeyâtü'l-A'yan, Mısır, 1949, V,6; Fevâtü'l-Vefeyât, Beyrut, IV, 182; İnbâhü'r-Rüvat, Kahire, 1374/1955. III, 339; Tâcü't-Teracim, Bağdat, 1962. 79; el-Fevaidü'l-Behhiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye, Beyrut, 28; Buğyetü'l-Vu'ât, Mısır, 1964. II, 311;

24 Bakınız: Adı geçen kaynaklar.

Mutarriz, muhadis vezinde olup, modelci ve nakışçı anlamına gelen bu kelimenin o zata nisbet edilmesine kendisinin mi yoksa ceddinden birisinin mi bu işle meşgul olmasının sebep olduğu bilinmemektedir. Vefeyâtu'l-A'yân, V,7.

25 Ukûdü'l-Cümân alâ Vefeyâti'l-A'yân. Fatih Kütüphanesi No: 4434 varak 334 b; Hatta müellif bu nisbeyi "el-İzâh" isimli kitabının sonuna kendi hatı ile yazdığı icazetnamede kullanmıştır. Bu icazetname için bakınız: el-A'lâm, Beyrut, 1969. XI. cüz, II. kısım, 1407 numaralı vesika.

26 at-Tabakâti's-Seniyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye. Nur-i Osmaniye Kütüphanesi, No: 3391, varak 433a.

27 Bazı tabakat kitaplarında doğumu (536/1114) olarak gösteriliyor. (Bakınız: el-Fevâ'idü'l-Behiyye fi Tabâkati'l-Hanefiyye, 218; Fevâtü'l-Vefeyât IV, 182; Tuhfetü'l-Erifî fi Nuhati Mugnilabîb. Fezullah Efendi Kütüphanesi, II, 284 b.

28 et-Tuhfetü's-Seniyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye, varak 433 a; Mu'cemül'l-Üdebâ, VII, 202.

29 Bakınız: adı geçen eserler ve aynı yerler.

Allesi

Müellifimizin ailesi hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Hatta alim ve aynı zamanda ilk hocaları arasında yer alan babası³⁰ hakkında da birşey bilmemekteyiz.

Künyesinin Ebü'l-Feth ve Ebü'l-Muzaffer olmasına rağmen bu künyeleri nasıl aldığı hususunda da kaynaklarda bilgi yoktur. Fakat ilerde eserleri bölümünde görüleceği gibi onun en azından bir erkek çocuğu vardır. İsmi tesbit edemediğimiz bu oğlunun yukarıda künyeler ile alakası olabileceği mümkündür. Hatta bu iki künyeden hareketle onun iki oğlu olabileceği ihtimali de ortaya çıkmaktadır.

Tahsili ve hocaları

Müellifimizin tahsili hakkında da fazla bir bilgiye sahip değiliz. Halbu-ki bugün elimizde bulunan eserleri onun iyi yetişmiş ve muhtelif ilim sahalarında geniş bilgiye sahip bir şahsiyyet olduğunu göstermektedir. Bu durumda o, asrının tanınmış bilginlerinden ders almış olmalıdır.

Nitekim bütün kaynaklarda belirtildiğine ve kendisinin de ifade ettiğine göre³¹ babası Ebü'l-Mekârim Abdusseyyid'den ders almış, daha sonra ez-Zemahşeri'nin talebesi ve aynı zamanda Harizm'in hatibi olarak bilinen Ebü'l-Müeyyed el-Muvaffak b. Ahmed b. İshâk (568/1172) ve diğer ulemadan ilim tahsil etmiştir. Ayrıca Ebu Abdillah Muhammed b. Ali b. Sa'id et-Tâcir ve başka alimlerden de hadis dinlemiştir³². es-Suyûtî (911/1505) tarafından iddia edilen ez-Zemahşeri'nin talebesi olduğu ifadesi ise yanlıştır³³.

³⁰ Mu'cemü'l-Üdeba VII, 203; Vefeyâtü'l-A'yan V,6; Fevâtü'l-Vefeyât II, 182; İnbahu'r-Ruvât III, 339.

³¹ Bakınız: el-Muğrib (رتم) maddesi. Burada babasından İbnü's-Sikkî (244/358)'in İslâhü'l-Manuk'ını okuduğunu açıkça ifade eder.

³² Mu'cemü'l-Üdebâ VII, 203; Vefeyâtü'l-A'yan V, 6; el-Fevâidü'l-Behiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye, 218.

³³ Buğyetü'l-Vu'ât, II, 311. Burada el-Mutarriżi'nin, ez-Zemahşeri'den okuduğu hususu ise muhtemelen müstensih hatası olmalıdır. Çünkü ez-Zemahşeri, hicri 538 yılında vefat etmiştir. Bu durumu es-Suyuti yine aynı eserinde yazmıştır. (Buğyetü'l-Vu'ât II, 280) Yine aynı müellife ait Tuhfetü'l-Erîb'te böyle bir iddianın yer almayışı yukarıdaki görüşümüzü te'yid eder.

Seyahatları

Müellifimizin yaptığı seyahatlara gelince, kaynakların bildirdiğine göre hacca giderken 601/1204 senesinde Bağdad'a uğramış ve bu şehrin fakihleri ile ilmî münazaralarda bulunmuştur.³⁴ Hatta onun Bistâm ve Hânîkîn şehirlerine uğradığını ve bu iki şehir arasında bir kaç mecliste baştan sona kadar ders verdiğini, el-Îzâh adlı eserinin sonuna yazdığı icazatnameden anlıyoruz. Adı geçen icazatname kendi hattı ile 597/1200 senesinin Şaban ayında yazılmıştır³⁵.

Bu seyahati esnasında, Fevâtü'l-Vefeyât'ın nakline göre Yâkût el-Hamevî (622/1225) ile görüşmüş, hatta ona bir şiir inşad etmiştir³⁶. Fakat Fevâtü'l-Vefeyât'ta, Mu'cemü'l-Üdebâ'dan nakledilen bu mülakat³⁷ elimizdeki matbu Mu'cemü'l-Üdebâ nüshasının müellifle ilgili kısmında mevcut değildir.

Kaynakların bazısından edindiğimiz bilgiye göre Hac'dan dönüşünde Bağdad'da bir süre kalıp orada tedris ve tenvir faaliyetine devam etmiştir³⁸.

Ölümü

el-Mutarrizî oldukça ilerlemiş bir yaşta 601/1213

³⁴ İnbahu'r-Ruvât, III, 339; Vefâyâtü'l-A'yân, V,6; Tuhfetü'l-Erifî fi Nuhâti Muğnillebîb, II, 284a.

³⁵ Bakınız: el-A'lâm XI. cüz, II. Kısım, 1407 numaralı vesika.

³⁶ Bu şiir Fevâtü'l-Vefeyât'ta şöyle naklediliyor:

يا خليلي اسقيني بالزجاج	حلب الكرمة من غير مزاج
انا لا التذ سماعا باللجاج	فاسقنيها قبل تغريد الدجاج
ان اردت الراح فاشربها	قبل ان يؤذن صبحى بانبلج
جمعوا حسناوانسا ومزاجا	بعد ان تصحب اترابا ملاحا
فهم مفتاح باب الابتهاج	و غدوا كالبحر علما و سماحا

Şiirin manası için "Şiirlerinden örnekler" bölümüne bakınız.

³⁷ Şayet bu mülakat doğru ise kanaatimize göre bunun Bağdad'da tahakkuk etmiş olması gerekir. Zira Yakut'un Harizm'e seyahati esnasında onu görmesi mümkün değildir. Çünkü Yakut (616/1219) yılında Harizm ve Cürcaniyye'ye gitmiştir ki (Bakınız: Mu'cemü'l-Büldân, II, 123, 396) bu seyahat el-Mutarrizî'nin ölümünden altı yıl sonra olmuştur.

³⁸ Tuhfetü'l-Erifî fi Nuhâti Muğnillebîb, II, 284 a.

senesinin yirmibir cumadelusının salı günü Harizm'de vefat etti.³⁹

Bazı kaynakların yazdığına göre ölümüne mersiye olarak üç yüz tane kaside yazılmıştır⁴⁰.

Talebeleri

el-Mutarrizî'den ders okuyan talebelerden, kaynaklardan tesbit edebildiği-

miz kadarı ile bazıları şunlardır:

1. el-Kâsım b. el-Huseyn b. Muhammed Ebû Muhammed el-Harizmî en-Nahvî.

Nahiv alimi olan bu bilginden Yâkût büyük bir sitayişle bahseder⁴¹. ez-Zemahşerî'nin el-Mufasssal isimli eserine, et-Tecmîr fî Şerhi'l-Mufasssal adı ile bir şerh yazan bu alim 617/1220 senesinde Tatarlar tarafından öldürülmüştür.⁴²

2. Muhammed b. Abdüsettâr b. Muhammed Şemsü'l-Eimmeti'l-Kerderî.

Büyük bir hanefi fakihî olan bu alimin, usul-i fıkıh ilmini yeniden ihya ettiği söylenir. İmam Gazalî (505/1111)'nin el-Menhûl adlı eserine bir de reddiye yazan bu bilgin 642/1244 yılında vefat etmiştir⁴³.

3. Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed Ebû'r-Recâ Necmüddîn ez-Zâhidî el-Gazmîni.

³⁹ Tuhfetü'l-Erib, II, 284b; İnbâhu'r-Ruvât, III, 340; Mu'cemü'l-Üdeba, VII, 203; Vefeyâtü'l-A'yan, V, 7.

⁴⁰ Hemen hemen bütün kaynaklarda ittifaken yazılan, fakat bir tanesi bile nakledilmeyen bu kasidelerden hiç birine bu çalışmayı yaparken -çokça araştırmaya rağmen- rastlanamadı. Ancak Süleymaniye Kütüphanesi Lala İsmail Bölümünde 706 numarada kayıtlı bir mecmuanın 36b varlığında müellifimizin el-Muğrib adlı eseri ile ilgili Kınalızadeye atfedilen şu beyte rastladık:

ملكت بعون الله نسخة مغرب وقد كان عندي مثل شقاء مغرب
فاطرينى كوني له متملكا كما اطرب العشاق نغمة مطرب

⁴¹ Bakınız: Mu'cemü'l-Üdebâ, XVI, 238-253.

⁴² el-Fevâidü'l-Behiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye, 153.

⁴³ Adı geçen eser, 176-177.

Hanefi fakihî olan bu zat 658/1259 yılında ölmüştür.⁴⁴

**İlmî kişiliği
ve
meşgul olduğu ilim sahaları**

el-Mutarrizî hemen hemen ilmin bütün şubelerinde ihtisası olan çok yönlü ilim adamlarından biridir.

Lügat, nahiv, edebiyat, fıkıh, tefsir ve hadis gibi ilimlerle meşgul olmuş, bu sahalarda özellikle de lügat sahasında kendisinden sonra gelen ilim adamlarına çok kıymetli kaynak eserler bırakmıştır⁴⁵.

el-Mutarrizî herşeyden önce lügat, nahiv ve edebiyat sahasında büyük bir alimdir. Bundan dolayı İbnü Hallikân (681/1282) onun hakkında "sahasında otoriter bir bilgindir"⁴⁶ der. Bu gibi ifadeleri hemen hemen bütün kaynaklarda görmek mümkündür.

el-Muğrib fi Tertibi'l-Mu'rib isimli lügatı, kendisinden sonra gelenler için engin bir kaynak olmuştur. Şöyle ki, bu eser Tacüddin Abdulvehhâb b. İbrâhîm es-Zencânî (660/1261)'nin 638/1240 yılında "*el-Mu'rib'ammâ fi's-Sihâh ve'l-Muğrib*" adı ile müellifimizin ölümünden 28 yıl gibi kısa bir müddet sonra telif ettiği kitabında⁴⁷ keza ünlü lügatçı olan Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî (760/1358) tarafından "*el-Misbâhu'l-Münîr*" adlı meşhur eserinde⁴⁸, yine (820/1417) tarihinde İskenderiyye'de ölen el-Beşbişi tarafından yazılan "*Cami'u't-Ta'rib*" isimli eserinde⁴⁹, (860/1455) yılında ölen es-Seyyid Ali tarafından yazılan "*Câmi'u'l-Luga*" ve "*er-Râmûz*" adlı eserlerde⁵⁰ kaynak olarak kullanılmıştır ki, bu müellifimizin lügat sahasında büyük bir ilmî otoriteye sahip olduğunu göstermeğe kafidir.

Hatta bu eser kendi sahasını da aşarak tefsir⁵¹, hadis⁵² ve tabakatü'r-ricâl⁵³ alanlarında da kaynak eser

⁴⁴ Adı geçen eser, 212.

⁴⁵ Bu eserlerden ileride "Eserleri" bölümünde ayrıntılı olarak bahsedilecektir.

⁴⁶ Vefeyâtü'l-A'yan, V, 6.

⁴⁷ Bakınız: Mukaddimetü's-Sihâh, Beyrut, 1376/1956. 165.

⁴⁸ Bakınız: el-Misbâhu'l-Münîr, Kahire. I, 69, 244; II, 716.

⁴⁹ Bakınız: Cami'u't-Ta'rib Hazırlayan Doç.Dr.N.Ünal Karaarslan, (*الاستفحة*) maddesi Basılmamış doçentlik tezi.

⁵⁰ Bakınız: Keşfü'z-Zunûn, İstanbul, 1941/1943. I, 572, 831.

⁵¹ Bakınız: el-Burhan fi ulûmi'l-Kur'ân, Mısır, 1376/1957. IV, 140.

⁵² Bakınız: el-Mevzu'atü'l-Kübra, Beyrut, 1391/1971, 94, 323.

⁵³ Bakınız: el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe, Kahire. I, 207.

olarak kullanılmıştır.

Müellifimiz ayrıca oğlu için, Kur'an'ı ezberledikten sonra "el-İknâ limâ Hüviye Tahte'l-Kinâ" adı ile ezberlemesi için müteradif manalı kelimeler lügatçesi yazmıştır.

el-Mutarrizî aynı zamanda büyük bir nahiv alimidir. Oğlu için yazdığı "el-Misbâh fi'n-Nahv" adlı eseri talebeler arasında çok rağbet görmüş olduğundan birçok alim tarafından şerh edilmiş ve bu şerhler üzerine de bir çok haşiyeler yazılmış olması onun bu sahadaki vukufiyetini ortaya koymaya kafidir.

el-Mutarrizî, Kur'an'daki bediî zevkten de mahrum kalmamak için "İ'câzu'l-Kur'ân" isimli bir eser vücuda getirmiştir.

Şiir vadisinde de denemeler yapan müellifimiz, bu sahada da kudretini göstermiştir.

Kısacası, elimizdeki bütün kaynaklarda onun, beldesinin gayet nüfuzlu ve şöhretli bir alimi olarak etrafa faydalı olduğu, hatta şöhretinin uzak yerlere de yayıldığı zikredilmektedir.

Akide yönünden Mu'tezili olan, hatta el-Muğribte ehl-i sünnete açıkça hücum eden⁵⁴ müellifimiz, ameli yönden Hanefi mezhebine mensuptur⁵⁵.

Şiirlerinden örnekler :

تعامى زمانى عن حقوقى وانه قبيح على الزرقاء تيدى تعامى
فان تنكروا فضلى ان رغاءه كفى لذوى الاسماع منكم منادبا

"İçinde yaşadığım devir haklarımı (kadir ve kıymetimi) görmezlikten geldi (ki bu olabilir). Ancak Zerka'nın⁵⁶ böyle bir davranışta bulunuşu çirkin. Eğer faziletimi inkar ederseniz onu (takdir edenleri)n gür sesi sağır olmayanlarınıza münadi olarak kıfayet eder."

وزند ندى فراضله ورى ورندى روى فراضله نصير
و در خلاله ايدا ائين و در نواله ايدا غزير

"Onun ihsanlarının çakmağı çakmaktadır. İyiliklerinin tepesindeki gülü de gülmektedir. Onun inci gibi dostluğu daima kıymetlidir. Onun ihsanının sütü de boldur."

⁵⁴ Bakınız: el-Muğrib fi Tertibi'l-Mu'rib (ج م) maddesi.

⁵⁵ Vefeyâtü'l-A'yân, V,6.

⁵⁶ Keşkingörüşle şöhret yapmış yapmış bir kadın ismi.

يا خليلي استقباني بالزجاج حلب الكرمة من غير مزاج
انا لا التذ سمعا باللجاج فاسقنيها قبل تفريد الدجاج
قبل ان يؤذن صبحى بانبلج
ان اردت الراح فاشربها بعد ان تصحب اترابا ملاحا
جمعوا حسناوانسا ومزاحا و غدوا كالبحر علما و سماحا
فهم مفتاح باب الابتهاج

"dostum! (Bağdan sağılmış) şarabı (su)karıştırmadan kadehle bana içirin. Ben gürültü ve münakaşa dinlemekten hoşlanmıyorum. Bana onu horozlar ötmeden ve sabahım sökmenden içirin. Güzel yüzlü ve yaşça denk olanlara arkadaş olduktan sonra neşelenmek istiyorsan onu iç. Onlar güzellik, ünsiyet ve şakayı bir araya getirip ilim ve cömertlik yönünden deniz gibi oldular. Şu halde onlar sürur ve neş'e kapısının anahtarındırlar."

وانى لاستحى من الله ان ارى حليف غوان او اليف اغانى

"Güzel kadınlara dost veya şarkılara alışık görülmemden dolayı Allah'tan utanyorum."

C- ESERLERİ

el-Mutarrizî daha önce de belirttiğimiz gibi, çeşitli ilim sahalarında çok kıymetli eserler vermiştir. Muhtelif kaynaklardan tesbit edebildiğimiz eserleri şunlardır:

1. el-İfsah

Sadece Hediyetü'l-Arifin'de adı geçen ve Makamat şerhi olduğu ifade edilen⁵⁷ bu kitap, kanaatimize göre aşağıda zikredilecek olan el-İzâh adlı eserin bu isimle zikredilmiş şeklidir.

el-İknâ Limâ Huviye Tahte'-Kinâ

Müteradif kelimelerin lügatçesidir. Bunu da oğlu için yazmıştır⁵⁸. Bu eser basılmamış olup henüz yazma halindedir. Türkiye'deki yegane ve çok güzel bir nüshası Atıf Efendi Kütüphanesi 2688 numarada kayıtlıdır⁵⁹.

⁵⁷ Bakınız : Hediyetü'l- Arifin, İstanbul, 1955. II, 488.

⁵⁸ Keşfü'z-Zunûn, I, 139-140.

⁵⁹ Diğer nüshalar için bakınız: Brockelmann GAL. Leiden, 1943-1949, I, 294.

3. el-İzâh

el-Hariri'nin Makâmâtı'nın şerhi olan bu eser 1272 tarihinde Tebriz'de basılmıştır. Yâkût, Mu'cemü'l-Büldân'da kendine muasır olan müellifimizin ismini zikretmeden

و لقد صنف فى عصرنا هذا امام من اهل الادب جليل و شيخ يعتمد عليه و يرجع
فى حل المشكلات اليه نبيل كتابا فى شرح المقامات التى انشاها ابو محمد القاسم
بن على بن محمد الحريرى ..

ibaresi ile bu esere telmihte bulunarak müellifini ve eserini övmüş, ancak yer adlarını şerh ederken bir çok yanlışlıklar yaptığını söylemiştir.⁶⁰

Bu eserin kendi hattı ile icazetli bir nüshası Hizanütü'l-Teymuriyye'dedir.

Ayrıca çok güzel iki nüshası da Türkiye'de bulunmaktadır.

Bunlardan birisi İstanbul Evkaf müzesinde 2073 numarada kayıtlıdır. 563 yılında yazılan bu nüshanın müellif hattı olma ihtimali de vardır.

İkinci nüsha ise Çorum Halk Kütüphanesi'nde 1968 numarada kayıtlıdır. 631 hicri yılında yazılan bu nüshanın müellif nüshası ile mukabelesi yapılmış ve tashih edilmiştir.

4. İzâhu'l-Burhâni Fî İlmi'l-Ma'âni

Ramazân Şeşen tarafından Nevâdirü'l-Mahtûtâtta zikredilen ve Laleli kütüphanesinde 3668/1 nolu mecmuada bulunan⁶¹ bu eser, araştırmamız neticesinde başlı başına bir kitap olmayıp el-İzâh isimli eserin mukaddimesinden ibaret olduğu anlaşılmıştır. Bu husus, her iki eserin karşılaştırılması neticesinde ortaya çıkmıştır.

5. Kitâbü'l-Mısbah Fl'n-Nahv

Bu eser, oğlu için yazmış olduğu bir nahiv kitabıdır⁶². Müellifimizin bu kitabı, talebeler arasında çok rağbet gördüğünden elliye yakın alim tarafından üzerine şerh ve haşiye yazılmış, ihtisar edilmiş, hatta birçok bilgin tarafından nazma bile çekilmiştir⁶³. Bu eser birçok defa tabedilmiştir.

⁶⁰ Bakınız: Mu'cemü'l-Büldan I, 9-10.

⁶¹ Bakınız: Nevâdirü'l-Mahtutât II, 429.

⁶² Keşfü'z-Zunûn II, 1710.

⁶³ Bakınız: Keşfü'z-Zunûn II, 1710; Brockelmann GAL I, 294.

6- el-Mugrib Fi Tertibi'l-Mu'rib

Mahiyeti

al-Mutarrizi'nin en meşhur eserlerinden biri olan bu kitap, Hanefi fıkhı ile ilgili bir fıkıh lügatıdır. Bundan dolayı da bu mezhepte bulunan alimler arasında el-Ezheri'nin ez-Zâhir fi Garibi'l-Fıkh'ın şafiiler arasında gördüğü rağbeti görmüştür⁶⁴.

Şerhi meselesi

Brockelmann tarafından İbnü Asfûr (669/1270)'a ait İzâhu'l-Müşkil isminde el-Muğrib'e şerh olarak gösterilen ve Ambos'ta 153 numarada kayıtlı bulunduğu söylenen eser, araştırmamız neticesinde el-Muğrib'in şerhi olmadığı ve İbnü Asfûr'un kendi eserlerinden birisine bizzat müellif tarafından yapılmış bir şerh olduğu anlaşılmıştır⁶⁵.

Matbu nüshaları

Eser, tesbitlerimize göre üç defa basılmıştır.

Birinci baskı Haydarabad'da 1328/1910 yılında Meclisü Daireti'l-Maarifi'n-Nizamiyye Matbaasında iki cilt olarak neşredilmiştir. Birinci cilt 311, ikinci cilt ise 323+5 sayfadır.

Hiçbir nüsha farkı ve dipnot ilave edilmeksizin yapılan bu neşir, herhangi bir nüshayı ele alıp neşretmekten öteye gitmediği gibi aynı zamanda bir çok matbaa hataları ile doludur.

İkinci baskı Beyrut'ta Darü'l-Kitabi'l- Arabî tarafından tarihsiz olarak 545 sayfa halinde neşredilmiştir.

Haydarabad baskısından yeniden dizilerek yapılan bu neşir, Haydarabad baskısına ilave olarak hiçbir yenilek getirmediği gibi aksine dizgi esnasında yapılan sayısız hatalar neticesinde Haydarabad baskısını da geride bırakmıştır.

Üçüncü baskı, Mahmûd Fâhûrî ve Abdulhamîd Muhtâr tarafından 1399/1979 yılında Halep'te Mektebetü Üsâme b.Zeyd yayınevi tarafından yapılan neşirdir.

Doktora tezi olarak tarafından yeniden tahkiki yapılan bu eser henüz neşredilmemiştir.

7. Muhtasarü Islâhi'l-Mantik

Tabakat kitaplarında ismine rastladığımız⁶⁶ bu eseri

⁶⁴ Bakınız: Keşfü'z-Zunûn II, 1748.

⁶⁵ Bakınız: Catalog of the Arabic Manuscripts in the Biblioteca Ambrosiana 69.

⁶⁶ Mu'cemü'l-Üdebâ VII, 203; Keşfü'z-Zunûn I, 108.

bütün gayretimize rağmen bulamadık. Öyle anlaşılıyor ki, eserin nüshası günümüze kadar gelmemiştir.

8. el-Mukaddimetü'l-Mutarrizîyye

Tabakat kitaplarının bazısında kaydedilen⁶⁷ bu eser, el-Mutarrizî'ye ait değildir. Nitekim buna Temimî de et-Tabakâtü's-Seniyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye'de Zehebî'den naklen tasrih ediyor ve bu kitabın 456/1063 yılında vefat eden Ebu Abdillah Muhammed b.Ali es-Sülemi el-Mutarriz'e ait olduğunu söylüyor⁶⁸.

9. el-Mu'rib

Hakkında kaynakların birbirini tutmayan farklı bilgi verdikleri bu eser, maalesef günümüze kadar gelmemiştir.

Hatta bu eseri, tabakat sahiplerinin bir kısmı da görmemiş olacak ki, kimi bunun el-Muğrib'in bir şerhi olduğunu⁶⁹ kimi ise müstakil bir eser olduğunu kaydetmişlerdir.

Ancak, el-Muğrib'in mukaddimesinde geçen

و قبل و بعد فهذا ما سبق به الوعد من تهذيب مصنفى المترجم با المعرب

şeklindeki ibareden bu eserin geniş bir lügat kitabı olduğu anlaşılıyor. Hatta müellifimiz yer yer el-Muğrib de geçen bazı kelimeleri izah ederken el-Mu'rib'e atıfta bulunmaktadır⁷⁰.

10. er-Risâle

Kaynakların yazmadığı, fakat müellif tarafından el-Muğrib'de kendisine atıfta bulunan⁷¹ bu risaleyi de araştırmamıza rağmen bulamadık.

⁶⁷ Bakınız: Mu'cemü'l-Üdebâ VII, 203.

⁶⁸ Bakınız: et-Tabakâtü's-Seniyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye, varak 433b.

⁶⁹ Mu'cemü'l-Üdebâ VII, 203; Bugyetü'l-Vu'at'ın tahkikli baskısında (bakınız: II, 311) el-Muğrib fi şerhi'l-Mu'rib şeklindedir. es-Suyutî'den nakilde bulunan et-Temimî ise birinci ismin (ğayın) ile olmayıp (ayın) ile el-Mu'rib fi şerhi'l-Muğrib olduğunu tasrih ediyor ki Buğyetü'l-Vuat'ın tahkiksiz baskısı da böyledir. (Bakınız: Beyrut Ofset, 402).

⁷⁰ al-Muğrib'in (دهر، در، نى) maddelerine bakınız.

⁷¹ Bakınız: el-Muğrib (عتق) maddesi.

11. Risâletü'n-Fi Fesri'l-Mevlâ

Müellifimizin el-Muğrib'de atıfta bulunduğu⁷² bu eserin yegane nüshası Tire Necib Paşa Kütüphanesinde 658/5 numarada kayıtlı bir mecmuanın 73b-76a varakları arasında yer almaktadır.

Müellif nüshası ile de mukabelesi yapılmıştır.

12. Risâletün Fi'n-Nahv

el-Muğrib'e zeyl olarak yazılan kısa fakat faydalı bu eser, el-Muğrib'in bütün nüshalarının sonunda zeyl olarak mevcuttur.

13. Zahrü'r-Rebî Fî İ'câzi'l-Kur'an

İsminden de anlaşıldığı gibi Kur'an'daki icazı anlatan bir eserdir. Henüz basılmamıştır.⁷³

14- Zahrü'r-Rebî Fî İlmî'l-Bedî

Miftâhu's-Sa'âde'de adı geçen⁷⁴ ve Keşfü'z-Zünun'da kendisine işaret edilen⁷⁵ bu eseri bulamadık.

⁷² Bakınız: el-Muğrib (ولی) maddesi.

⁷³ Yazma nüshası için bakınız: Fihristü Hızaneti't-Teymuriyye I, 205.

⁷⁴ Bakınız: Miftâhu's-Se'âde Kahire, 1968. I, 126-127.

⁷⁵ Bakınız: Keşfü'z-Zunûn, I, 233.

EBU'L-HASEN el-MÂVERDÎ
(450/1058 h.)

Dr. Selâhattin KIYICI*

Büyük İslâm hukukcusu, devrinin değerli âlimi, zamanının seçkin edip ve şâiri olan "EBU'L-HASEN el-MÂVERDÎ" aynı zamanda güçlü bir diplomattır. Amelî mezhepte Şâfi'i benimsen bu zat, i'tikadî mezhepte Ehli Sünnet ve'l-Cemâât'a mensuptur. Bazıları onun i'tikadî mezhep olarak Mu'tezile mezhebini benimsediğini ileri sürerlerse de- ileride görüleceği gibi- o, bu iddiâyı kabul etmez.

Zamanında ve daha sonraki asırlarda ilmi ehliyet ve yetkisi herkesce kabul edilen ve "İSLÂM DEVLET İDÂRE" şeklini en güzel şekilde ortaya koyan bu değerli âlimi Müslüman Türk kamu oyuna tanıtmak, ilim ve kültür hayatımıza- az da olsa- bir hizmet olacağı ümidini taşıyorum.

el-Mâverdi'nin hayatını ve ilmi şahsiyetini anlatmaya geçmeden önce, onun yaşadığı devrin siyâsî, iktisâdî ve kültürel durumuna göz atmak, onu daha iyi anlamaya vesile olacağı kanaatındayım.

YAŞADIĞI DEVRİN SİYASÎ, İKTİSADÎ ve KÜLTÜREL DURUMU:

a) SİYASÎ DURUM

el-Mâverdi'nin yaşadığı devir incelenirken, onun ömrünü geçirdiği hicri 350-450 yılları arasında geçen zaman dilimi göz önüne alınacaktır.

Hemen şunu belirtmek gerekir ki, bu asırda İslâm Âlemi'nin toprakları genişlemeye devam etmiş, eski dünya topraklarının büyük bir kısmına hâkim olmuştur. Doğuda Hindistan içlerinden batıda Pirene dağlarına, Kuzeyde Kafkasya ve Karadenizden güneyde Afrika içlerine kadar geniş bir alana yayılmıştır. Bu muazzam genişlikteki İslâm toprakları üzerinde hüküm süren müslümanlar tek bir siyasi otoriteye (tek halifeye) bağlı olmaları gerekirken, ayrı bölgelerde değişik adlar altında hilâfet merkezleri ve idâreleri ihdas etmişlerdir.

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Görevlisi.

Adı geçen asırda üç ayrı bölgede üç hilâfet merkezinin olduğunu görüyoruz. Merkezi Bağdat olmak üzere "ABBÂSÎLER" Mısırda "FÂTİMÎLER" (Ubeydiler) ve İspanyada ise "ENDÛLÛSE-MEVÎLERİ) vardı.

el-Mâverdi Abbâsî Hilâfetinin merkezi Bağdatta, hicri 364-458 tarihleri arasında 24. Abbâsî halifesi et-Tâi Lillah (ölm. 393/1003), 25. halife el-Kadir Billah (ölm. 422/1031) ve 26. halife el-Kaim Biemrillah (ölm. 467/1075) zamanında yaşadı¹. Bu üç halifenin hilâfet günlerinde Bağdat'a "DEY-LEMÎ sülalesinden gelen, aslen İranlı bir âileye mensup BÛVEYH OĞULLARI" hâkim bulunuyorlardı. Hicri 320-932/447-1055 tarihleri arasında hükümrân olan Büveyh oğulları zamanında, dolayısıyla adı geçen halifeler devrinde İslâm âlemi siyâsi bakımdan büyük bir kargaşa ve istikrarsızlık içinde idi².

Bu dönemde Abbâsî hilâfetine bağlı devletlere göz atılacak olursa, bu geniş topraklar üzerinde irili ufaklı bir takım devletlerin ortaya çıkmış olduğu ve bunlar devamlı olarak birbirleriyle mücâdele verdikleri görülür. Zaman zaman el değiştiren bu topraklar üzerinde en güçlü devlet olarak önceleri Gazneliler ve Büveyhiler, daha sonra da Selçukluları görüyoruz. Bunlardan başka Türkistan ve Mâverâu'n-Nehir'de bir takım Türk hanlıkları ve emirlikleri bulunmaktaydı.

Daha doğuda Alptekin, Sebüktekin ve onlardan sonra da Sebüktekin'in oğlu Gazneli Mahmud; cüretkâr, atılgan ve kahramanlıklarıyla meşhur olmuş, zamanın halifesi el-Kadir'in takdir ve şükranını kazanmış, halife, Sultan Mahmûd'u "YEMÎNU'D-DEVLE", "EMÎNU'D-DEVLE" ve "SULTAN" unvanlarını vermek sûretiyle taltif etmiştir. Binlerce destanın kahramanı olan Sultan Mahmud, Amuderya ve Sirderya'dan Ganj nehrine kadar bütün memlekelerin hükümdârı olmuştu³.

Yukarıda belirtilen tarihlerde hükümrân olan ve o devrin güçlü devletlerinden biri hâline gelen Büveyh oğulları, bugünkü İran'ın büyük bir kısmını, Irak topraklarının tamamını, Bahreyn, Katar ve doğuda bâzı vilâyetleri hâkimiyetleri altına almışlardı. Bu ülkeleri her zaman ellerinde tutamayan Büveyh Oğulları, 132 sene bu toprakların tamamında olmasa bile,

¹ el-Hatibu'l-Bağdâdi, Târihu Bağdâd, XII, 102; İbnu'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târih, VIII, 212; ez-Zirikî, el-A'âm, IV, 178.

² el-Hatibu'l-Bağdâdi, Târihu Bağdâd, IV, 79; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târih, VIII, 21.

³ a.g.e.a.y.

varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Büveyh Oğulları 334/945 tarihinde hilâfet merkezi Bağdat'a girdikten sonra, halifeler ister istemez bunların elinde bir oyuncak hâline gelmiş, halife el-Kadir Billah müstesna, diğer halifeler bir sembol olmaktan öteye gidememişlerdir. Büveyh Oğulları istedikleri halifeyi tahttan indirip, istediklerini çıkarıyorlardı.

Bunların zamanında Bağdat'ta emniyet ve âsâ-yı diye bir şey yoktu. Fitne ve fesat alabildiğine yürümüştü. Gündüzün bile yağma ve soygun alışılmış hâdiseler hâline gelmişti. Bütün bunların sebebi yukarıda zıkr edilen geniş topraklar, bu sülâlenin kurucusu Ebû Şuçâ'nın ölümünden sonra oğulları arasında taksim edilmesidir. Bunun içindir ki, aynı âileden emirler ve idâreciler birbirlerine yardımcı olmaları yerine birbirleriyle boğuşmuşlardır.

Bunlardan sâdece 'Adudu'd-Devle (Ölm. 372/983) bütün devleti kendi idâresi altına alabilmiştir. Onun zamanında hânedân en parlak noktasına varmıştır. Fakat o, vefat edince oğulları arasında yeniden çekişme başlamıştır.

Bütün bu kargaşalık ve savaşlardan bıkan halife el-Kaim Biemrillah, o zamanlar birçok Türk oymak ve kabilelerini etrafında toplayarak, devletini zamanın en güçlü devleti hâline getiren Tuğrul Bey (ölm. 455/1063)e (bir rivâyete göre gizlice) müracaat ederek hilâfet makamını Büveyh Oğullarının elinden kurtarılmasını istemiştir. Bunun üzerine Tuğrul Bey 447/1055 tarihinde bağdat'a girerek hilâfet makamını Büveyh Oğulları'nın elinden kurtarmış ve Büveyh Oğulları devletine son vermiştir.

Halife, Tuğrul Bey'e hemen hemen sultanlığın bütün imtiyazlarını verdi. Sultanlık tacını halife bizzat onun başına koydu. Daha sonra Selçuklular Alpaslan devrinde dünyanın en güçlü devleti hâline geldiler⁴.

b) İKTİSÂDÎ DURUM

el-Mâverdi'nin yaşadığı asırda İslâm âlemi dünyanın diğer bölgelerine nisbetle istisâdî bakımdan oldukça iyi bir durumda idi. İslâm âlemi her şeyden önce zengin ve verimli topraklara sâhipti. Nüfusun az, toprağın çok ve verimli olması genel olarak iktisâdî durumun normalin üzerinde bir seviyeye ulaşmasını sağlamıştı.

Adı geçen devirde İslâm devletleri zekât, öşür, haraç ve cizye gibi halkı ezmiyen, fakat devlete büyük gelirler sağlayan

⁴ Ahmet Cevdet paşa, Kısas-i Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ, 11, 163; İ.A., 11, 843-844; Şirvânî Hârûn Han, İslamda Siyâsî düşünce ve idâre üzerine araştırmalar, s.119.

âdil bir vergi sistemi ile hazinelerini dolduruyorlardı. Ayrıca çeşitli cephelerden düşman ülkelere doğru yayılmaya ve genişlemeye devam eden müslümanların elde ettikleri ganîmet malları o günün şartlarına göre akıllara durgunluk verecek miktarlara ulaşmakta idi. Yine emirler ve sultanlar arasında vukû bulan kız alıp vermelerde verilen cehiz ve düğün hediyeleri için ödenen mehirlere büyük meblağlar tutuyordu. Çeşitli İslâm devletlerinde yürütülen imâr faaliyetleri yol, köprü, şifâhane vesâire gibi sosyal tesislerin, câmi ve medrese gibi ilimâ merkezlerinin vücûda getirilmesi, ilim ve fikir erbâbının korunması o günkü İslâm devletlerinin mâli gücünü gösteriyordu.

O devir İslâm dünyasının ne kadar zengin olduğunu daha iyi anlayabilmek için birkaç örnek vermekte fayda vardır. Gazneli sultan Mahmut Hindistan'a yaptığı seferlerinden birinde Hind hükümdarı Çeypâl'in ordusunu bozmuş birçok esirler almıştır. Esirler arasında hükümdar Çeypal da vardır. Çeypal'in boynundaki gerdanlığın değerinin 500 bin altın olduğu kaydedilir. Hindistanda Nehimi Nâdâr kalesinin fethinde bu kalenin içinde bulunan büyük put üzerine asılı, sayılamıyacak kadar mücevherat, altın ve gümüş ele geçirilmiştir. Keşmirde Gülçend kalesinde altın ve gümüşten yapılmış pekçok murassa' put bulunmuş ve bunlardan beş tanesinin ağırlığı 670300 miskal ağırlığında olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Sultan Mahmûd'un Ceyhûn nehri üzerine yaptırdığı köprü için iki milyon altın harcadığı yine gelen rivâyetler arasındadır⁵.

Diğer taraftan Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in himâyesinde bulunan uğuz türklerinin bir kısmı Bizans topraklarına yaptıkları akınlarda büyük miktarda mal ve ganîmet elde etmişlerdir. Ahmed Cevdet paşa (ölm. 1313/1895) "Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ" adlı eserinde bu târihi gerçeği şöyle ifade eder: "Bir güzel câriye beş altuna satılıyordu, kölelere ise müşteri yoktu⁶.

Evlenme ve düğünlerde teâtî edelin hediye ve mehirlere ödenen meblağlara örnek olmak üzere Tuğrul Bey'in halife Kaim Biemrillah'ın kızına ve yakınlarına verdiği hediyeleri belirterek konuyu kapatalım.

Hicri 455 senesinde Tuğrul Bey Halifenin kızı ile evlenmiştir. Bu evlenmede Tuğrul Bey Halifeye, Halifenin kızına yâni gelin adayına, kayın vâlidesine ve veliyy-i ahd olan Halife'nin torununa hadd-ü hesâba gelmeyen hediyeler vermiştir. Bunlara

⁵ Ahmet Cevdet Paşa, Kıyas-ı Enbiya ve Tavârih-i Hulefâ, II, 198.

⁶ Ahmed Cevdet Paşa, Kıyas-ı Enbiya ve Tavârih-i Hulefâ, II, 201-208.

ilâveten zıfaf gecesinde gelin olacak Halife'nin kızı altundan bir taht üzerine oturtulmuş, Tuğrul Bey gelinin huzûrunda yer öptüğü halde gelin duvâğını açmamış, bunun üzerine Tuğrul Bey gelinin başına tahmin ve takdirin üstünde mücevherat saçmıştır.⁷

c) KÜLTÜREL DURUM

Yukarıda zıkr edilen bu muazzam ve muhteşem servete sahip olan İslâm hükümdarları ilme, âlimlere ve ediplere fevkalâde ilgi gösteriyor, onların yetişmelerine yardımcı oluyorlardı. Bunun içindir ki, muhtelif İslâm ülkelerinde Mısır'da, Bağdat'ta, Endülüs'te, Gazne'de ve Mâverâünnehir gibi merkezlerde asırlarında emsallerine bir daha rastlanamıyan yıldızlar gibi âlimler yetişmiş ve çeşitli konularda kitaplar telif edilmiştir. Ebû Ali b. Sinâ (ölm. 428/1036), Birûni (Ölm. 440/1048), büyük hanefi fakihî el-Kudûrî (ölm. 428/1036), el-Kadi Ebu'l-Hasen el-Cezerî (ölm. 388/998), Nahiv imamlarından İbnu Cunnî (ölm. 393/1002) ve emsâli yüzlerce âlim bu devirde yetişmiştir.

İslâm devlet adamlarının ilim adamlarını nasıl koruduklarına bir misal olmak üzere Ahmed Cevdet Paşa, yukarıda adı anılan eserinde Gazneli Sultan Mahmut'la ilgili şu satırları kayd eder: " O, âlimlere ve ediplere fevkalâde değer verip ikram ettiğinden İslâm âleminin her tarafından ilim ve ma'rifet erbabı onun sarayında toplanırlardı. "Şehnâme-i Firdevsî" ve "Târîh-i" 'Atebi, gibi pekçok kitaplar onun hatırasına te'lif edilmişlerdir. Aynı asırda Büveyhîler'in sultanı 'Adudu'd-Devle için şu satırların yazıldığını görüyoruz: Adudu'd-Devle, akıllı, müdebbir, faziletli, olgun ve ilim ve sanat erbabını seven bir kişiliğe sahip olduğu cihetiyle ülkenin her tarafındaki ilim ve maârifet sahibi kişiler onun adına nice kitaplar te'lif etmişlerdir.⁸

Devlet adamlarının ilim ve sanat erbabını korumaları, toplumun ilim ve hikmet sahiplerine gösterdiği fevkalâde saygı, adı geçen asırda ilim ve kültürün gelişmesinde çok önemli, bir unsur olmuş, Ebu'l-Hasen el-Mâverdi ve daha birçok değerli âlimlerin yetişmesine sebep olduğu gibi, bunu tâkip eden asırda da İmâm-ı Gazâlî (ölm. 505/1111) ve İbnu Rüşd (ölm. 595/1198) gibi büyük dehâların yetişmesine zemin hazırlamıştır.

⁷ a.g.e., 11, 205.

⁸ a. g. e., 11, 201.

NESEBİ ve DOĞUMU

el-MÂVERDÎ, EBU'L, HASEN 'ALÎ b. MUHAMMED b. HABÎB el-BASRÎ (458/1066), büyük İslâm hukukcusu, değerli bir devlet adamı, edip ve şâir⁹.

364/975 yılında Basrada doğdu. Basrada doğduğundan ötürü "el-Basrî" nisbesini, babası, bir rivayete göre de dedesi gülsuyu satıcısı olduğundan "el-Mâverdi" nisbesini almıştır. es-Sem'âni (ölm. 504 / 1110)", el-Ensâb" adlı eserinde "el-Mâverdi" mim'in ve vâv'ın fethasi, ra'nın sukûni ile dir. Sonunda noktasız dal harfi vardır. Bu nisbet gülsuyu satıcılarına veya imâlatçılarına verilmektedir. Ulemâdan bir gurup bu nisbetle meşhur olmuşlardır. Çünkü onların âileleri gülsuyu satıyor veya imal ediyorlardı"¹⁰ der.

el-Mâverdi yukarıda zikr edilen nisbetlerinden ayrı bazı lakap ve unvanlara da sahiptir. Yakut el-Hamevî (ölm. 627 / 1229) Mu'cemu'l-Udebâ adlı eserinde el-Mâverdi'nin hicri 429 yılında "Akda'l-Kudât" lakabıyla taltif edildiğini kayd eder¹¹. Ayrıca bütün kaynaklar onun "Ebu'l-Hasen" künyesiyle künyelendiği husûsunda ittifak hâlinedirler¹². Bununla beraber kaynakların çoğu onu "el-İmâmü'l-Fâdil", el-İmâm" diye nitelerler¹³. Yukarıda kayd edilen isim zincirinden asıl adının "Ali", babasının adının "Muhammed" ve dedesinin adının da "Habîb" olduğu anlaşılmaktadır.

YETİŞMESİ, MEMURİYETİ ve HOCALARI

Çocukluğu hakkında kaynaklarda bilgi bulamadığımız

- ⁹ el-Hatibu'l-Begdâdi, Târihu Beğdad, XII, 102; Ebû İshak eş-Sirâzî, Tabakatu'l-Fukahâ, s.110; es-Sem'ani Ebû Se'îd, el-Ensab, s.504; İbnu'l-Cevzî Ebu'l-Ferec, el-Muntazam fi Târihi'l-Mulûki ve 'l-Umem, VIII, 199; Yâkut el-Hamevi, Mu'cemu'l-Udebâ V, 40; İbnu'l-Hacer el-Askalâni, Lisânu'l-Mizan, IV, 260; Umer Rıda Kehhâle, Mu'cemu'l-Muellifin, VII, 179.
- ¹⁰ eş-Sirâzî, Tabakatu'l-Fukahâ, s., 110; İbnu'l-Esir, el-Kâmil fi't-Târih, 1x, 651; Yâkut el-Hamevi, Mu'cemu'l-Udebâ, V, 407; İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-A'yân, 11, 444.
- ¹¹ Yâkut el-Hamevi, Mu'cemu'l-Udebâ, V, 407; eş-Sirâzî Tabakatu'l-Fukahâ, s.110; İbnu Hacer, Lisânu'l-Mizân, IV, 260.
- ¹² Yakut el-Hamevi, Mu'cemu'l-Udebâ, V, 47; Umer Rıda Kehhâle, Mu'cemu'l-Muellifin, VII, 129.
- ¹³ İbnu't-Teğri, En-Nucûmu'z-Zâhire, V, 64.

el-Mâverdi, tahsilini iki önemli ilim merkezi olan BASRA ve BAĞDAT şehirlerinde ikmal ettikten sonra NİSÂBUR (Nişâbur) yakınında USTUVA denilen şehre baş kadı olarak tayin edildi. Birçok beldelerde kadılık görevinde bulunduktan sonra devamlı olarak yerleşmek üzere Bağdat'a geldi. Bağdat'ta "ed-Derbu'z-Ze'ferân denilen yere yerleşti"¹⁴. Büveyh Oğulları'nın yanında pek büyük değeri olan el-Mâverdi'nin hocalarının sayısı hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Tesbit edebildiğimiz şunlardır.

1- Ebu'l-Kasım es-Saymerî (ölm. 386/996), bu zat basradaki hocalarındandır.

2- Ebû Hâmid el-İsferâinî (ölm. 406/1016), bu da bağdat'ta ki hocalarındandır. el-Mâverdi bu iki zattan fıkıh dersleri almıştır. Hadis rivâyet ettiği hocaları ise şunlardır:

3- Hasan b. Ali el-Hilî, sahibu Ebi halife el-Cumehî (ölm. 391/1000).

4- Ca'fer b. Muhammed b. el-fadl el-Bağdâdî (?)¹⁵.

5- Muhammed b. el-Muallâ el-Ezdi (ölm. 412/1021)¹⁶.

6- Muhammed b. 'Adi b.Zecr el-Minkarî¹⁷.

7- eş-Şeyh Muhammed el-Bâfi (398/1007)¹⁸.

8- Abdulhalim Muhammed el-Buhârî¹⁹.

el-Mâverdi'nin hocalarından bahs ederken hocası eş-Şeyh Muhammed el-Bâfi'nin ilginç bir menkıbesini zikr etmeden geçemiyeyiz. Muhammed el-Bâfi'nin meclisinde hazır bulunanlardan biri şu hikâyeyi nakl eder: "Bir gün genç bir delikanlı elinde yazılı bir kâğıt olduğu halde Muhammed el-Bâfi'nin meclisine gelir, ona yaklaşır ve elindeki yazılı kağıda ona verir. Kâğıtta şu iki beyt yazılıdır.

عاشق خاطر حتى اس تلبّ المعشوق قلبه
افتنا لا زلت تفتى هل يبيح الشرع قتله

"Heyecanlanıpta sevgilisinden bir öpücük alan âşık hakkında bize fetva ver, sen devamlı fetva veriyorsun, Şeri'at onun katlini mubah görür mü?"

¹⁴ Hatibu'l-Bağdâdî, Târihu Bağdad, XII, 102; İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-A'yân, 11, 444.

¹⁵ es-Sem'anî, el-Ensâb, s.504.

¹⁶ a.g.e.a.y.

¹⁷ es-Subkî, Tabakatu's-Şâfiyye, 111, 317.

¹⁸ Hatibu'l-Beğdâdî, Târihu Beğdâd, XII, 102.

¹⁹ es-Subkî, Tabakâtu',Şâfiyye, V, 268.

İmâm-ı Muhammed el-Bâfi, kendisine verilen beyitleri tebessümle okur ve kâğıdın altına manzum olarak şu cevabı yazar.

أَيُّهَا السَّائِلُ عَمَّا لَا يَبِيحُ الشَّرْعُ فَعَلَهُ
قَلْبُ الْعَاشِقِ لِلْمَمِّ شَوْقٌ لَا تَوْجِبُ قَتْلَهُ

"Ey Şeri'atın mubah görmediği işi yapmak isteyen kişi, aşkın sevgilisini öpmesi katlini gerektirmez."²⁰.

İLMİ ŞAHSİYETİ ve GÖRÜŞLERİ

Ebu'l-Hasen el-Mâverdi, Şâfiî mezhebi fakihlerinin ileri gelenlerinden biri idi²¹. Yâkut el-Hamevî Mu'cemu'l-Udebâ'da: "O, emsallerinden üstün bir âlim, fen ilimlerinde mahir, fıkhıta Şâfiî ve (bana ulaştığına göre) usulda Mu'tezilî idi. Fakat doğrusunu Allah bilir." der²². İbni Hallikân (ölm. 681/1282) ise Vefeyatu'l-Ayân'da : "O mezhebinin hâfızı idi. Onun Şâfiî Mezhebi ile ilgili "el-Hâvî" adlı eserini Şâfiî mezhebini çok iyi bilenler mütala'a edebilirler."²³ Hemen bütün kaynaklar onun fakih, edip ve siyasetçi olduğunu kayd ederler²⁴. Mütefekkir ve seciyeli bir âlim olan elmâverdi, yıllarca Basra ve Bağdat şehirlerinde tefsir, hadis, fıkıh, usûlü fıkıh ve edebiyat gibi önemli ilimleri ders vermiş, böylece ilmin yayılmasına büyük hizmetlerde bulunmuştur²⁵. İbnu'l-Hacer (ölm. 852/1448) "Lisânu'l-Mizân" adlı eserinde el-Mâverdi'den bahs ederken şeyh Ebû Hâmid'in şu sözlerini nakl eder. Şeyh Ebû Hâmid: "O, Bağdat'a geldi, yıllarca müderrislik yaptı ve çok değerli kitaplar tasnif etti; aynı zamanda o, mezhebinin hâfızı idi." ²⁶ der. Aynı eserde Ebu'l-Fadl b. Hayrûn el-Hafız'ın: " O, kadri büyük bir âlimdi, sultanların ve devlet adamlarının yanında değeri büyük olan bir imamdı." sözü nakl edilir²⁷.

²⁰ a.g.e., 111, 318.

²¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-târih, 1, 651.

²² Yâkut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, V, 407.

²³ İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-A'yan, 11, 444; İbnu'l- İmad, Şezerâtu'z-Zehab, 111, 286.

²⁴ a.g.e.a.y.; Umer Rıda Kehhâle, Mu'cemu'l-Muellifin, VII, 189.

²⁵ eş-Şirâzî, Tabakatu'l-Fukahâ ,s.110.

²⁶ a.g.e.a.y.

²⁷ İbnu'l-Hacer, Lisânu'l-Mizân, 111, 260.

Yaşadığı devrin halife ve devlet adamlarının takdirini kazanan el-Mâverdi, devletler arası meselelerin ve anlaşmazlıkların çözümünde arabuluculuk sıfatı ile önemli diplomatik görevler yüklenmiştir. Fransız müellifi ve aynı zamanda el-Mâvedi'nin "el-Ahkâmu's-Sultâniyye adlı eserinin mütercimi E.FAĞNAN, tercemenin önsözünde halife el-Kaim zamanında (hilâfet müddeti 422-467 tarihleri arasındır.) sırasıyla 422, 428, 434 ve 435 seneleri olmak üzere dört defa diplomatik vazifelerle görevlendirildiğini kayd eder²⁸.

Büveyh oğullarından Irak emiri CELÂLU'D-DEVLE, kardeşi oğlu ve Fars emiri EBÛ KE'L-YECÂR birbirlerine yardımcı olmaları gerekirken, birbirleriyle savaşarak zayıf düşmüşlerdi. 428 senesinde kadî Ebu'l-Hasen el-Mâverdi başkanlığında bir heyet bu iki emirin arasını bulmak için görevlendirilmişti. Adı geçen heyet yaptığı temaslar sonucunda görevinde başarılı olmuş ve iki emirin arasını bulmuştur. Muhtevâsının ne olduğu detaylı olarak bilinmeyen bu anlaşmada taraflar birbirlerine saldırmayacaklarına dâir yemin etmişlerdir.

Yine 435 senesinde el-Mâverdiyi başka bir diplomatik görevde görüyoruz. Halife el-Kaim bi Emrillah'ın elçisi olarak Selçuklu sultanı Tuğrul Bey ile görüşmek üzere Cürçân'a gitmiştir. Bu ziyâretin gâyesi Irak emiri Celâlu'd-Devle ve Fars emiri Ebû ke'l-Yecâr ile Tuğrul Bey'in arasını bulmaya çalışacaktı. Bu ziyârette Tuğrul Bey el-Mâverdi'yi dört saatlik mesâfeden karşılaşmış, ve ona son derece saygı göstermiş ve ikramda bulunmuştur. el-Mâverdi Bağdat'a döndüğü zaman Tuğrul Bey'in halifeye bağlılığını saygısını iletmiştir²⁹.

el-Mâverdi'nin ilmi dirâyeti gerek kendi çağında yaşıyan ilim ve siyâset erbabınca ve gerekse kendinden sonra gelen nesillerce i'tirazsız kabul edilmektedir. Hatta bâzıları onun bir müctehid olduğunu ileri sürerler. İleride görüleceği gibi, kendisinde bâzı meselelerde ictihad ettiğini söylemektedir. Bu itibarla kendisine hass bâzı görüşlerinin olması gâyet tabiidir. Şimdi bu görüşlerden bir kaçına göz atalım.

²⁸ a.g.e.a.y., E.FAĞNAN, Les statuts Gouvernementaux ou Regles D Droit Puplic et ADMINISTRATIF, TRANDUTS EANNOTES, 1915, 1, giriş bölümü.

²⁹ Ahmet Cevdet Paşa, Kısas-i Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ, 11, 223.

Büveyh Oğulları'ndan Celâlu'd-Devle (ölm. 435/1043), hicri 429 tarihinde halife el-Kaim bi Emrillah'dan³⁰ kendisine "MELİKUL-MULÜK" unvanının verilmesini istemiş, halife de zamanının âlimlerinden fetva istemiş, âlimlerin pek çoğu "bunun, câiz olabileceğini" söylemişler, fakat el-Mâverdi, böyle bir unvanın câiz olamayacağını söylemiş ve delil olarak ta aşağıdaki hadis-i şerifi ileri sürmüştür.

عن ابي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم : " اخذ اسم عند الله تعالى يوم القيامة رجل يسمى ملك الاملاك . رواه الاحمد . قال النبي صلعم : " اشتد غضب الله تعالى على من تسمى في يوم و اشتد غضب الله على رجل تسمى بملك الملوك *

EBÜ HÜREYRE (69/678) r.a.'in Nebi s.a.s.'den rivâyet ettiği hadisi şerifde Resûlullah şöyle buyurmuştur: " Kıyâmet gününde Allah Taalâ katında en âdi isim MELİKÜ'LMULÜK ismiyle adlandırılan adamın ismidir." Ahmed b. Hanbel r.a.'in rivâyet ettiği bir hadiste de Nebi s.a.s. şöyle buyurmuştur: " Allah Taâlâ'nın gazabı kendini öldüren kimse ile MELİKUL-MULÜK adını alan kişi üzerine çok şiddetlidir. Allah'dan başka melik yoktur."³¹

el-Mâverdi bu fetvasından ötürü hükümdârın husûmetini celp ettiği³² söylenmekte ise de ileride görüleceği gibi el-Mâverdi ile Celâlu'd-Devle'nin arasında geçen muhâvere bu söylentiği doğrulamamaktadır.

İbn-i Salâh (642/1440) Tabakatında el-Mâverdinin Tefsirindeki bâzı görüşlerine dayanarak onu Mu'tezile mezhebine kaymakla itham eder ve onun görüşlerinin Mu'tezilîlerin görüşlerine uygun düştüğünü ileri sürer. İbn-i Salâh'ın bu iddiâsi diğer kaynaklarca doğrulanmaz. el-Mâverdi, Mu'tezile'nin temel meselelerinde onlarla aynı görüşte değildir. Mesela o, Mu'tezile görüşünün tersine "Cennet mahluktur." der. "Kur'an mahluk mudur, değil midir?" meselesinde de Mu'tezile'nin görü-

³⁰ Önemli not: İ.A.si ve diğer bâzı yazarlar, el-Kaim bi Emrillah yerine "el-Muktedi" (ölm. 487/1094)'yi yazmışlardır. Bu temâmen yanlıştır. Zira bu olay hicri 429 senesinde vuku' bulmuş, h. 435 yılında Celâlu'd-Devle ölmüştür. el-Muktedi ise Büveyhî devleti yıkıldıktan sonra h.467 de hilâfet makamına getirilmiştir.

³¹ Es-Subkî, Tabakatu's-Şâfiyye, V, 270.

³² İ.A.el-Mâverdi mad., 74.cüz, 409; Bilmen Ömer Nasûhi, Hukuk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kamûsu, 1, 424.

şüne katılmaz. Nitekim Enbiyâ sûresi'nin ikinci âyetini açıklarken bu hususu kendi tefsirinde açıklamıştır. Kader meselesinde Mu'tezle ile aynı görüştedir³³.

İbn-i Hacer : "O, kendi nefsinde çok doğru fakat Mu'tezilidir." dedikten sonra, ona "Mutezili" demenin doğru olmaya-
cağını kayd etmiştir³⁴. Yine ibn-i Hacer el-Mâverdi'nin Mutezile mezhebine uygun düşen görüşlerini şöyle sıralar.

1- Ahkâmın vucûbûve onunla amel, akla mı yoksa Şer'a mı dayanır? İbn-i Hacere göre el-Mâverdi "akla dayanır" görüşündedir.

2- el-Mâverdi, En'am sûresi'nin 112. âyetinin tefsirinde ehl-i sünnetin görüşüne uymayan fikirler ileri sürmüştür. Ayrıca A'raf sûresi'nin tefsirinde (hangi âyet olduğu açıklanmıyor.) : "Allah, putlara ibâdeti dilemez." der³⁵. İbn-i Hacer devamla: " el-Mâverdi'nin ictihadî görüşleri Mu'tezileler'in görüşlerine uygun düşmektedir." der. Bu görüşlerin bir kısmına Ebû Amr b. es-Salâh yukarıda adı geçen kitabında işaret etmiştir.

İbn-i Salâh: "Ben, el-Mâverdiği zaman zaman Mu'tezile mezhebi'nin görüşlerini tercih ettiğini görünceye kadar onu savunur ondan taraf itizarda bulunurdum. O, kendinin Mu'tezile olduğunu göstermez, hatta onu gizlemeye çalışırdı. Bundan dolayı onun tefsirinin zararı büyüktür." der³⁶.

Yâkut el-Hamevî de el-Mâverdi'nin görüşleri hakkında şu vak'aları anlatır: " Akda'l-Kudât el-Mâverdi İslâm Miras hukûkunda Zevi'l-Erhâm'ın mirastaki paylarında uzak varisle yakın vârisi bir tutardı, bâzı mütekaddiminin görüşü de bu idi." der ve şu olayı anlatır: " Bir gün devrin âlimlerinden "es-Sinîzî", el-Mâverdi'yi "ASHÂBU'L-KAMÂKİM" denilen bir yere götürür, oradaki mescide çıkarır, iki rekât namaz kaldırır ve el-Mâverdi'ye dönerek: " Ehl-i Sünnet yolunu tut, bid'at çıkarma." der. el-Mâverdi cevâben : " Ben ictihad ediyorum, kimseyi taklid etmiyorum." der, ayakkabılarını giyerek mescitten ayrılır." ³⁷

VAKAR ve CİDDİYETİ

İlmi şahsiyetini anlatmaya çalıştığımız Ebu'l-Hasen el-Mâverdi, son derece halim, vakur ve edepli bir kişiliğe sahipti. Üstün haya sâhibi olmasından ötürü talebeleri dahi onun

³³ es-Subkî, Tabakatu's-Şâfiyye, V, 270.

³⁴ İbnu'l-Hacer, Lisânu'l-Mîzan, IV, 260.

³⁵ es-Subkî, Tabakatu's-Şâfiyye, V, 268.

³⁶ İbnu'l-Hacer, Lisânu'l-Mîzân, IV, 260-261.

³⁷ Yâkut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, V, 408.

kollarını çıplak halde görmemişlerdi. İlimde güvenilir(sıka), amelde sâlih idi³⁸. Muhammed b. Abdulmelik el-Hemedâni (ölm. 521/1127)'nin babası: "Onun bulunduğu yerde beş yıl ders aldım, ondan daha vakarlı bir kimse görmedim, kat'iyen güldürücü bir söz işitmedim. Sohbetinde bulunduğum sürece dünyadan ayrılana kadar onun kolunun açık olduğunu görmedim"³⁹ der.

el-Mâverdi'nin İslâm Hukuku sahasında üstün bir seviyede olduğunu, devletin dış politikasında da kendisine güvenilir ve söz sâhibi olduğunu yukarıda söylemiştik. İşte bu üstün niteliklerinden dolayı ve haklı olarak kendisine "AKDA'L-KUDÂT" ünvanı verilmişti. Ne gariptir ki vaktiyle Celâlu'd-Devle'ye MELİKU'L-MULÛK ünvanı verildiğinde seslerini çıkarmayanlar, bu ünvanın el-Mâverdi'ye verilmesine karşı çıkmışlardı. Fakat el-Mâverdi bunlara aldırmamış ve ölünceye kadar bu ünvanı kullanmıştır. İslâm Hukuk târihinde ilk defa el-Mâverdi'ye verilen bu ünvan, o tarihten günümüze kadar kadınlara verilir hâle gelmiştir⁴⁰.

TALEBELERİ

el-Mâverdi'nin talebeleri hakkında kaynaklarda çok az bilgi vardır. Ondandır rivâyette bulunan iki zat zikr edilir: Bunlardan biri Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî el-Hatibu'l-Bağdâdî (ölm. 463/1082), diğeri ise Ebu'l'İzz Ahmed b. KÂDİŞ'tir. el-Mâverdi gibi yıllarca müderrislik yapan ünlü bir alimin talebeleri bu iki kişiden ibâret olduğu düşünülemez. Ne varki belki yüzlerce olması muhtemel olan talebeleri kaynaklara geçerek zamanımıza kadar gelememiş ve târihin derinliklerine geçerek unutulmuşlardır. Nitekim az önce ismi geçen talebesi Ebu'l-İzz Ahmed b. Kâdiş, el-Mâverdi'den büyük bir cemaatin rivâyette bulunduğunu haber vermiştir. el-Hatibu'l-Bağdâdî ondan hadis rivâyet etmiş ve onun güvenilir (sıka) olduğunu söylemiştir⁴¹.

ŞİİRLERİ ve KENDİSİ İÇİN SÖYLENEN ŞİİRLER

Ebu'l-Hasen el-Mâverdi diğeri ilimlerin yanında edebiyatla da uğraştığı bir gerçektir. Onun bu sâhada da mâhir olduğunu ve kaynaklarda kendisinden "el-Edîp, el-Edîbu'l-Kâmil" diye bahs edildiğini kayd etmiştik⁴². el-Mâverdi'nin ilim, hasretlik,

³⁸ İbnu'l-Kesir, el-Bidâye ve'n-Nihâye, XII, 80.

³⁹ Yâkut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, V, 408.

⁴⁰ a.g.c.a.y.

⁴¹ es-Subkî, Tabakatu's-Şafiiyye V, 268.

⁴² U.R.Kehhâle, Mu'cemu'l-Mucllîfîn, VII, 179.

rızık ve kader konularında çeşitli şîirleri vardır. Tesbit edilebilenlerin bir kısmı aşağıda sunulmuştur.

Yâkut el-Hamevî: "Mahmud en-Nisâbüri'nin SİRRU'S-SURÛR adlı kitabında şu iki beytin el-Mâverdi'ye ait olduğunu okudum." der.

وفي الجهن قبل الموت موت لأهله فأجسادهم دون التبور تبور
وان أمرا لم يحيى مدره بالعلم فليس له حتى النشور نشور

Cehâlet ehli için, cehâlette ölümden önce ölüm vardır, Onların cesetleri kabirlerden öte kabirlerdir. Gerçekten kalbini, gönlünü ilimle doldurmayan kişi, Onun için haşre kadar bir diriliş yoktur⁴³.

Eb'l-ızz Ahmed b. Kâdiş: "Ebul-Hasen el-Mâverdi aşağıdaki beyitleri bana okudu ve bu beyitleri Basrada kendisi için Ebu'l-Hayr el-Kâtip el-Vâsıtı'nın inşad ettiğini söyledi." dedi.

جرى قلم القضاء بما يكون فسيان التحرك والسكون
جنون منك أن تسقى الرزق ويرزق في غشاوته الجنين

"Allah'ın kaza(kada) kalemi, olacağına göre cereyan eder, Asılda hareket ve sükûn birbirine eşittir. Rızık için koşmanın delilidir,

Allah cenine bile perdesi içinde rızık veriyor."⁴⁴

el-Hatibu'l-Bağdâdi, "Tarihu'l-Bağdat" adlı eserinin başında el-Mâvedî'den şunu nakl eder. el-Maverdi: "ben Bağdat'ta iken kardeşim bana şu şîiri yazdı.

طيب الهواء ببغداد يشوقني قدما اليها و عاقت مقارر
فكيف صبري عنها الآن إذ جمعت طيب الهواءين مع راد وبتعود

"Mesâfeler mâni olsa da, Bağdattaki güzel hava oraya gelmek için beni teşvik ediyor.

Şimdi uzun ve kısa olmak üzere iki hevâ güzelliği bir araya geldiği halde nasıl sabr ederim?"⁴⁵.

⁴³ Y.el-Hamevi, Mu'cemu'l-Udebâ, V, 408.

⁴⁴ İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-A'yân, 11, 444.

⁴⁵ Anlaşıldığına göre şâir burada iki "Hevâ"dan bahs etmek istiyor. Bunlardan biri elif-i memdûde ile yazılan "el-Hevâ", Bağdat'ın tabii havası. Diğeri ise maksur elifle yazılan "el-Heva" aşk, yâni kardeşinin el-Mâverdi'ye olan aşkı.

Ebu'l-Hasen el-Mâverdi, Bağdt'tan çıkıp Basraya döndüğü zaman, Abbas b.Ahnef'in (ölm. 192/807) aşağıdaki beyitlerini inşad ettiği söylenir.

أقمنا كارهين لها فلما ألقناها خرجنا مكرهيننا
فما حبّ البلاد بنا ولكن أمر العيش فرقة من هويننا
خرجت أقر ما كانت لعينى و خلقت الزّاد بها رهيننا

"orada istemiyerek kaldık, alışınca da istemiyerek çıktık.
Bizde belde sevgisi yoktur, lâkin sevdiğimizizin ayrılığı,
hayatı bize acı ve çekilmez etti.

Oradan gözlerimde olanı ıkrar ederek çıktım, kalbimi de orada rehin bıraktım."⁴⁶

Çünkü el-Mâverdi Basralı idi ve oradan ayrılmak ona zor geliyordu. Bağdat'a istemiyerek gelmişti. Sonra orayı sevmiştir. Basrayı onuttu da bu defa Bağdat'tan ayrılmak ona zor gelmeye başladı. Bu beyitlerin Ebû Muhammed el-Muzenî (Ölb 227/841) (Mâverâu'n-Nehr âlimlerinden) ye ait olduğu da söylenir⁴⁷.

Es-Subkî, bu şiirin birinci beytinin ilk kelimesini "أقمنا" yerine "دخلنا" olarak kayd eder. Bize Muhammed el-Bâfi şâirin sözlerini okudu diyerek birinci beyti "دخلنا" cümlesiyle kayd eder. es-Subki devamla: Bunun Bağdat'ta olduğunun umulduğunu ve el-Mâverdi'nin kendisi bu mânada bir şiir söyleyerek birinci beyti de içine aldığı " söyler⁴⁸.

على بغداد معدن كلّ طيب وماوى نزوة المتزّهيننا
سلام كلما جرحت بلحظ عيون المشتبهين المشتبهينا
دخلنا كارهين لها فلما ألقنا خرجنا مكرهيننا
وما حبّ الديار ولكن أمر العيش فرقة من هويننا

"Her güzelliğin kaynağı ve gezginlerin sığınağı olan Bağdat'a selam olsun,

Müştehilerin gözleri bir lahza bakışla onu yaraladığı zaman.

Ona istemiyerek girdik, alışınca da istemiyerek çıktık,
Bizim ülke sevgimiz yoktur, lâkin sevdiğimizimizin ayrılığı hayatı bize zehir etti."⁴⁹

46 a.g.e.a.y.

47 a.g.e.a.y.

48 es-Subkî, Tabakatu's-şâfiyye, 111, 318.

49 a.g.e.a.y.

İbnu'l-Ahdal (ölm. 1250/1834):" el-Mâverdi Bağdat'tan Basraya gittiği zaman İbnu'l-Ahnef'in beyitlerini inşad etmiştir" der⁵⁰.

ESERLERİ

el-Mâverdi'nin çeşitli ilimlerle ilgili değerli eserleri vardır⁵¹. Özellikle Fıkh'ın usûl ve furûunda ve diğer konularda müteaddit eserleri bulunmaktadır⁵². Ebû İshak eş-Şirâzî: "Onun fıkıh, tefsir ve usûlü fikhın yanında edebiyatla ilgili birçok eseri vardır." der⁵³. İslâm Ansiklopedisinde el-Mâverdi'nin eserleri on tâne kadar zikir edilir⁵⁴. Keşfu'z-Zununda onbir tâne kayd edilmiştir. Diğer kaynaklar, el-Hâvi'l-Kebîr ve el-İknâ' adlı eserlerinden ayrı olarak bâzısı beş, bâzısı da altı veya yedi tane eserini kayd ederler. Bu araştırmada bütün kaynaklar karşılaştırılarak el-Mâverdi'nin tüm eserleri tesbit edilmeye çalışılmıştır.

el-Hâvi'l-Kebîr adlı kitabı ile el-İknâ' adlı eserini hemen bütün kaynaklar zikir ederler. el-Hâvi Şâfiî fikhında en geniş, el-İknâ' ise en muhtasar kitaptır. el-Hâvi'l-Kebîr 4000 varak, el-İknâ' ise 40 varaktır. Bunun içi el-Mâverdi, : " ben fikhı 4000 varakta açıkladım, 40 varakta hulâsa ettim." demiştir.

el-Maâverdi'nin eserleri sırasıyla şöyledir⁵⁵

1- el-HÂVÎ'L-KEBÎR FÎ'L-FURÛ', birçok cilt halindedir. Şâfiî fikhının furû'u ile ilgilidir⁵⁶. el-Esnevi, el-Hâvi gibi kitap tasnif edilmemiştir." der ⁵⁷. Yazması İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde nr. 436 dadır⁵⁸.

2- el-İKNA' FÎ'L-FER', bu kitap Şâfiî fikhında en muhtasar bir eserdir. el-Mâverdi bu eseri Halife el-Kadir billahın isteği üzerine kaleme almıştır⁵⁹.

⁵⁰ İbnu'l-İmâd, Şezerâtu'z-Zehab, 111, 286.

⁵¹ İbnu'l-Hacer, Lisânu'l-Mizân, IV, 260.

⁵² Hatîbu'l-Bağdâdî, Târihi Bağdad, XII, 102.

⁵³ Ebû Bekr Hidâyetullah, Tabakatu's-Şâfiyye, s.

⁵⁴ İ.A., Cüz 74, 409.

⁵⁵ Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, 1, 628.

⁵⁶ Yâkut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, V, 408.

⁵⁷ İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam fi Târihi'l-Mulûki ve'l-Umem, VIII, 199.

⁵⁸ İ.A., Cüz 74, 409.

⁵⁹ İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam fi Târihi'l-Mulûki ve'l-Umem, VIII, 199.

3- el-AHKÂMU'S-ULTANÎYYE, idâre ve amme hukukundan bahs eden bu meşhür eser, çeşitli batı dillerine ve dilimize çevrilmiştir⁶⁰. 1853 de ENGER tarafından Fransızca'ya çevrilen bu eser, 1862 de Lâhey'de Hollandaca'ya, 1846 da Pâris'te yine Fransızca'ya, 1886 da Cenevre'de, 1882 ve 1879 da tercemeleri basılmıştır⁶¹.

4- EDEBU'D-DİNİ ve'D-DUNYA⁶² bu eser İstanbul ve Kahire de basılmıştır⁶³. Eseri bâzı kaynaklar (Keşfu'z-Zunûn, Şezerâtü'z-Zehab ve I.A. gibi.) "Edbu'd-Dünya ve'd-Din" şeklinde kayd ederken, diğer bütün kaynaklar "Edbu'd-Dini ve'd-Dunyâ" şeklinde zıkr ederler⁶⁴.

5- A'LÂMU'N-NUBUVVE,⁶⁵

6- EMSÂLU'L-KUR'AN⁶⁶,

7- TESHÎLU'N-NASR (nazar) ve TA'CÎLU'Z-ZAFER, 703 tarihinde yazılmış bir nushada parentez içindeki şekilde görülmüştür⁶⁷. İ.A. de ise "K.Tasilu'n-Nasar ve Ta'cilu'z-Zafer" biçiminde kayd edilmiştir. Siyâset ve idâre etmek sanatı hakkındadır⁶⁸. Yâkut el-Hamevî'de "Kitâbu Ta'cili'n-Nasr ve teshîli'z-Zafer" şeklinde kayd etmiştir⁶⁹.

8- TEFSÎRU'L-MÂVERDÎ, veya "Tefsîru'l-Kur'ani'l-Ke-rim"⁷⁰ üç cilt hâlinde olan bu tefsirin yazma nushası İstanbul Kılıç Ali Paşa Kütüphanesi nr. 80. dedir⁷¹.

9- eL-'UYÛN FÎ TE'VİLÎ'L-KUR'ÂN⁷².

⁶⁰ Adı geçen eser Prof.Dr.Ali Şafak tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve 1979 tarihinde neşr edilmiştir.

⁶¹ E.Fagnan'ın tercemesinin önsözü.

⁶² İbnu Hallikân, vefeyatu'l-A'yan, 1, 802.

⁶³ İ.A., Cüz 74, 409.

⁶⁴ Taşköprü zâde, Mevdû'atu'l-Ulûm, 1, 802.

⁶⁵ Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, 1, 45.

⁶⁶ a.g.e., 1, 408.

⁶⁷ a.g.e., 1, 168.

⁶⁸ a.ge.e., 1, 408.

⁶⁹ İ.A., Cüz, 74, 409.

⁷⁰ Yâkut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, V, 408.

⁷¹ Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, 1, 458.

⁷² İbnu't-Teğri, En-Nucûmu'z-Zâhire, V, 64.

10- KANÛNU'L-VİZÂRE⁷³ veya "Kavâninu'l-Vizâre", yazma bir nushası İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphânesinde vardır⁷⁴.

11- EN-NUKETU ve'L-UYÛNU FÎT-TEFSÎR⁷⁵, yahut sâdece el-'Uyûn⁷⁶.

12- KÎTABU NASÎHÂTÎ'L-MULÛK⁷⁷.

13- EDEBU'L-KADÎ, yazma nushası İst. Süleymaniye ktp. nr.381 dedir⁷⁸.

14- el-EMSÂLU ve'L-HİKEM. Bu eser 300 hadis, 300 darb-i mesel ve 300 beytten oluşur. Kitabın her bölümü 30 darb-i mesel halinde 10 fasla ayrılmıştır⁷⁹.

15- Siyâsetu'l-Melk⁸⁰.

16- eN-NUKETU FÎT-TEFSÎR.

17- eL-MUKTERİN⁸¹.

18- KÎTABUN FÎ'N-NAHV. Yakut el-Hamevî, "İzâh" kitabı hacminde ve biraz daha İzah'tan büyük olduğunu söyler⁸².

19- MA'RÎFETU'L-FEDÂİL. İdârecilerin üstünlüklerinden ve vasıflarından bahs eder, yazma nushaları vardır⁸³.

el-Mâverdi hayatta iken eserlerinden hiçbirini ortaya çıkarıp neşr etmemiş, bir yere defn edip gömlemiştir. Ölümü yaklaşıncı güvendiği adamlardan birine: "Falan yerde olan kitapların hepsi benimdir. Kendimde hâlisen livechillah bir niyyet bulamadığımdan onları ortaya çıkarmadım. Ölümüm kesinleşir hâlet-i nez'a düşersen, elini elimin içine koy. Eğer elini tutar ve sıkarsam, bilki onların hiç biri benden kabul edilmemiştir. O kitapları götür geceleyin dicleye at. Eğer elimi açar da elini tutmazsam, bil ki onların hepsi kabul edilmişlerdir.

⁷³ İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-A'yân, 11, 444.

⁷⁴ a.g.e.a.y.

⁷⁵ Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûnun, 1, 1978.

⁷⁶ İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-A'yân, 11, 444.

⁷⁷ İ.A., Cüz 74, 409.

⁷⁸ a.g.e.a.y.

⁷⁹ İbnu't-Tegri, en-Nucûmu'z-Zâhire, V, 64.

⁸⁰ İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-A'yân, 11, 444.

⁸¹ İbnu'l-Cevzi, el-Muntazam fitârihi'l-Mulûki ve'l-Umem, VIII, 199.

⁸² Yakut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udeba, V, 408.

⁸³ Şafak Ali, İslâmda Hilâfet ve Devlet Hukuku, (el-Ahkâmu's-Sultâniyye'nin tercemesi) S.IX.

Ve ben umduğum hâlis niyyeti elde etmişimdir. Artık onları ortaya çıkarıp neşr edebilirsin." demiş. O adam: "el-Mâverdi'nin ölümü yaklaşınca, elimi elinin içine koydum. Elini açtı ve elimi tutmadı. Anladım ki eserler kabul edilmiştir. Ölümünden sonra eserlerini ben ortaya çıkardım." dedi⁸⁴.

Taşköprî Zâde'nin "Mevdû'âtu'l-'Ulûm"'unun Ahmed Cevdet Paşa tarafından neşr edilen Türkçe tercemesinde şöyle bir ifâde yer almaktadır: ". . . ve tefsirden "İkna" sâhipbidir. . . . İbn-i Sübkî etti: Ben zannederim ki, kütüb-i mezkûre "Hâvî"nin gayridir. Zira "Hâvî" müellifin hayatında kendisinden kıraat olunmuştur. Ve bâzı nüсах gördüm ki, üzerinde kendi hattı var idi." der⁸⁵.

Kanatımca bu ifâde yanlıştır. Çünkü bir defa, "İkna" "tefsirle ilgili bir kitap olmayıp, fıkıh kitabı olduğu kesindir. İkincisi es-Subkî'nin açıklaması Yukarıdaki şekilde değildir. es-Subkî:" Derim ki, yukarıdaki olay, belki "el-Hâvî" adlı kitaba göredir. Yoksa "el-Hâvî"nin dışında kalan müellifin eserlerinden birçoklarını gördüm, üzerlerinde müellifin kendi yazısı vardı ve bunların içinde müellifin hayatında kendi huzurunda okunanlar da bulunmaktaydı. demektedir.^X

VEFATI

Ebu'l-Hasen el-Mâverdi'nin vefat Tarihi ile, öldüğü zaman 86 yaşında olduğu husûsunda kaynaklar ittifak halindedirler. O, 30 Rabî'u'l-Evvel 450 h., 1058 m. tarihinde Salı günü vefat etmiştir⁸⁶. Ertesi günü "Bâbi Harb" mezarlığına defn edildi. İslâm âleminde ölümünden büyük üzüntü duyulan el-Mâverdi için Medine Câmiinde gıyâben cenâze namazı kılınmıştır⁸⁷.

84 İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-A'yân, 11, 444; İbnu'l-İmâd, Şezerâtu'z-Zehab, 111, 286.

85 Taşköprî Zâde, Mevdû'atu'l-'Ulûm, s.807.

X

قلت لعلّ هذا بالنسبة الى الحاوي، والآن فقد رأيت من مصنفاته
غيره كثيرا و عليه خطّه و منه ما اكملت قرائته عليه في حياته.

86 el-Hafîbu'l-Beğdâdî, Târîhu Beğdâd, XII. 103.

87 İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-A'yân, 11, 445; İbnu'l-Hacer, Lisânu'l-Mizân, IV, 260.

MANKABELERİ ve HAKKINDA SÖYLENENLER

el-Mâverdi yüksek seciyesi, güzel karakteri ve metin ahlakıyla temâyüz etmiş değerli bir âlimdir⁸⁸. Onun ilminin derinliğini, alçak gönüllülüğünü ve yüksek karakterini gösteren birçok mankabesinden bir kaçını zıkr edeceğiz.

Muhammed b. Abdulmelik: " Babam bana el-Mâverdi'nin Fıkhı 4000 varakta açıkladım, 40 varakta hulâsa ettim, dediğini" söyledi. el-Mâverdi bu geniş kitapla "el-Hâvî"yi, muhtasar olanla da "el-iknâ" adlı kitabı kasd eder⁸⁹.

Yâkut el-Hamevî şu tarihi kıssayı nakl eder: " Basralı birinin bir eserinde okudum yazar olayı şöyle anlatır: Halife el-Kadir billah kendi hılâfeti günlerinde dört mezhepten dört imama kendi mezheplerinde birer muhtasar kitap yazmalarını emr eder, bunun üzerine el-Mâverdi "el-iknâ" adlı eserini yazar, Ebu'l-Huseyn el-Kudûrî, Hanefi mezhebinde bilinen, ünlü ve muhtasar "el-Kudûrî" adlı kitabını tasnif eder. el-Kadi Ebû Muhammed b. en-Nasr el-Mâlikî de başka bir muhtasar kitap yazar. Ahmed b.Hanbelin mezhebinden kimin eser yazdığı bilinmemektedir. İstenilen dört eserde Halife el-Kadir billah'a arz olunur. Sonra halife'nin adamı, Akda'l-Kudât el-Mâverdi'ye gelerek Halife'nin ona dua ettiğini ve : " bizim dinimizi koruduğu gibi, Allah'da onu korusun." dediğini söyler⁹⁰.

el-Mâverdi'ye "Akda'l-Kudât" unvanı verildiği daha önce söylenmişti. Fukahâdan Ebu't-Tayyib et-Taberî (ölm. 450/1058) ve es-Saymerî (ölm. 436/1044) gibi bâzı âlimler bu lakapla lakaplanmayı hoş görmiyerek câiz görmemişlerdi. Fakat aynı adamlar, 439 h. tarihinde Büveyh Oğulları'ndan Celâlüddeve'ye "Meliku'l-Mulûk" lakabını vermekte bir sakınca görmemişlerdi. Bazı âlimler ise bu lakabı uygun bulmıyarak, kâinatın hakiki mâlikî Hak Teâla'ya aid bir vasfın herhangi bir hükümdara verilemeyeceği kanaatını izhar etmişlerdir. Hanefî fakihlerinden es-Saymerî, "Bu hususta kasd ve niyyete bakılır." demiş, Kadî Ebu't-Tayyib et-Taberî'de bunun câiz olduğunu söyleyerek: "Bu yer yüzündeki meliklerin meliki anlamındadır. Kadî'l-Kudât denildiği gibi, meliku'l-Mulûk da denilebilir." demişti⁹¹.

88 Bilmem Ömer Nasûhi, Hukuk-i İslâmiyye ve Istulâhâtü Fıkhîyye, 1, 427.

89 Yakut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, V, 408.

90 İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam fî Târihi'l-Mulûki ve'l-Umem, VIII, 199; Yakut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, V, 408.

91 Bilmem Ömer Nasûhi, Hukuk-i İslâmiyye ve Istulâhat-ı Fıkhîyye, 1, 427.

Yukarıda da kısaca temas edildiği gibi, el-Mâverdi, Celâlüddeve'nin en yakın dostlarından olduğu halde böyle bir unvanın fânî bir hükümdâra verilemeyeceğine dâir fetva vermiş, bu konudaki kanaatını şiddetle savunarak sultanın yanına uğramaz olmuştu. Daha sonra Celâlüddeve'nin da'veti üzerine büyük bir korku içinde ziyaretine gitmiş, o da bu değerli âlimi huzuruna kabul ederek şöyle demiştir: "Bence anlaşılmıştır ki, sen bir kimseye dostluk gösterecek olsaydın aramızdaki özel ilgiye dayanarak bu dostluğu mutlaka benim hakkımda göstermiş olurdun, seni o fetvâya sevk eden âmil, senin diyânetine. Binâenaleyh, şimdi benim yanımda değerim eskisinden daha fazladır." demiştir⁹².

el-Mâverdi'nin nefsi mücâdelesini yansıtan bir olay da şöyle nakl edilir. el-Mâverdi olayı bizzat anlatır: "Ben alış-veriş (bey) ile ilgili bir kitap yazmış, fukahânın bu husustaki sözlerini kendi kudretim dahilinde toplamaya çalıştım. Kitabım eksiksiz bir hâle gelince, ben bununla az kalsın böbürlenecektim, kendimin bu meselelere herkesten daha çok vakıf olduğumu düşünmeye başlamıştım. Tam bu sırada iki arap köylüsü yanıma gelerek bana satış akdine dâir bir soru sormazlar mı? Bu mesele, içinde dört şart bulunan köyde (bâdiye) yapmış oldukları bir alım satım muamelesi idi. Ben bunlardan hiç birinin cevabını bilemedim. Yere bakarak düşünmeye başladım, kendi hâlimle bunların hâlini ibretle düşünüyordum. Sonra yüzüme bakarak: "Sen bu cemaatin bilgini olduğun halde bize verecek cevabın yok mu?" Dediler. "Hayır yok." dedim. "Yazık sana." diyerek yanımdan ayrıldılar. Sonra benim talebelerimden birçoklarının, ilim bakımından kendisinden daha üstün olduğu bir zata giderek sorularını sordular, derken cevabı derhâl alarak memnun ve müteşekkir kaldılar. Onun ilim ve ırfânını överek çekip gittiler.

Bu olay bana nefsimin zelliliğini, gururumun tevazu'a dönmesini gerektirecek bir nasihat ve bir ibret dersi oldu." der⁹³.

92 a.g.e., a.y.

93 Bilmen Ömer Nasûhi, Hukûk-i İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye kamusu, 1, 427.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulifâ, Bedir Yaynevi, 1-11, İstanbul, 1966.
- Bilmen, Ömer Nasûhi, Hukûk-ıe İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kamûsu, Bilmen yaynevi, I-VIII, İstanbul, 1967.
- Brockelmann(C), GAL: Geschicht der arabischen Litteratur, 1-11, Leiden, 1943-1949. GAL, Suppl.: Geschichete der arabischen Litteratur, Supplementband, 1-111, Leiden, 1937-1939.
- Hacı Halife, Keşfu'z-Zunûn 'an Âsâmi'l-Kutubi ve'l-Funun, 1-11, İkinci Basılış, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.
- el-Hatibu'l-Bağdâdi, Târihu Bağdâd, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, I-XIV, XII, 102.
- İbnu'l-Hacer el-Askalânî, Lisânu'l-Mizân, 1-VII, Beyrut, 1971.
- İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-A'yan ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân, Mektebetu'n-Nehdati'l-Mısriyye, Matba'atu's-Se'adât, I-VI, Mısır, 1948.
- İbnu'l-Esir, el-Kâmil fi't-Târîh, I-XIII, Beyrut, 1965.
- İbnu'l-Kesir, el-Bidâye ve'n-Nihâye, I-XIII, Beyrut, 1966.
- İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam fi Târihi'l-Mülukî ve 'l-Umem, I-X, Haydarâbâd, 1359 h.
- İbnu't-Teğri, en-Nucûmu'z-Zâhira fi Mulûki'l-Mısri ve'l-Kahira, I-XII, Mısır.
- İ.A. İslâm Ansiklopedisi, İslâm Âlemi Coğrafya, Etnoğrafya ve Biyğrafya Lugatı, Milli Eğitim Basımevi, I-XIII, İstanbul, 1977.
- İbnu'l-İmâd, Şezerâtu'z-Zeheb, fi Ahbâri men Zeheb, I-VIII, Kahire, 1958.
- el-Mâverdi Ebu'l-Hasen 'Ali, el-Ahkâmu's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtu'd- Diniyye, Mısır, 1936.
- Kehhâle Umer Rıda, Mu'cemu'l-Muellifin Terâcimu Musannifi'l-Kutubi'l-Arabîyye, I-XV, Beyrut, 1957.
- es-Sem'âni, Ebû seid 'Abdulkerim, el-Ensâb, nşr. müsteşrik D.S. Margolouth, Bağdad, 1977.
- es-Subkî, Tâcuddin Ebû Nasr, Tabakatu's-Şafiiyye, I-V, Mısır.
- eş-Şirâzî, Ebû İshâk İbrahim, Tabakatu'l-Fukahâ, Bağdâd, 1356 h.
- Şirvânî Hârûn Hân, İslâmda Siyâsi düşünce ve İdâre Üzerine Araştırmalar, Çeviren Kemal Kuşcu, Ankara, 1965.

- Şafak Ali, İslamda Hilâfet ve Devlet Hukuku (el-Ahkâmu's-Sultâniyye Tercemesi), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1976.
- Taşköpri Zâde Ahmed Efendi, Mevdû'atu'l-Ulûm (Miftahu's-Se'âde ve Mısbâhu's-Siyâde), Neşr. Ahmed Cevdet Paşa, 1-11, İstanbul, 1313 h.
- Yâkut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ el-Ma'ruf bi İrşâdi'l-'Arîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb, 1-VII, 1928.
- ez-Zirikli, Hayruddin, el-A'lâm Kamûsun ve Tercimu, I-XI, Beyrut, 1389/1969.

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ ve KISALTMALAR

s :	س
h :	ح
h :	هـ
z :	ذ
s :	ص
d :	ض
t :	ط
z :	ظ
' :	ع
ğ :	غ
k :	ق

v.b.	: ve benzerleri
s.a.s.	: sellallahu 'aleyhi ve sellem
ölm.	: ölümü
h.	: hicrî
c.c.	: celle celâluhû
s.	: sahife
a.g.e.	: adı geçen eser
a.y.	: aynı yer
r.h.	: rahimehullah
r.a.	: rahmetullahi alayhi
nr.	: numara
nşr.	: neşr eden
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
A.Ü.	: Atatürk Üniversitesi
m.	: Milâdî
c.	: cilt.

**NİZAMEDDİN AHMED SUHAYLİNİN
LAYLİ Ü MACNUN MESNEVİSİ**

Doç.Dr. Ömer OKUMUŞ*

Timurlu Sultan Husayn Baykara (872/1468-1506) döneminin önemli ebedi şahsiyetlerinden biri olan Suyahlî (ölm. 918/1513)¹, Farsça ve Türkçe şiirler yazan bir şairdir. Farsça Divânı² ile bugün elde bulunmayan Türkçe Divânı'nın yanısıra kaleme aldığı Laylî u Macnun Mesnevisi'nin bilinen tam yazma nüshası Bodleian Kütüphanesinde bir mecmuada bulunmaktadır³. Bu mecmua içerisinde, varak 1^b-98^a (kenarda)'da yer almış bulunan Laylî u Macnun hikayesinin adı, nüshanın başında kayıtlı değildir. Suhayli'ye ait bir Laylî u Macnun mesnevisi olduğu eserin incelenmesinden sonra anlaşılmaktadır. Eserin ismine vr.15^a ikinci beyitte işaret ediliyor⁴. Ayrıca, hikaye başlıklarında da eserin Laylî u Macnun mesnevisi olduğu anlaşılıyor. Müellifin mahlası, vr.3^a son beyitte "Suhayl", vr.95^a birinci beyitte "Suhayli" olarak zikredilmiştir⁵. Nüsha, ilk bakışta tam, noksansız ve düzenli gibi görünüyor. Fakat eser başından sonuna kadar okunduğu ve rekabe kayıtlarına bakıldığı zaman yap. 32^b, den sonra 6 varak (33^a-38^b)'ın, yap. 88^b 'den sonraki 6 varak (89^a-84^b) ile yer değiştirdikleri ve yap. 58^a'dan sonra 1 yaprağın düşmüş olduğu anlaşılıyor⁶.

Eserin yazılışı

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

1 Suhayli hakkında bkz. Ömer Okumuş, Nizameddin Ahmed Suhayli'nin hayatı ve edebi şahsiyeti, Milli Kültür, sayı 60, Mart 1988, s.17-21.

2 Divân-ı Suhayli, tashih ve tahlil Ömer Okumuş (Basılmamış Doktora Tezi), Tahran 1352 hş.

3 Bodleian, Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustânî and Pashtu Manuscripts in the Boleian library, 1889, 1930, c.1, 639. Mecmuaur. 982.

4 Layli u Macnun, Nizameddin Ahmed Suhayli, İnceleme-Metin, Ömer Okumuş (Basılmamış Doçentlik Tezi), Erzurum 1982, Metin bölümü s.14/284

5 Aynı eser, s.2/42, 93/1956.

6 Aynı eser, s.32/665, 571/1202, 87/1827.

Layli u Macnûn mesnevisi, hezec bahrinin maf ülu mafa ilun fa ulun şekliyle yazılmıştır. Suhayli, bu eserini, h.889 (1484) yılının Ramazan ayının onuncu günü tamamladığını ve beyit adedinin 2065 olduğunu söyler.⁷ Ali Şir Nevâi'nin de Layli u Macnûn mesnevisinin aynı yılda kaleme almış olduğu anlaşılıyor. Zira Suhayli, hikâyeyi yazış sebebinin anlatmış olduğu bölümde Câzi ile Nevâi'yi uzun uzun medhettikten sonra her ikisinin Hamsa yazmakla meşgul bulduklarını birinin Yusuf u Zulayhâyı diğerinin ise Layli u⁸ Macnun'u yazdığını zikreder⁹. Bundan, Nevai'nin kendisinden önce, Cami'nin ise daha sonra Layli u Macnûn'u kaleme aldığı anlaşılabilir. Fakat, Nevâi, Layli u Macnûn'unun başlangıcında Suhayli'yi överek aynı hikâyeyi onun da yazmış olduğunu "Tahrir etmiş bu destanı" ifadesiyle beyan ediyor¹⁰. O halde, Suhayli ve Nevâi ya birbirlerinden haberli olarak aynı zamanda birer Layli u Macnûn yazmış veya, en azından, birbirlerinin hikâyeyi yazmaya başladıklarından haberdar olmuş olmalıdır.

Suhayli, hikâyeyi ele alış sebeplerine devamla, kabiliyeti olduğu halde şiir söylemeden geri duramayacağını, her zaman kendisine örnek kabul ettiğini bildirdiği Nizâmî ile Amir Husrav'e işaret ederek, o iki faziletli zatın eserlerinden gönlümü ve gözümü doyurduktan sonra kendi eserini meydana getirdiğini belirtir. Amir Husrav'ın, Nizâmî'yi öven üç beytini nakleder. Bu iki üstadın sözün hakkını verdiklerini, buna rağmen talih yardım ederse, sözü, burcuna dikeceğini, yücelere çıkarabileceğini, öyle ki, Hz.İsa'nın bile kendisine âferin diyeceğini beyân ederek bu bahsi bitirir¹¹. Bu sözlerinden şâirimizin mesnevîde Nizâmî ve Amir Husrav'ı takip ettiği veya onlardan yararlandığı, anlaşılıyor. Buna rağmen, şâirimizin kendine çok güvendiği, orijinal bir eser meydana getirebileceği fikrini taşıdığı gözden kaçmamaktadır.

Hikâyenin Özeti

Beyit 1-448: Suhayli'nin Layli u Macnûn'unda, hikâye başlamadan önce, başlangıç manzumesiyle, münâcât, na t,

⁷ Aynı eser, s. 95-96/2006-2008.

⁸ Metin, s.15/300-304.

⁹ Levend Agah Sırrı, Ali Şir Nevâi , Hayatı ve eserleri, I-IV, Ankara 1965-1968.

¹⁰ Metin, s.15-16/305-332.

Hız Peygamber'in mi racı, Sultan Husayn Baykara'ya övgüden sonra, hikâyeyi yazma, sebebi ve şâirin rüyada gördüğü bilgin ve tecrübeli bir ihtiyardan bu hikâyeyi dinlediğini, onun anlattıklarına hiç bir şey katmadan rivâyet ettiğini açıkladığı manzumeler yer alır.

Beyit 449-490: Hikâye, Âmiri kabilesi reisin çok varlıklı ve hatırı sayılır bir kimse olduğu, mirasını bırakacak vârisi bulunmadığından bir çocuk sahibi olmak için Allah'a yalvardığı anlatılarak başlar. Nihayet , reisin dileği Allah tarafından kabul edilir ve güzel bir erkek çocuğu dünyaya gelir. Büyük bir şölen verilir. Çocuğun adını Kays koyarlar. Geleneklere uyularak Kays, süt anneye verilir. 4-5 yaşına gelince süt anneden alınır. İyi yetiştirilmesi çareleri araştırılır. Zamanın en değerli bilginlerinden biri Kays'a hoca olarak bulunur. Hoca ders vermeye başlar. Kays öğretmeni çok çabuk kavramaktadır. Öyleki, üç dört yıl sonra, öğretmeni ona bütün öğretilcekleri öğretmiştir. 14 yaşına gelince o, zamanın en önde gelen bilginleri arasına girmiştir.

Beyit 491-536: Komsu kabile reisinin biricik kızı Leylâ, zakâ ve güzelliği ile dillere destan olmuştur. Okul çağına gelince ona iyi bir öğretmen aranır, o civarda Kays'ın hocasından başkası bulunmaz. Bir kaç yaşıtı ile birlikte Leylâ, Kays'ın okuduğu okula gönderilir. Kays'ın da içinde bulunduğu erkek çocuklar ile Leylâ ve arkadaşları aynı hocada ve aynı sınıfta okumaktadırlar. Kays ve Leylâ , her ikisi, yaşıtıları arasında, hem güzellikleri, hem zekâ ve kavrayışları sebebiyle parmakla gösterilir. Her ikisi birbirinin farkına varmışlardır.

Beyit 537-624: Ders arasında birbirlerine gizlice bakarlar. Bu hal başkalarının dikkatinden de kaçmaz. Bu arada Leylâ da büyümüştür. O da Kays gibi iyi yetişmiştir. Devrin söz ustaları, Leylâ'nın kabilesi karşısında, hayrette kalırlar. Artık Leylâ, Kays'ın gönül mülkünü feth etmiştir. Kays odasına kapanır daima sevgilisini düşünür. Okul dışında, Leylâ'yı görmek için onun kabilesinin bulunduğu yere sık sık gider. Fakat onu göremez. Kays ve Leylâ birbirlerini sevmektedirler.

Beyit 625-674: Leylâ, aşkta daha ileridir. Her ikisi de aşklarını gizlemeye çalışırlar. Hatta yakınlarına bile duyurmamaya gayret ederler. Buna rağmen haber her tarafa yayılır. Okuldakiler ve Leylâ'nın annesi olayı bilmektedirler.

Beyit 674-732: Bunun üzerine, annesi Leylâ'yı yanına çağırır ve bir annenin kızına yapabileceği en güzel nasihatları, başarılı bir anlatımla yapar. Artık, öğrenilmesi gerekli olan şeyleri öğrendiğini, bundan sonra okula gitmemesini, bir an bile

gözünden uzak olmamasını söyler. Sonra durumu kızın babasına da anlatır. Baba, olayı bildiğini, ancak kendisine söylemeye fırsat bulamadığını ifade eder. Leyâ'nın bundan böyle dışarıya adım atmamasını da tenbihler.

Beyit 733-848: Kays okula devam eder, fakat Leylâ'yı bir daha göremez. Yine de ümidini kesmez, aramaya devam eder. Neticede, onun başına gelenleri öğrenir. Üzüntü içinde evine döner, bir müddet kimseyi yanına kabul etmez. Ayrılık ateşinden ağlar, göz yaşı döker, cübbesini ve sarığını fırlatır, elbisesini yırtar. Bütün bunlara rağmen keder ve üzüntüsünü unutamaz. Babasının evinden kaçıp feryad ederek dağ yoluna koyulur. İztırabını anlatan beyitler okuyarak çölde dolaşır.

Kays'ın evden kaçtığı öğrenilince, bir gurup onu aramaya koyulur ve hareketlerini bir süre takip ederler. Onun perişan halini görünce ağlayarak eve dönerler. Kays'ın babası olan Âmirî Reisi söylentileri işitince oğlunun halini sorar, Kays'ın, iyi bir kabileden olan peri gibi güzel, ay yüzlü bir kıza âşık olduğunu, dilinde ondan başka bir şey olmadığını, kendisinin çok değiştiğini ve bu yüzden adının "Mecnûn" diye yayıldığını söylerler. Şimdi dağ taş dolaşıp derdini anlattığını, akrabalarını bile tanımadığını, sadece yârını anmakla meşgul olduğunu anlatırlar ve oğlunu aramak için vakit kaybetmemesinin iyi olacağını ilâve ederler. Baba, işittiğini hanımına anlatır. Mecnûn'un annesi, kocasına yalvarıp yakararak hemen gidip oğlunu bulup getirmesini, oğlunun baba hakkını gözeteceğini umduğunu, eğer oğlu gelmezse kendisinin üzüntü içinde olduğunu, yemeden içmeden kesildiğini, uyku yüzü görmediğini, daha fazla bu derde dayanamayacağını anlatmasını, şayet eve dönerse, oğluna istediği kıızı alıp hemen düğün hazırlığına başlayabileceğini söylemesini ister. Baba, oğlunu aramak üzere yola koyulur. Uzun aramalardan sonra, bir mağaradan iniltilerini işitir. Beraberindekileri bırakıp mağaraya girer. Oğlunu perişan halde görür. Kendi düşüncelerini dile getirir. annesinin mesajını ona iletir. O da özür dileyerek gönül alıcı sözlerle elinde olmayan sebeplerle bu hale düştüğünü söyler. Babasının sözünü kabul ederek beraberce eve dönerler.

Beyit 849-891: Anne, şefkat ve muhabbetle, biricik oğlunu bağına basar. Ne yüzden çöllere düşüp bunca zahmetlere girdiğini sorar. Üzüntü ve acılarını teskin etmek için önceden ettiği vaadleri tekrarlar. Mecnûn eski haline dönmüş-tür. Cübbeyi giyer, sarığı başına sarar, yemek yer, at sürer.

Beyit 892-947: Bunun üzerine anne kocasına ve bütün kabile ileri gelenlerine danışır. Yapılacak iş kararlaştırılır. Mecnûn'un akrabalarından bir gurup Leylâ'yı istemek üzere

yola koyulurlar. Leylâ'nın kabilesinin olduğu yere giderler. Kabile reisi misafirleri iyi karşılar, Sofralar hazırlanır, yemekler yenir. Sıra söze gelince konu üzerinde konuşulur. Leylâ'nın ailesi, konuyu görüşüp neticeyi bildireceklerini beyan eder. Mecnûn'un akrabaları geri dönerler. Leylâ'nın mensup olduğu kabilenin reisi, danışmak gayesiyle kabile ileri gelenlerini davet eder, konu üzerine görüşlerini sorar. Onlar, damat olacak kimsenin deli olduğunu kendileri için bir yüz karası olacağını söylerler. Kararlarını bildirmek üzere Âmiri kabilesine elçi gönderirler. Haber bütün kabile fertlerini üzüntüye boğar.

Beyit 948-1035: Mecnûn, durumu öğrenmiştir. Cübbe ve sarığını atar, elbisesini yırtar. Çıplak olarak çöle gider. Kabile ileri gelenleri bir çare bulması için, iyi kalpli bir kahraman olan Nevfel'e giderler. Nevfel ava gitmek üzere olduğunu, dönüşte dertleri ile ilgileneceğini, elinden geleni yapacağını söyler. Nevfel bir müddet avlandıktan sonra vahşi ve yırtıcı hayvanlar arasında insana benzer birinin, hayvanları avcılarının elinden kurtarmaya çalıştığını görür. Önce bu hale güler. Sonra derin derin düşünür, haline ağlar. Gördüğü kimseyi yanına oturtur, kim olduğunu, bu hale neden düştüğünü, yırtıcı hayvanları neden kurtarmaya çalıştığını sorar. Mecnûn, Nevfel'in yaptığının zulüm olduğunu, bu kötü işten vazgeçmesini söyler. Nevfel, hayvanları salıverir. Bu kişinin de Mecnûn olduğunu öğrenir. Ona, Leylâ'yı zorla da olsa alacağını vaad eder, ve onu kendisiyle beraber evine götürür.

Beyit 1036-1122: Nevfel, Leylâ'nın babası olan kabile reisine mektup yazar, kızını Mecnûn'a arzusu ile vermesse, zora baş vuracağını hatırlatır. Kabile reisi bu isteği reddeder. Bunun üzerine, Nevfel ordusunu toplar, hücumu geçer, her iki taraf çetin bir savaşa tutuşurlar. Mecnûn, sebep olduğu bu savaştan dolayı çok üzgündür. Bu arada kendisine bir ok isabet ederek yaralanır ve bayılır. Nevfel'e durum bildirilir, o kuvvetini geri çeker, savaştan vaz geçer.

Beyit 1123-1173: Nevfel, yaralı olan Mecnûn'u evine götürür. Mecnûn'u ummadığı bir sürpriz beklemektedir. Nevfel, onun sadakatını dener. Leylâ yerine kızı Hür'u vereceğini kendisine bildirir. Mecnûn susar, onun susması, yapılan teklifi kabul ettiği şeklinde yorumlanır.

Beyit 1174-1251: Mecnûn, bir kâğıda bir kaç beyit yazarak durumunu anlatır, teklifi kabul edemeyeceğini açıklar. Tekrar Nevfel'in evinden dağlara düşer. Eskisinden daha deli divâne olmuştur. Yırtıcı hayvanlarla arkadaş olur, onlarla konuşur. Hayvanlar onun emri ile hareket ederler.

Beyit 1252-1299: Mecnûn'un yaralanmasından dolayı,

Leylâ'nın da gönlü yaralıdır. Bir elçi göndererek onun hâlini öğrenmek ister. Mecnûn'un Nevfel'e damad olduğu haberi kendisini üzse de, sevgi ve bağlılığından birşey kaybetmez. Nitekim ona mektup yazarak haberci ile gönderir. Haberci, Nevfel'in evinden kaçarak Leylâ'nın aşkı ile dağlarda, vahşi hayvanlar arasında dolaşan Mecnûn'u bulur ve Leylâ'nın mektubunu verir. Mecnûn mektubu alır almaz, bayılır yere yığılır. Bir müddet sonra kendine gelir, mektubu açar.

Beyit 1300-1378: Leylâ, mektubunda, uzun uzadıya Mecnân'la dertleşir. Başından geçen üzücü olayları anlatır. Ahde vefâ hususundaki kararlılığını sevgilisine hatırlatır. Mecnûn Leylâ'nın mektubuna cevap yazar, yârına ulaştırması için haberciye yalvarır.

Beyit 1379-1455: Mecnûn, mektubunda, kendisi için çıkarılan dedikoduların asılsız olduğunu, değil Nevfel'e damad olmak, dünyadan bile geçtiğini ve sadakatini bildirir. Münasip bir zamanda ve uygun göreceği bir yere Leylâ'nın kendisini çağırması halinde canla başla görmeye geleceğini, eğer bunu uygun görmezse, güvendiği bir arkadaşı ile kendisinin gelmesini ister. Leylâ mektubu alınca sevinir. Üzerinde düşünür ve gitmeye karar verir. Büyük bir titizlikle durumu gizli tutar.

Beyit 1456-1503: Nevfel harpten vazgeçince Leylâ'nın kabilesi ileri gelenleri toplanır, şu karara varırlar: Eğer Nevfel gerçekten savaşmaktan vazgeçmişse mesele yok. Ama eğer yeniden saldırırsa, harbin sebebi olan kişi (yani Laylâ) öldürülsün. Nevfel'in gerçekten geri döndüğü görülür. Bunun üzerine daha önce Leylâ'yı isteyen ibn-i Selâm'a haber gönderilir. Leylâ'yı kendisine verecekleri bildirilir. İbn-i Selâm sevinç içinde düğün hazırlığına başlar. Leylâ da, belli etmemek için sevinir görünür. Fakat bir yandan yolculuk planlarının hazırlar.

Beyit 1504-1616: Leylâ bir gece, güvendiği sadık bir dostu ile Mecnûn'a gitmek üzere yola çıkar. Dağa varınca, kılavuzuna Mecnûn'un nerede olduğunu göstermemesini, kendisinin bulabileceğini söyler. Mecnûn da Leylâ'nın geleceğini önceden sezmiştir. Baygın olarak yere düşer. Leylâ onu baygın halde bulur. Deveden iner, o da kendinden geçer. Bir müddet sonra ikisi de ayrılır. Sevinç gözyaşlarıyla birbirlerinin hal ve hatırını sorarlar. Her biri başından geçenleri anlatır. Bir gece birlikte kalırlar. Sabah olunca ayrılma zamanı gelmiştir. Leylâ bir daha dönmek üzere gideceğini (öleceğini ima eder), Mecnûn'a da çok beklemeden kendisini takip etmesini söyler. Göz yaşları içinde vedalaşırlar. Leylâ kabilesine döner.

Beyit 1617-1686 : Evine gelince ateşler içinde yatağa düşer. Çaresiz bir derde düşmüştür. Annesi ve bütün akrabası

seferber olur, hekim getirilir. Her çareye baş vurulur, Leylâ iyileşmez. Anne, kızına şifa bulmak için başka yerlere gider. Fakat gelene kadar Leylâ ölür.

Beyit 1687-1745 : Mecnûn Leylâ'nın hastalığını öğrenir. Üzüntüsünden ağlayıp sızlar, kendinden geçmiş olarak yerlere düşer.

Beyit 1746-1799: Leylâ'nın annesi kabileye geri döner, kızının öldüğünü öğrenir. Düşer, bayılır. Kendine geldiği zaman bir annenin çocuğuna karşı duyacağı bütün hisleri ifade eden hazin bir hasbîhalde bulunur. Kabilenin tümü üzüntü içindedir. Bir yandan cenaze hazırlıkları yapılır. Kabile reisi üzüntü ile cenazeyi mezara doğru götürür.

Beyit 1800-1888: Öte yandan, Leylâ'nın hastalığını duyarak üzüntüsünden yerlere düşen Mecnûn, bir deri bir kemik kalmıştır. Ölümle pençeleşmektedir. Bu halde iken etrafında vahşi hayvanlardan başka kimse yoktur. "Huma" diye adlandırılan efsanevî talih kuşu imdadına yetişir. Onu kemik sanarak yerden kapar, Leylâ'nın toprağa verileceği yere doğru hareket eder. Bu arada Leylâ toprağa verilmek üzereyken, anne son defa kızının yüzünü görmek için yüzünü açar, Leylâ, hâlâ ayın ondördü gibi güzeldir. Mezarın ağzı henüz açıktır, belki de bir başkasını beklemektedir. Humâ kuşu Leylâ'nın açık bulunan mezarının yanına Mecnûn'u düşürür. Mecnûn gözünü açar, kendini başka bir diyarda Leylâ'nın yanında bulur. Gökte aradığını yerde bulmuştur. Leylâ'nın naşını kucaklar, o anda orada can verir. Leylâ'nın akrabaları hayrette kalırlar. İkisini de oldukları gibi örterler ve mezarı kapatırlar. Mahcup ve üzüntülü olarak kabilelerine dönerler.

Beyit 1889-1960: Gelin olacak kız evden gitmiş damat olacak İbn-i Selâm ortada kalmıştır. Akşam olur, bütün kabile üzüntü içindedir. Kabileden 10 ihtiyar o gece sabaha karşı iyi bir rüya görürler: Hızır Leylâ ve Mecnûn'un mezarı başına gelir işaret eder, mezar açılır, ölümler dirilir, huriler Leylâ'yı gulman Mecnûn'u alarak bir saraya götürürler. Hızır onların nikâhını kıyar. Dünyada iken saf bir aşk hayatı yaşayanların, ahiretteki durumlarının ebedî vuslat olacağını söyler. Rüneyi kabile reisine de anlatırlar. O sevinçle olayı İbn-i Selâm'a anlatır. İbn-i Selâm da aynı rüneyi gördüğünü söyler. Düşün için yaptığı hazırlıkları, bu defa genç ölümlerin hayrına yapılan bir merasime harcar. Herkesi bu yemeğe davet eder, Leylâ ile Mecnûn'un mezârı bir ziyâret yeri olur.

Beyit 1961-2028: "Hâtîme" başlıklı manzumesi ile şâîr, mesneviyi bitirme tarihini, kaç beyitten ibaret olduğunu, devlet hizmetinde meşguliyetinin çokluğundan bahisle, yazmaya fir-

sat bulsa daha fazla ve daha iyi şeyler yazabileceğini, eğer bir kusuru olmuşsa bağışlanmasını beyan ederek mesneviyi bitirir.

5. Nizâmî'nin Layli u Macnûn'u ile Mukayesesi*

Nizâmî'nin eserinden üç asır sonra kaleme alınan Suhayli'nin Layli u Macnûn'u, Nizâmî'ninki ile aynı vezindedir. Ancak iki mesnevi şekil ve muhteva bakımından da birbirlerinden farklıdır. Nizâmî'nin eseri 4000 beyit civarındadır. Buna karşılık Suhayli'ninki 2065 beyittir. Nizâmî'nin eserinde "Dar sabab-ı nazm-ı kitâb" ile "Âğâz-ı destân" manzumeleri arasında tâli unsurlara genişçe yer verilmiştir. Suhayli ise, eserin yazılış sebebini anlattıktan sonra, asıl konuya girer. Nizâmî'nin eserinde, hikâye başladıktan sonra "hikâyet" başlıklı, doğrudan doğruya konu ile ilgili olmayan manzumeler göze çarpar. Suhayli'ninkinde bunlar yoktur.

Her iki mesnevide de, hikâye kahramanlarından ikincisi Layli ise, başka bir kabileye mensuptur. Nizâmî'de Layli, kabileden herhangi birinin kızıdır. Suhayli'de ise, Layli, kabile reisinin kızıdır. Hikâye kahramanlarının ismi aynı olmakla birlikte, Suhayli, Nizâmî'den farklı olarak, âdeta iki Türk asilzâdesinin hayat serüvenlerini sergilemektedir. Bu yönden, Nizâmî'den, belli bir ölçüde farklıdır.

Her iki hikâyede de okul motifi vardır. Fakat, Suhayli'de bu motif biraz değiştirilmiştir. Kays'ın yetiştirilmesi için iyi bir hoca tutulur. Leylâ, kabilesinde okul olmadığı için Kays'ın öğrenim görmesi maksadiyle kurulan okula gönderilir. Layli ile Kays bu okulda tanışır. Kays ile Layli, iyi yetişmiş, zamanın ilimlerini öğrenmiş kimselerdir. Kays bilgindir, gerektiğinde şîr söyler. Nizâmî'nin Kays'ı şâirdir, gazeller terennüm eder.

Mecnûn'un, Leylâ'nın çadırına girme motifi Suhayli'de yoktur. Mecnûn, Leylâ'nın hayaliyle yaşar, peşine düşmez. Mecnûn'un Hacca götürülüşü konusu, Suhayli'de hiç yer almaz. Nizâmî'de Leylâ ile Mecnûn arasında da olsa birbirlerini görürler. Bu sahneler Suhayli'ninkinde mevcut değildir.

Nevfel motifi her iki eserde de bulunmaktadır. Nevfelin, iki defa Leylâ'nın kabilesi ile savaşması yerine, Suhayli'de Nevfel bir kere savaşır, Mecnûn onu vaz geçirir. Fakat Nevfel'in kızı ile Mecnûn'un evlendirilmek istenmesi ve bu suretle aşk sadakatının denenmesi motifi Nizâmî'de bulunmaz.

* Mukayesede kullanılan neşir: Nizâmî Gencevi, Layli u Macnûn, nşr. Ajdar Alioğlu Ali Aşgarzâde, F. Baybayof, Moskova 1965.

Mecnûn'un boğazına ip takılıp bir kocakarı tarafından gezdirilmesine Suhayli yer vermez. Suhayli'nin Mecnûn'u, böyle bayağı hareketlere girmeyecek kadar asaletlidir. Suhayli'nin eserinde, Nevfel'in kızı Hûr'u Mecnûn'a vermek istemesi motifi vardır. Nizâmî'nin eserinde bu yoktur.

Nizâmî'de, şeklen de olsa, Leylâ İbn-i Selâm'la evlenir. Suhayli'de ise, İbn-i Selâm'a verilmesi kararlaştırılan Leylâ, düğün hazırlığı sürerken evden kaçır, böylece evlenme gerçekleşmez. Suhayli'deki bu motif modern hikâyeye tekniğine daha uygundur. Suhayli'nin Leylâ'sı daha hür, daha cesaretlidir. Yine burada Türk töresindeki, genç kız tipi kendini gösterir. Nizâmî'de daima Mecnûn'un, Leylâ'nın yanına tek başına gelmesine karşılık, Suhayli'de, Leylâ'nın, düğün hazırlıkları sürerken, sadık bir dostu ile evden ayrılıp Mecnûn'un bulunduğu yere gitmesi motifi çok şaşırtıcıdır.

Bu noktada o, Nizâmî'den tamamen farklıdır. Suhayli'de Leylâ ile Mecnûn yalnız bir kere buluşurlar. Ebedî âlemde vuslata ermek dileğiyle birbirlerinden ayrılırlar. Nizâmî'de bu görüşme birkaç kere vuku bulur.

Vahşî hayvanlar motifi her iki eserde de mevcuttur. Avcıların elinden hayvanları kurtarma olayı her iki hikâyede de vardır.

Nizâmî'de bulunan Mecnûn'un dayısı selim-i Amiri, Zeyd, Zeyneb ve bir ihtiyar gibi ara şahsiyetler Suhayli'de mevcut değildir. Suhayli'de, mektupları getirip götürren, Leylâ'ya yol arkadaşı olan ismi bilinmeyen bir dost vardır.

Suhayli'de anne ve baba motifi biraz farklıdır. Anne daima birinci plândadır. Baba, sadece, hanımının verdiği haberlerle ilgilenir. Anne çocuklarının dertleri ile çok yakından ilgilenir. Onların hareketlerini anlayışla karşılar. Leylâ, hastalanınca doktor getirir. Doktor hastasını iyileştiremeyince, çare bulmak ümidiyle başka diyarlara gider. Bu motif Nizâmî'de yoktur. Ancak, Leylâ'nın vasiyeti mevzuu da Suhayli'de yer almaz.

Mâcerânın cereyan ettiği yer, her iki eserde Necd çölü, dağı ve vâdisidir.

Suhayli, hikâyeye başlarken, anlatacağı mâcerâyı, rüyasında gördüğü bir ihtiyardan işittiğini, ve duyduğunu aynen nakledeceğini söyler. Bu motif, Nizâmî'de yoktur.

Mecnûn'un ölümü her iki eserde tamamen birbirinden farklıdır. Nizâmî'de Mecnûn, Leylâ'dan epeyce bir zaman sonra, onun mezarı başında ölür. Uzun zaman kimsenin haberi olmaz. Halbuki, Suhayli'de Mecnûn, Leylâ'nın, toprağa verileceği bir anda, henüz mezarı açıkken, onun naşını kucaklayarak can verir ve ikisi aynı anda ve birlikte defnolunur.

Nizami'de, Zeyd, ölümlerinden sonra Leylâ ve Mecnûn'un cennette olduklarını, rüyasında görür. Suhayli'de bu motif oldukça değişiktir. Leylâ ve Mecnûn vefat edip, aynı mezara gömülmelerinden sonra Leylâ'nın kabilesinden güngörmüş on ihtiyar adam, Hızır'ı rüyalarında gördüklerini ve onun Leylâ ile Mecnûn'un nikâhını kıydığını ve ikisinin cennette bulduklarını haber verirler. Böylece, hikâye meşru bir zemine oturtulmuş oluyor.

6. Amir Husrav'ın Macnûn u Layli'si ile Mukayesesi*

Suhayli, Layli u Macnûn hikâyesini kaleme alırken Nizâmî'nin eserinden daha çok, Amîr Husrav'ın Macnûn u Layli'sini nodel seçmiş olmalıdır. Her ikisinin eseri, şekil ve muhteva yönünden incelendiğinde, bunun böyle olduğu anlaşılıyor. Her iki hikâye, hezec bahrinin maf ulu mafa ilu fa ulun şekliyle yazılmıştır. Amir Husrav'ın eserinde, Nizâmî'ninkindeki kadar olmasa bile, tâli unsurlar mevcuttur. Suhayli'nin eserinde, bu unsurlar yok denecek kadar azdır. Her iki eserin hikâye başlıkları, uzunlukları cihetiyle birbirine benziyor. Amîr Husrav'ın eseri, 2660 beyittir. Suhayli'ninki ise 2065 beyitten ibârettir. Fakat, Amir Husrav'ındaki tâli manzumeler hesaba katılmazsa, her ikisi arasındaki beyit farkı oldukça az olur. Amir Husrav, asıl hikâyeye 530. beyitte başlar. Suhayli 333. beyitte konuya girer. Her iki eserde de "Hâtima" bölümünde, eserin yazılış tarihi ile ihtiva ettikleri beyit adedi zikredilir. Her iki eserde hikâyelerin takib ettiği seyir, hemen hemen aynıdır. Ancak, Suhayli'nin eserinin başlama ve bitiş bölümleri tamamen farklıdır. Suhayli'nin eseri, hikâyeyi rüyasında gördüğü bir ihtiyardan dinleyip öğrendiğini beyan ettiği satırlarla başlar; Leylâ'nın kabilesinden on ihtiyarın, Hızır'ın gelip Leylâ ile Mecnûn'un nikâhını kıydığını, rüyalarında gördüklerini anlatmaları ile sona erer.

Suhayli'nin eserinde, Kays'ın babasının, evlât ihsan etmesi için Allâh'a yalvarması motifi vardır; Amir Husrav'ında bu yoktur.

Aşk yüzünden Kays'ın deli olacağını, bir müneccimin önceden haber vermesi motifi, Amir Husrav'ın eserinde mevcuttur. Bu husus, Suhayli'ninde yoktur.

Her iki mesnevîde, Kays ve Leylâ'nın okula gönderilmeleri konusu işlenir. Ancak, bu husus, Suhayli'de biraz değişik tir.

* Mukayesede kullanılan neşir: Husrav-ı Dihlavi, Macnun u Layli, nşr. Tahir Ahmedoğlu Muharremof, Moskova 1964.

Kabilelerinde iyi bir hoca bulunamadığı için Leylâ, Kays'ın yetiştirilmesine tahsis edilen okula gönderilir. Kays ile Leylâ'nın okulda birbirlerini sevmeleri motifi her iki eserde görülür. Ancak, Suhaylî'nin eserinde Kays, henüz 14 yaşında iken, zamanının ünlü bir bilgini olduğu anlatılır.

Kays ile Leylâ'nın birbirlerini sevdikleri etrafa yayılınca, Leylâ'nın okuldan alınıp eve kapatılması, bu olaydan üzülen Kays'ın dağlara düşmesi ve nasihat ederek onu, babasının geri getirmesi gibi hususlar her iki mesnevîde işlenmiştir.

Kays'ın babasının Leylâ'yı oğluna istemesi, Kays'ın deliği ileri sürülerek kızın verilmemesi motifi her iki eserde hemen hemen aynıdır. Mecnûn'un babası ile Kâbe'ye gitmesi mevzuu ise, ikisinde de yer almaz.

Emir olan Nevfel'e bir çare bulması için başvurulması her iki eserde mevcuttur. Ancak, Suhaylî'nin eserinde çok değiştirilerek anlatılır. Nevfel ile Mecnûn bir raslantı sonucu avda karşılaşır. Mecnûn, Nevfel'i avdan vaz geçirir. Nevfel de onu ikna ederek geri getirir. Nevfel'in, Leylâ'nın kabilesine mektup yazarak kızlarını Mecnûn'a vermelerini teklif etmesi, eğer vermezlerse savaşmak zorunda kalacağını bildirmesi motifi her iki mesnevîde bulunmaktadır. Fakat, savaştan sonra, Mecnûn'un kargalara gözünü oydurmak istemesi Suhaylî'ninkinde yoktur. Savaşta Mecnûn yaralanır, Nevfel onu evine getirir. Artık Mecnûn'un anne ve babası sahnede gözükmez. Halbuki, Amir Husrav'ın eserinde, Mecnûn'un anası, Nevfel'in kızı Hatice'yi oğluna almayı ister, kocası da bunu uygun görür. Buna karşılık, Suhaylî'nin eserinde, Mecnûn'a kızı Hur'u vermek istediğini bizzat bildirir. Mecnûn bu teklife karşı susar, kabul ettiği zannedilerek düğün hazırlıklarına başlanır. Mecnûn, bir iki beyit yazarak Nevfel'e bırakır ve dağlara gider. Amir Husrav'ın eserinde, muhteşem bir düğün yapıldığı, Mecnûn'un zıfaf gecesi kaçtığı anlatılır.

Leylâ'nın İbn-i Selâm'a verilmesi, düğün hazırlığı sürerken evden kaçarak Mecnûn'a gitmesi motifi Suhaylî'nin eserinde vardır, Amir Husrav'ınkine yoktur. Leylâ ile Mecnûn'un mektuplaşmaları her iki eserde vardır.

Mecnûn'un evlendiğini işiten Leylâ'nın mektup yazarak Mecnûn'a sitemde bulunması ve onun cevab vermesi konuları her iki mesnevîde işlenmiştir.

Amir Husrav'ın eserinde, Mecnûn'un ağlayarak Leylâ'nın diyarına gitmesi ve orada gördüğü uyuz bir köpeği okşayıp sevmesi anlatılır. Suhaylî'ninkinde bu konu yer almaz.

Leylâ'nın Mecnûn'u aramaya çıkması, her iki mesnevîde vardır. Fakat, her ikisinde oldukça değişik bir şekilde anlatılır.

miştir. Leylâ'nın, Mecnûn'u vahşi hayvanlar arasında bulması da her iki eserde aynıdır. .

Suhayli'nin eserinde, Leylâ, Mecnûn'la buluşup eve döndükten hemen sonra hastalanır. Amir Husrav'inkinde ise, Leylâ'nın bir müddet daha gezip dolaştığı, Mecnûn'un öldüğüne dair yanlış bir haber üzerine, üzüntüsünden üstünü başını yırttığı anlatılır.

Amir Husrav'ın mesnevisinde, ölümünün yaklaştığını sezen Leylâ, Mecnûn'un kendi cenâzesinde bulunmasını, annesine vasiyet eder. Leylâ'nın hastalığı, ölümü ve defnedilememesine kadar olan hadiseler Suhayli'nin mesnevisinde, çok daha değişik anlatılır. Leylâ'nın nâşi, defnedilmek üzere mezara konduğu ve mezarın henüz açık bulunduğu bir sırada, başka bir yerde ölüm komasında bulunan Mecnûn, Humâ kuşu tarafından Leylâ'nın mezarının bulunduğu yere getirilip, bırakılır. Mecnûn gözünü açar, açık olan mezara girer, Leylâ'nın nâşını kucaklayarak orada can verir.

Amir Husrav'ın mesnevisi Leylâ ve Mecnûn'un ölümleri ile sona erer. Suhayli'ninkinde ise, Leylâ'nın kabilesinden bir kaç ihtiyarın rüyalarında Hızır'ı görmeleri ile devam eder. Görülen rüyaya göre Hızır, Leylâ ile Mecnûn'u diriltir, nikahlarını kıyar. Dünyada iken aşkta sadakat gösterenlerin, yerlerinin cennet olduğunu söyler.

Verilen kısa mukayeseden de anlaşılıyor ki, Suhayli, genelde Amir Husrav'ı izlemekle beraber, hikâyeye değişik motifler getirmiş, ilâveler yapmıştır. Suhayli, hikâyesinde bir rüyayı anlatarak başlar, başka bir rüya ile bitirir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz:

Suhayli, Layli u Macnûn mesnevisi türünde daha çok Amir Husrav'ın tesirinde kalmıştır. Bütün Layli u Macnûn mesnevilerinde olduğu gibi, Suhayli'nin eserinde de, Nizâmî'nin tesiri görülür, kullanılan kelimeler, terkipler ve bazı beyitlerde, onunkine benzer taraflar müşahede edilir. Birtakım benzerlikleri sebebiyle, bu iki üstadın eserlerinden geniş çapta yararlandığı söylenebilir. Ancak, eserin orijinalinden, özetinden ve yukarıdaki satırlardan da anlaşılacağı üzere, Suhayli, hikâyeye, değişik motifler getirmiş, bazı ilâveler yapmıştır. Mesnevisinde, canlandırdığı tipleri, içinde yaşadığı Türk cemiyetinin asil ailelerinden seçmiş olduğu anlaşılıyor. Leylâ'nın, kalkıp Mecnûn'un yanına gitmesi, istenip de verilmeyen kızların, kendilerini isteyene kaçmaları motifine benzemektedir. Anlatımda, tâli unsurlara yer vermediğinden ve sayılan bazı özelliklerinden dolayı, Suhayli'nin eseri kolay okunur bir roman gibidir. Onun

eserinde, Nizâmî'ninkinde olduğu nisbette olmasa bile, tasavvufî unsurlara da yer verilmiş, eser, gerçek aşkın, insanları neticede ebedi saadete götüreceği ana fikri ile noktalanmıştır. Gerek muhteva, gerekse anlatım ve hikâye tekniği bakımından Suhaylî'nin eseri, benzerleri arasında, başarılı bir örnek sayılmalıdır¹².

¹² Bu mukayeseden önce, Laylî ve Macnûn hikâyesinin menşei ve muhtelif edebiyatlardaki durumu üzerinde durulmadı. Bu konuda, daha önce değerli bilginlerimiz tarafından yazılan kitap ve makaleler kâfi görüldü. Bu husus ve hakkında bibliyografya için bk. Ahmed Ateş, Leylâ ile Mecnûn, İA, VII, 49-55; Agâh Sırrı Levend, Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi, Ankara, 1959.

FARS EDEBİYATINDA "SİRÂCÎ" MAHLASLI ŞAİRLER

Yrd.Doç.Dr. Adnan KARAIŞMAİLOĞLU*

Fars edebiyatı tarihi ile alakalı eserler imkan dahilinde incelendiğinde sekiz şairin "Sirâcî" mahlasını kullandığı görülmüştür. Bunlardan biri, Sirâc-i Kumrî adını taşımasına rağmen bazı kaynaklarda yanlışlıkla "Sirâcî" mahlasıyla anılmaktadır. Ayrıca IX/XV. asırda yaşamış olan adı bilinmeyen "Sirâcî" mahlaslı şair hakkında ise, eldeki divanının dışında görülebilen kaynaklarda bir bilgiye tesadüf edilememiştir. Ele alınan diğer şairlerle ilgili bilgilerin de bazen çelişkili veya yanlış olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle "Sirâcî" mahlasını kullanan veya bu şekilde anılan şairlerin kimliğini ortaya koymanın yerinde olacağı düşünülerek derlenen bilgiler, öncelikle bu edebî şahsiyetlerin hüviyetlerini belirlemek için değerlendirilmiştir.

Makalede söz konusu şairlere, yaşadıkları asırlara göre yer verilecektir. Amacımız, bu kişilerin mevcudiyetlerini ve yaşadıkları dönemleri doğru bir şekilde tespit etmek olduğu için edebî kişilikleri üzerinde durulmayacaktır. Zaten bunlardan sadece ikisinin edebî kişilikleri hususunda kanaate varılabilecek kadar şairlere ve diğer bilgilere sahibiz.

Mu'în al-Dîn Sirâcî-i Balhî
(VI/XII.asrın 2.yarısı)

Bu şairden, sadece
M. ʿAvfî Lubâb al-albâb
isimli eserinde "Mu'izzî

ve Sancar döneminden sonraki Selçuklu şairleri (Horasan)" başlıklı 11.bölümde söz etmektedir. Buradaki ifadeler ile iki gazelin buraya alınan birinci beyitleri şu şekildedir¹: "Fazıl kişiler topluluğunun mumu ve faziletler ırmağının selvisi idi. Gökyüzünün parlak kandilî onun kabiliyet meşalesinin ışığını kiskanmaktan dolayı yanmıştır. Horasan'ın fazıl ve seçkin kişileri sıkıntılarının koyu karanlığında onun gönül kandilinden binlerce kandil yakmıştır. Gazellerinden şu birkaç

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ʿAvfî (Muhammed), Lubâb al-albâb, nşr. Sa'îd-i Nafisî, Tahran 1335 hş. s.471-472.

beyit şiirlerinin güzelliği ve çekiciliğine delil olması için kaydedildi.

هر کجا عشق یار می آید ناله عقل زار می آید

"Sevgilinin aşkının vardığı her yerde, güçsüz akıl inleyip sızlar"

ای عهد تو شکسته و بیمان ما درست
در هر دلی ز عشق تو باغ بلا درست

"Ey -sevgili- ah-dini bozmuşsun ve benim sözüm ise sapasağlam. Her gönülde senin aşkından dolayı bela üzüntüsü vardır."

Şair Mu^cizzi'nin 542/1147-48'de, Sultan Sancar'ın ise 522/1157'de vefat ettikleri ve yine Lubâb al-albâb'ın 618/1221'de yazıldığı düşünülürse Mu^cin al-Dîn-i Sirâci-i Balhî'nin VI/XII. asrın ikinci yarısında ömrünün verimli yıllarını geçirdiği açık bir şekilde görülür. Bu şairin, diğer bazı kaynaklarda Sirâc-i Balhî diye anılan² şairle aynı kişi olma ihtimali varsa da bizim için, mevcut bilgiler muvacehesinde mesele vuzuha kavuşmamıştır.

Sirâci-i İsfarâyini
(VI/XII. asrın 2.yarısı)

Farhang-i Suhanvarân
gibi müracaat eserlerinde
dahi yer almayan İsfarâ-
yini hakkında M. ^cAvfi,

eserinin mezkûr 11.babında başka bir şairden bahsederken sadece şu ifadelerle yer verir³ : "Horasan'ın fazıl kişilerinden olan Sirâci-i İsfarâyini, Mir Şams-i Bâzi'yi hicvettiği ve hîzâb (saç boyası, kına) ile vasıflandırdığında -şöyle- demektedir:

شعر بازی ز من خضاب آموز تا دگر موت کوزگون نشود
ریش در کاسه زن که تا محشر آن سیاهی از آن برون نشود

"Şams-i Bâzi, benden saç boyamayı öğren. Bu suretle bir daha saçın kırlaşmasın. Sakalını boya kâsesine batır ki böylece kıyamet gününe kadar o siyahlık ondan çıkmasın."

² Râzî (Amîn Ahmed), Haft iklim, I-III, Tahrân, tsz, II, 76; Âzar (Luîf^cali Beg), Tazkîra-i âtaşkada, nşr. Sayyid Ca^cfar-i Şahîdî, Tahrân, 1337 hş., s.311; Hidâyat (Rizâkulî Hân), Macma^c al-fuşâhâ, nşr. M.Muşaffâ, I-VI, Tahrân 1336-1340 hş., III, 363.

³ ^cAvfi, Lubâb al-albâb, 498-499.

Şair Mu'în al-Dîn hakkında yürütülen mulahazalar bu şair için de geçerlidir. Yani Sirâcî-yi İsfarâyîni de aynı dönemin bilinen şairlerindendir.

Sirâcî-i Horasânî
(VI/XII. asrın 2. yarısı))

Horasanlı olan bu zatın adı, Camâl al-Dîn Muhammed b. 'Alî'dir. Abu'l-Mulûk Sirâc al-Davla

Husrav Malik b. Husrav Şâh (s1. 555-582/1160-86)'a medhiyeler söylediği kaydedilir. Tezkirelerde bu şair hakkında övgü cümleleri dışında fazla bilgi verilmemekte bununla beraber değişik nazım türlerinden 50'ye yakın beyti aktarılmaktadır⁴. Z.Şafâ, Sirâcî-i Horasânî'nin Sirâcî-i Sigzî ile aynı şahıs olduğunu ileri sürmektedir.⁵ Ona göre; Sirâcî-i Horasânî'nin memduhu olan Husrav Malik, Sirâcî-i Sigzî'nin övdüğü Abu'l-Hattâb Husrav Malik (609 h.de hayatta idi) ile aynı kişidir. Fakat Lubâb al-albâb'da Sirâcî-i Horasânî'nin memduhu, Abu'l-Mulûk Sirâc al-Davla Husrav Malik açık adıyla zikredilmekte ve ayrıca bu şaire "Mu'izzî ve Sancar döneminden sonraki şairler (Horasan)" bölümünde yer verilmektedir. Bu sebeplerle aynı kişiler olmadıkları açıkça görülmektedir.

M. 'Avfî, "al-Acall Camâl al-Dîn Fahr al-şu'arâ Muhammed b. 'Alî al-Sirâcî" adı altında şöyle demektedir;⁶ "Fazil kişiler topluluğunun mumu ve fazilet semasının dolunayı Sirâcî'nin şürinün yüceliğini kıskanmaktan, feleğin meşalesinin canı fitil gibi parlamıştır. Abu'l-Mulûk Sirâc al-Davla'ye yakın olma şerefini elde etmiştir. Manalarının nuru, gündüzü kıskandıran şu güzel kasideyi her ne kadar redifi 'şab (gece)' ise de Sultan Husrav Malik'i övmek için söylemiştir. Aynı kaside onun üstünlüğünün açık delilidir.

چون خواست روی خویش نمود از حجاب عب

بر روی روز بست ز ظلمت نقاب عب

(Gecenin örtüsünden yüzünü göstermek isteyince gündüzün yüzünü gece örtüsünün karanlığıyla kapattı).

Sirâc al-Dîn-i Kumrî
(VI/XII.asrın sonları ile VIII/XIII.
asrın ilk yılları)

Sirâc-i Kumrî diye de anılan bu şairin adı, tezkirelerde Sirâc al-Dîn

⁴ 'Avfî, Lubâb al-albâb, s.472-474; Hidâyat, Macma' al-fuşahâ, II, 696-697.

⁵ Şafâ, Târîh-i adabiyât, III, 363.

⁶ 'Avfî, Lubâb al-albâb, s.472.

olarak gösterilirken *Ḳumrî*⁷ mahlasının yanında "Sîrâcî" mahlası da zikredilmektedir⁸. Bu nedenle "Sîrâcî" mahlaslı şairlerle karıştırılmıştır. Divanını inceleyen Şafâ, onun mahlasının *Ḳumrî* olduğunu şahit beyitlerle ortaya koymuştur⁹. Kanaatimizce, kaynaklarda "Sîrâcî" mahlasının bu şaire de nispet edilmesi, onun Sîrâcî-i Sigzî ile karıştırılmasının bir sonucudur.

Ḳumrî'nin, 606/1209 yılında ölen Faḫr al-Dîn-i Bâḫarzî (öl. 629/1232)'yi övmesi onun yaşadığı yılları açıkca ortaya koymaktadır¹⁰.

Burada Sîrâc-i *Ḳumrî*'nin Sîrâcî mahlaslı şairler arasına alınması, yukarıda anlatıldığı üzere onun bazı kaynaklarda Sîrâcî mahlası ile zikredilmesi sebebiyledir.

Sayyid Sîrâcî hakkında

Sayyid Sîrâc al-Dîn-i Sigzî
(VII/XIII.asrın ilk yarısı)

kaynakların verdiği malumat hem az hem de yanlışlarla doludur. Bununla

beraber söz konusu eserlerde Horasan'ın Sigzâbâd nahiyesinden olduğu ve Ehl-i beyt soyundan geldiği ittifakla zikredilmektedir. Hayatını Mukrân'da geçirmiş bir müddet Hindistan'da Delhi'de kalmıştır. Divanındaki bilgiler, çevresini ve yaşadığı yılları ortaya koymaktadır¹¹. Bazı kaynaklar özellikle Nuşrat al-Dîn Abu'l-Ḥattâb Husrav Malik'in meddahi olduğunu vurgulamışlardır¹².

⁷ Âzar, Tazkira-i âtaşkada, s.170; Davlatşâh, Tazkirat al-şu'arâ, nşr. M. Abbâsî, Tahran, 1137 hş., Hidâyat, Macma' al-fuşâhâ, III, 1125; Râzî, Haft iklim, III,161; Navâ'î (Alî Şîr), Macâlis al-Nafâ'is, Farsça trc. Faḫrî-i Harâtî (s.1-178). Muhammed-i Kazvinî (s.180-409), nşr. Alf Asgar-i Hikmat, Tahran, 1323hş., s.338;

⁸ Navâ'î, Macâlis al-nafâ'is, s.338; Dûst (Mîr Ḥusayn), Tazkira-i Ḥusaynî, Leknov, 1292 h., s.151; krş. Dihḫudâ (Alf Akbar), Luġatnâma, fsk. 98, Tahran 1964, s.400; Ḥayyâmpûr (A). Farhang-i Suḫanvarân, Tabrîz, 1304 hş. s.264; Munzavî (Aḫmed), Fihrist-i nushahâ-yi hattî-i Fârsî, I,VI, Tahran, 1348-1353 hş., III, 2347.

⁹ Şafâ, Târîḫ-i adabiyât, III, 682.

¹⁰ Daha fazla bilgi için bkz. a.g.e. III, 682-704.

¹¹ Dîvân-i Sîrâc al-Dîn-i Sigzî, S.Nafisî özel ktp. 553; aynı yazmanın filmi, Tahran Üniversitesi ktp.nu. 1807; Şairin hayatı için bkz. Şafâ, Târîḫ-i adabiyât, III, 362-375.

¹² Hidâyat, Macma' al-fuşâhâ, II, 697; Hidâyat (Maḫmûd), Gulzâr-i câvidân, I-III 1353-1354 hş., II, 609.

Hac vazifesini ifa ederken nazmettiği ve tezkirelerin de genellikle iktibas ettiği bir kasidesindeki şu beytiyle, 628/1230-31 yılında hayatta olduğu anlaşılmaktadır.

سال بر تاریخ خا و کاف و حا بآن بهم

شد تمام این خوش قصیده در مزار مصطفی

"Yıl hā, kâf ve hâ tarihinde iken bu güzel kaside Mustafa'nın mezarında tamamlandı"

Şafâ; S. Nafisi'nin Sayyid Sirâci-i Sıgzi üzerinde VII. ve VIII. h.âsırda bu isimde iki ayrı şahsın bulunduğu youndaki mütalaasının yanlış olduğu ifade etmektedir ki, kaaatımızca bu yerinde bir tespittir¹³.

Sayyid Sirâci, kaynaklardan Şubh-i gulşân'de Sirâci-i Kumrî ile karıştırılmıştır¹⁴. Macma' al -fusâhâ ve Gulzâr-i câvidân'da ise bazıları tarafından, bu şair ile Sirâci-i Horâsânî'nin aynı kişi olduğunun kabul edildiği ifade edilmiştir¹⁵. Aynı kanaatte olan Z.Safâ'nın yanıldığına daha önce işaret etmiştik.

Sirâci
(IX/XV. asrın ilk yarısı)

Bu şairin adı ve kişiliği hakkında, görebildiğimiz kaynaklar hiç bir bilgi vermemektedir. Nuruosmani-

ye ktp. nu.3826'da kayıtlı olan Sirâci Divânı'nın sahibi olarak tanıdığımız bu şair ile ilgili ilk tespitleri Ahmet Ateş yapmıştır¹⁶. Daha sonra bu divan tarafımızdan incelenmiş ve şair hakkında çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır¹⁷.

Söz konusu divandan elde edilen bilgilere göre, şiirlerini XV.asrın ilk yarısında söylemiştir. Şiirlerinde çeşitli münasebet-

¹³ Şafâ, Târîh-i adabiyât, III, 365-366; Nafisi (Safîd), Târîh-i nazm ve naşr dar İrân va dar zabân-i Fârsî tâ pâyân-i kam-i dahum-i hicrî, I-II, Tahran 1344 hş., I, 172 ve 222-223.

¹⁴ 'Alî Hasan Hân, Şubh-i gulşân, nşr. Abd al-Macîd Hân, Bhopal, 1295 h.ş s.201.

¹⁵ Hidâyat, Macma' al-fusâhâ, II, 697; Hidâyat (Mahmûd), Gulzâr-i câvidân, II, 609.

¹⁶ Ateş (Ahmed), İstanbul kütüphanelerinde Farsça manzum eserler, I, İstanbul, 1968, s.349-350.

¹⁷ Karaismailoğlu (Adnan), Sirâci; Hayatı, Divanının Tenkitli Metni ve Tahlili (Basılmamış doktora tezi), Erzurum 1984); Aynı müellif, Fars Edebiyatında Bilinmeyen bir şair "Sirâci", Atatürk Üniv. Fen-Ed.Fak. Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, s.17, 1989, s. 119-130.

lerle 834/1430-31 ve 838/1434-35 tarihlerini zikretmiştir. Ayrıca şair İsmat-i Buḥârî (öl.840/1436-37)'den hayatta bulunan bir kişi olarak bahsetmiştir. Yine şüirlerinden anlaşıl-
dığına göre, o Buhârâ ve Herat çevresinde yaşamıştır¹⁸.

Sirâcî-i İsfahânî

Bu zatın adı Muham-
med Kâsım-i İsfahânî'dir.
Aslen Câcurn kasabasın-

dan olup İsfahan'da yetişmiştir. Hayatı ve şahsiyeti hakkında başka hiç bir bilgiye tesadüf edilemedi. Aktarılan bu malumat ise, Rûz-i rûşan'de bir rubaisi ile birlikte bulunmaktadır¹⁹.

گر موی ندارد سرت ای در خوشاب
آزرده مباش کمسیر موزین باب
زین روکه تو شعله ای و روشن باشد
کاندر سر شعله مونی آرد تاب

"Ey değerli inci: Başında saç yoksa, saçının azlığından dolayı üzülme. Çünkü sen alevsin. Alev de aydınlıktır. Saçın ise alevin başında duracak gücü yoktur."

Sirâcî-i Buḥârî

Adı Mîrhân Hakîm
farzand-i Mîrzâ 'Abd al-
Ra'ûf-i Buḥârî'dir. Yaşa-

dığı çağa değinilmeksizin Farhang-i suḥanvarânda yer veri-
len²⁰ bu şahıs için gösterilen tek kaynak eser, elde edilemedi-
ğinden dolayı her türlü bilgiden mahrumuz. Söz konusu eser,
hicri 1332 yılında İbn-i 'Aşûr Muhammed Rahmat Allah-i
Buḥârî tarafından telif edilip Tuḥfat al-aḥbâb fî tazkîrat al-
aşhâb adlı eserle birlikte aynı yıl basılan Macmû'a-i Salimî'dir.

¹⁸ Bu bilgiler için bkz. Karaismailoğlu , a.g.e. s.17-24

¹⁹ Muzaffar Husayn (Mavlavî), Rûz-i rûşan, Bhopal, 1297 h., s.289

²⁰ Hayyâmpûr, Farhang-i suḥanvarân, s.264.

II. ABDULHAMİD DÖNEMİNDE GÜNEY VE GÜNEYDOĞU ASYA OSMANLI POLİTİKASINDAN BAZI ÖRNEKLER

Yard.Doç.Dr.Selçuk GÜNAY*

Bilindiği üzere Ondokuzuncu Yüzyıl İslâm Dünyasının tarihî gelişiminde Hindistandaki olayların ve gelişmelerin büyük bir etkisi vardır. Zira bu geniş memleket o zamanki nüfusuyla yüz milyonluk bir İslâm kütlesini taşıyordu. 1851'de ülkeyi bütünüyle kontrolü altına almayı başaran İngiltere, bu büyük potansiyeli görmemezlikten gelemezdi. Nitekim daha sonraki yıllarda Hind Müslümanları arasında ortaya çıkan siyasî ve entellektüel hareketlilik İngiltere'nin kıtada çok dikkatli bir politika izlemesi gerektiğini adeta ihtar ediyordu¹.

Hind yolunu (Süveyş Kanalı-Kızıldeniz-Güney Arabistan-Basra Körfezi) kontrolü altında tutmak suretiyle Hindistan'ı muhafaza etmek isteyen İngiltere'nin özellikle bu kıtadaki büyük İslâm kütlesine karşı çok uyanık bir siyaset izlediği bir gerçektir². Bunda Hind-İslâm Dünyasındaki siyasî ve entellektüel faaliyetlerin etkisi olduğu kadar, II.Abdülhamid döneminde dış politikada uygulanan Pan-İslâmızın siyasetinin büyük etkisi vardır.

1877/78 Osmanlı-Rus Savaşından sonra Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki politikasını değiştiren İngiltereye karşı İslâm Aleminde Hilâfetin gücünü kullanarak etkili olmak mümkün olabilirdi. II.Abdülhamid'in bu konuda seleflerinden farkı İslâm Aleminde Hilâfet nüfuzunun Avrupaya ve bilhassa İngiltere'ye karşı siyasî ve manevî bir kuvvet olarak kullanmış olmasıdır³. Nitekim hatıralarındaki şu ifadeler

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ İngiltere ve Hindistan münasebetleri için bkz: Lothrop Stoddart, The New World Of Islam, Londra 1932, s.201-225, Haydar Bammat, İslamın Çehresi, 1958 Paris, s.488-495, H.Gazi Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, Ankara 1971, s.316-318, Aziz Ahmed "India And Pakistan" Cambridge Of İslam History C.II, S.97-121.

² Bu konuda bkz. Hayri Mutluçağ, Tarihimizde Salih Münir Paşa Raporu , İngiltere'nin Ortadoğu ve Türkiye hakkında gizli emelleri, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı: 86, 1968, s.51-55.

³ İ.Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C.IV, s.352, Y.H. Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, C.I, s.125.

II.Abdülhamid'in Hind siyasetini ana hatlarıyla ortaya koyuyor:

"Hindistanda İngilterenin hakimiyetine halel getirmek için Müslümanların başı olan Halifenin yani benim bir sözümlün kâfi olacağını herkes bilir. Bunun için büyük zekâya ihtiyaç yoktur. Boer Harbi sırasında (1899-1900) Almanya, Fransa ve Rusya isteselerdi, benim yardımım sayesinde İngilizlerin Hindistandaki yalancı şatosunu yıkabilirdilerdi. Fakat zamanında harekete geçmediler ve en münasip zamanı kaçırdılar.

İngiltere'nin zavallı Hintlilere çektirdiğini ve diğer milletlere gösterdiği sert, şiddetli hareketlerin hesabını sormanın zamanıydı. Ama bir gün öğ alma zamanı gelecektir"⁴.

Nitekim Padişahın bu ifadelerini kendisiyle yakın siyasi ve şahsî ilişkiler kurmuş olan Macar Müsteşriki ve İngiliz Casusu Prof.Arminius Vambery'nin gizli raporlarındaki yazdıkları teyid etmektedir. 12 Mayıs 1901 tarihinde gönderdiği gizli raporunda vambery şöyle diyor:

"İngiltere'ye olan vazgeçilmez nefreti sayesinde Panislâmizm fikrine sarılmış ve bunu İngiltere'nin Hindistandaki çıkarlarını bu psikolojik silahla zedelemeye çalışmıştır. Bu sahada geliştirdiği faaliyetler hakikaten muhteşemdir. Geçen ziyaretimde Asya içlerindeki misyonlarının sonuç ve tecrübelerini Başkâtibe (Mabeyn Başkâtibi) rapor etmek üzere gelen Buhara ve Hind Müslümanlarının dini liderleriyle karşılaştım. Türkler bu iki yeraltı merkezine "Buhara" ve "Hind" Tekkesi diyorlar. Bu tekkeler muntazaman hükümetden maddî yardım almaktadırlar. Görevleri ise, bu merkezlere uğrayan hacı ve seyyahları yedirip, bu çatı altında barındırmak, bu süre içinde ise onların beyinlerini yıkamaktır. Daha tecrübeli ve bilgili dervişler yolcu Müslüman kafilelerine takılarak, Padişahın gizli ajanı olarak Panislâmizmi Orta Asya'ya yaymaktadır. Mekke'de Hac görevini tamamlamış bir Hindli veya Buharalıyı ne İngiliz-Hind ve ne de Rus otoriteleri göz altında tutabileceklerinden, Padişah, İstanbul ve diğer Müslüman merkezleri arasında devamlı muhabere içindedir. Bu haberleşme örgüsünün çok iyi işlediği doğru olmakla beraber, İslâm Birliğinin Padişahın sandığı gibi siyasi açıdan geçerli bir koz olarak kullanılabileceğini düşünmek akıl almaz bir düşten ileri gitmeyecektir. Kendi gözlem ve tecrübelerim ile teorik bilgilerimin ışığında kesinlikle söyleyebilirimki, Halifenin Hristiyan dünyası ile anlaşmazlıklarında İslâm Birliğinin Siyasal amaçlarla kullanılması mümkün değil-

⁴ Ali Vehbi, Pensees Et Souvenirs, (terc. Salih Can) 1974 İstanbul, s.154-155.

dir. Uzak bir gelecekte ne zaman muntazam bir muhabere sistemi ve bizim batıdakine benzer güçlü bir basın mekanizması kurulabilir ise, işte o zaman İstanbul ile Rusya gibi İslâmın mutaassıp bir Ortodoksluk ve müstebit bir yönetim tarafından ezildiği bir ülkedeki Müslümanlarla daha yakın ve güçlü bağlantılar kurulması beklenebilir"⁵.

Vambery'nin kendi yorumuyla ifade ettiği hususlardan çıkan nokta, İngilterenin Hindistandaki Osmanlı faaliyetlerinden bir hayli endişe duyduğudur. Nitekim Vambery Padişaha gönderdiği mektupda İngiliz yönetiminin bu konudaki endişelerini ve kendi şahsî görüşlerini belirtmekteydi:⁶.

Gerçekten Osmanlı Padişahının Hindistan meselelerine özel bir önem gösterdiği anlaşılıyor. Bu konuda arşivlerimizdeki birçok belge bu husustaki görüşlerimizi kuvvetlendirmektedir. Biz bunlardan oldukça enteresan olan iki tanesini gözler önüne sermek istedik.

Adıgeçen belgeler, Hindistan'ın büyük şehir ve kasabalarının dışında küçük yerleşim merkezlerinde Cuma Namazının edâ olunup olunamayacağı hakkında çıkan ihtilaflar üzerine Osmanlı Şeyhülislâmlık makamından bu konuda fetva almak meselesi ile alâkadardır. Hicaz Fırkası Kumandanı Ferik Osman Paşanın 21 Safer 1299 / 13 Ocak 1882 tarihli yazısı ile Hilafet makamını durumdan haberdar etmek istediği anlaşılmaktadır. Osman Paşa'nın kurenadan Besim Bey'e gönderdiği yazı şudur:

"Kurenây-ı Cenab-ı Şehriyariden Saadetlû Besim Bey
Efendi Hazretlerine

Saâdetlû Efendim Hazretleri Hindistan'ın büyük şehirlerinden başka bazı kurra ve kasabatında nam-ı nami-i Cenab-ı Hilafetpenahiden olarak hutbe kıraatıyla salât-ı cuma edası için bundan yirmi sene evvel Mekke-i Mükerrermeden bir kıta fetvay-i şerif itâ olunmuş ve mucibince amel oluna gelmekte bulunmuş iken mısır hükmünde olmıyan karye ve kasabalarda cuma namazının adem-i cevazına dair bundan altı sene evvel diğer bir fetva ahzedilmiş olmağla şu iki fetvadan kangısıyla amel sahih olacağı bu kere buraya gelmiş olan iki Hindî vasıtasıyla ulemâ-i Mekke-i Mükerrermeden istıfsar olunmuş ve bu hususu beyne'l-ulema bazı kıl-u kal-ı zû-şevilerin hatta Mekke-i Mükerreremenin mısır hükmünde olmaması cihetiyle

⁵ M.Kemal Öke, İngiliz Casusu Vambery'nin Gizli Raporlarında II.Abdülhamid ve Dönemi, 1983 İstanbul, s.119-120. Ayrıca bu konu ile ilgili olarak M.Kemal Öke, Age, s.54-55 ve 109'da oldukça ilginç malumat vardır.

⁶ M.Kemal Öke, Age, s.108.

salât-ı cuma edasına ulemaca cevaz gösterilmemekte imiş gibi asıl meseleye vakıf olmayan bazı kesian meyanında sözler yekûn etmeye başlamış olduğuna ve böyle bir yanlış sözün etrafa aksinde sahih zannolunarak birçok guftgü tahaddüsünü istilzam edebileceği mülâhaza olunduğuna binaen çakerleri derhal bazı ulema ile bu babda musahabet ve keyfiyetini emaret-i vilâyete ihtaren müsaraatla Müşarûnileyhûma taraflarından da ulemaya beyan-ı keyfiyet olunarak maslahat bilahire uzak mahallerden başka dürlü işidilmiş olmamak mütaalasına mebnî kemafi's-sabık kurrada bile edây-ı salât-ı cuma edilmek için fetvay-ı evvel kavliyle iftâ eylemeleri hususu tavsiye edilmekle iş bitirilmiş ve hakikat-ı hal dahi herkesçe anlaşılacak, şimdiki halde ana dair bir söz kalmamış iken, işin ahiren fetvahane-i celilece fasl ve hükmüne karar verildiğini tahkik ve şayed bu meselenin Dersaadete intikali her şeyi aksine telakki ile dürlü, dürlü manalar vermeye matuf olan bazı gazeteciler ile sefaretlere serrişte-i kul-ü kal olabileceğini mülâhaza etdiğime binaen maslahatın ke'l-evvel buraca bitürülmesi hususunu Devletlû Vali Paşa Hazretlerine arz ve ifade eylemede mülâhaza-i marûzeye mahal olmadığını ve istifta eden Hindlilerin fetvaları teslim ederek badehû cevaplarını almak üzere memleketlerine avdet ettiklerini ve her halde bu fetvaların Dersaadete irsaliyle muvafık-ı hal ve maslahat idüğünü beyan buyurdular. Kulunuzun tahkik ve rivayetime göre bu fetvalardan bir yirmi bu kadar sene evvel itâ olunup, her iki üç senede bir kere buraya getirilerek ulemaya tasdik ettirildiği ve diğeri altı senelik olup, adem-i cevazı mutazammın olup oda bu vechle getürülmekte bulunmuş ise de, elyevm eday-ı salâtı tecviz etmiyenlerin eden tarafa galip bulunduğu imzalarından anlaşılmıştır. Fakat bunlardan bu suretle tasdiklen arz oluna gelmiş mütalaa-i kasvanemce İngilizlerin bir eser-i fesadı olmak ihtimalidir. Zira Hindistan'ın meşahir-i ulemasından İngilizlere meclûb olan Muhammed'in Hindistanca salât-ı cuma edasına adem-i cevazına dair bir risale neşretmiş ve o risale bu fetvalar ile beraber buraya getürülmüş olduğundan, fetvada risaleye tevfiik edilmeye çalışılıyor demektir. İmdi fetvanın evvelki gibi tasdik olunmuyarak, adem-i cevaz ciheti iltizam edilecek ve öyle, öyle adem-i cevaz tarafındaki imzalar adedce cevazı musaddıkan vazolunacak imzalara galebe eyleyecek olur ise, Maâzallahû Teâla maksad-ı melhuzları husul bulmuş olacaktır. Bu cihetle suret-i vukû-u hal malûm-u alî olmak üzere arz ve beyana cüret olunur. Ol babda. (Kumandan-ı Fırka-i Hicaz Ferik Osman)

Fî 21 Safer Sene 99/Fî 20 Kânun-i Evvel Sene 97" ⁷.

⁷ Başbakanlık Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, Kıs. 20, Zarf: 51, Evr. No: 1499

Adıgeçen belgeden anlaşılan nokta, Hindistanda mısır (büyük yerleşim merkezi) hükmünde olmıyan yerlerde cuma namazının edasının caiz olmadığına dair özellikle İngilizler tarafından yapılan teşviklerin etkili olma durumudur. Osman Paşa şimdilik durumun kontrol altında olduğunu belirtmekle beraber, karşı fetvaların tesirli olmasının önüne geçmek için İslâm Aleminde en büyük fetva makamı olan meşihat tarafından karşı fetvanın çıkarılmasını istemektedir.

Meselenin bu şekilde izahından sonra Maberyn tarafından Şeyhül İslâmlık makamına şu yazı tahrir ediliyordu:

"Hindistan'ın büyük şehirlerinden başka bazı kurra ve kasabatında dahi Cuma Namazının edâ olunup, olunmadığı hakkında beyne'l-ulemâ hasıl olan ihtilafın beyaniyle ol babda bazı ifadaât-ı mühimmeyi havi Fırka-i Hicaziye Kumandanlığından varid olan tahriratın sureti leffen irsal kılınmak ve mün-dericatinâ nazaran bu hususta olan malûmat ve mütalaat-ı aliyye-i Cenab-ı Fetvapenahilerinin arz ve işârı muktezay-ı emr-ü ferman-ı Hazret-i Padişahiden bulunmuş olmağla , ol babda emr-ü ferman Hazret-i Men lehül-emrindir. Ali Rıza (bendeleri)

Fi 2 Rebiülahir Sene 99/9 Şubat sene 97" ⁸.

Görülüyorki, meselenin halli Mesihat Makamına bırakılmıştır. Devrin Şeyhülislâmı Uryanizâde Ahmed Esad Efendinin bu konudaki fetvası şöyledir:

"Mantuk-u emr-i ferman-ı hikmetbeyan-ı Hazret-i Padişahımızındır ki, müdrike Arây-ı daiyanem olarak melfuf tahrirat sureti dahi bil'etraf mütalaâ kılındı. Cuma namazı eda olunacak beldenin mısır hükmünde olması bu namazın sıhhat-ı edasındaki şerait cümlesinden olup, Mısır-ı Hısın eğer fukahay-ı kiramın ifta etmiş oldukları manaya nazaran mısır denilen belde ahalisinden cuma namazını eda ile mükellef olanlar ol beldenin eğer mesacidine sığmazlar ise, belde-i mezkûre mısır hükmüne olup, bu manaya göre şehir ve kasabâve karye-i kebiyelerin mısır hükmünde buldukları Kütüb-i fikhiyede tansis olunmuştur. Bilâd-ı medeniyede salât-ı cumanın ikamet-i bahsine gelince, bervech-i balâ mısır hükmüne yani bilâd-ı mezkûrenin ahali-i mükellefiyesini eğer mesacidi istiab edemeyen mahallerde bu namazın edası sahih olacağından tahrirat-ı mezkûrede hikaye olunan kurraların bini mısır hükmünde olan ve diğeri mısır hükmünde olmıyan mahaller verilmiş olacağı siyak-ı işârından müfham ise de, bunlar görülmedikçe birşey denilemeyüp, ma-

⁸ Başbakanlık Arşivi, Ayn. yer

mafih ehemmiyet-i maslahata mebni bu gibi şeylerde tedabir-i muktaziyenin ibkası hususunun icab eden mahalle tavsiyesi müstelzim-i fevaid olacağı varid-i hatır-ı kasır olmuş idüğünün arz ve ifadesiyle suret-i melfûfe iade kılınmıştır. Efendim. Fî 15 Rebiül-Ahir sene 299 (Ahmed Esad)⁹.

Fetvada da beyan edildiği gibi, mısır (büyük yerleşim merkezi) hükmünle olup, olmıyan yerlerin tesbiti için, Şeyhülislâm mahallinde tetkik yapıldıktan sonra karar verilmesi gerektiği yolunda ifade kullanmıştır. Buna rağmen gerekli tedbirlerin alınması yolunda tavsiyede bulunmayı da lüzumlu görmüştür. Bütün bu belgelerin incelenmesinden sonra varılacak sonuç şudur:

Osmanlı Yönetimi bütün imkânsızlıklara ve Hindistan'daki İngiliz Hakimiyetine rağmen, Hilâfet pozisyonundan azamî derecede faydalanmanın yollarını arıyordu. Esasen İngiliz yönetiminin bu konudaki gayretinin odak noktası, Cuma hutbelerinden Halifenin adını çıkarmak. Hilafetin gücünü sarsmak olduğu anlaşılıyor. Daha sonraki yıllarda da İngiltere'nin bu konuda büyük endişelere düştüğü malumdur¹⁰.

Diğer taraftan aynı yıllarda Hindistandaki İslam Topluluğu üzerinde Hilafetin gücünü gösteren başka emareler de vardır. Özellikle 1877-78 Savaşını takiben Hind Müslümanlarından toplanarak, Osmanlı Devletine aktarılan aynı ve nakdî yardımlar bunun en canlı misalidir.

Osmanlı Devletinin Rumeli topraklarındaki karışıklıkları takiben Doksanüç Savaşının çıkması her türlü malî sıkıntı ve ihtiyaç içinde bulunan Osmanlı Devletini güç durumda bırakmıştı. İşte bu durumda hilafetin temsilcisi olan güce her türlü yardım elini uzatmak. Dünyanın diğer bölgelerinde yaşayan Müslümanlar için bir farıza idi ¹¹ Busavaş esnasında imparatorluk bünyesinde yaşayan Hristiyan ve Musevî cemaatlerden yardımlar sağlanması yanında, Hind Müslümanlarının maddî ve manevî destekleri sonsuz bir iştihakla bekleniyordu. Hakikaten savaş haberinin Hindistan'a ulaşması üzerine bütün memleket sathındaki fedakâr zevat yardım toplama faaliyetine

⁹ Başbakanlık Arşivi, Ayn. yer

¹⁰ Özellikle İstiklâl Savaşımız sıralarında Hint-İslâm Aleminin destekleri için bkz. Selahattin Tansel, Mondrosdan Mudanyaya, C.III, s.13, C.IV, s.122 M.Kemal Öke, Güney Asya Müslümanlarının İstiklâl Davası ve Türk Millî Mücadelesi, (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.), Ankara 1988, s.45-187.

¹¹ Defter -i İane-i Hindiye, İstanbul 1296, s.1.

başlamışlardı. Özellikle bu yardımı iletmede başka Bombay Şehbenderi Hüseyin Efendi olmak üzere birçok kişiler çalışmış ve gayret göstermişlerdi¹². Ayrıca bu kadar uzak mesafeden bu yardımların gönderilmesi Osmanlı İslâm camiası tarafından büyük bir coşku ve meserretle karşılanıyordu.

Bu yardımların tesbiti ve ulaştırılması gayesiyle bir encümen kurularak, toplam yardımın Osmanlı Lirası olarak 124.843'e balığ olduğu görülmüş ve bu meblağın gerekli yerlere dağıtılması sağlanmıştı¹³.

Ayrıca bu yardımların kimler tarafından yapıldığı ve yerine ulaşip ulaşmadığının bilinmesiyle şüphelerin giderilmesi için bir defter tanzim edilerek bastırılmıştır." Defter-i İâne-i Hindiyeye" adını taşıyan bu defterin tanzim gayesi şu ifadelerle sona eriyordu:

"İşte Heyet-i Encümene sadır olan emr-ü irade-i isabet-i mutade-i Hazret-i Hilafetpenahiye tatbikan Ianât-ı Hindiyenin muhasebesini tedkik ve rüyet etmiş ve defter-i mezkurde ale'l- infirad münderic ahval ise, husul-i emniyete kâfi bulunmuş olduğuna ve Rusya Devleti ile gerçi ahd-ı muahede olunmuş ise de, Rusyaluların yoluna tesadüf etmiş olan hayli ahali-i İslâmiye terk-i dar-ü diyar ederek etraf ve eknafa ve Darü'l-Hilafeti'l-Aliyyeye muhaceretle envai felakete giriftar olduklarına ve bunca zükür ve inas ve eramil ve eytamın çekmekte oldukları şiddet-i müzayaka ve ızdırap bi-had ve bi-hesap olduğuna mebnî bilhassa eğerçi taraf-ı müstecimü'ş-şeref-i hazret-i hilafetpenahiden beher gün bezi-i enva-ı eltaf buyurulmakta ve hazine-i Celile ile birçok erbab-ı hamiiyet ve mürüvvet canibinden ol babda sarf-ı vaz-ı iktidar edilmekte ise de, şu biçareganın tahsil-i bâr-ı zaruretlerine hizmet eyleyenleri ne derece mazhar-ı inayât-ı Cenab-ı Hüda ve nail-i hoşnudi-i Şefi-i Ruz-i Ceza ve cümle ihvan-ı Din-i Mubin nezdinde dahî ne mertebe tahsin ve şükraniyete seza olacakları varest-i ityan-ı delil ve burhan ve mâ zalik medlül-i hayr-ı şumul-i kerime (rel Cezaül ihsan Illel Ihsan; İyiliğin karşılığı ancak iyilik değildir) müstağni-i tarif ve beyandır.

Fî 15 Safer Sene 1296

Reis Naibi
Sofizade Esseyid

Reis Vekili
İsmail Hasan Fehmi

¹² Ayn. Defter, s.1

¹³ Ayn. Defter, s.2.

Aza
Esseyid Hacı Ahmet Ali

Aza
Esseyid Mustafa Tevfik

Aza
Esseyid Ahmed Rifat

Aza
Esseyid Halil Ramî

Aza
Esseyid Mehmed Sunî¹⁴.

Adıgeçen defterde Hindistan'ın her tarafından gönderilen yardımlar ondört kısımda toplanmıştır. Ayrıca bu yardımın hangi şahısların veya toplulukların yaptığı listelerden beyan edilmiştir. Biz sadece büyük merkezler ve toplulukların isimlerini zikrederek, yapılan yardımların taksit miktarlarını vermek istedik.

Osmanlı Devletine yardım elini uzatan o zamanki Hindistandaki bölge ve şehirlerin başlıcaları şunlardır:

Bombay, Delhi, Muradabâd, Allahabad, Agra, Haydara-bâd, Ahmedabâd, Rampur, Ludi, Kalkûta, Multan, Luknov, Lahor, Gucerat, Mangalor, İslamabâd, Ekberabâd, Mahmuda-bâd, Peşaver, Bengalor, İskenderabâd, Madras, Firûzpar, Campur.

Cemiyet ve topluluklar ise, Pencap Encümen-i İslâmiyesi, Dehli Encümen-i İslâmiyesi, İsna Aşere Enl-i Şiâsî, Muradabad Encümen-i İslâmiyesi, Lahor Encümen-i İslâmiyesi, Medrese-i Deobend, Sihlet Encümen-i Teyid-i Türkiye Cemiyeti, Luknov Meclis-i Müeyyed-i İslâmiyesi, Gaprur Encümen-i Tezhibi, Kalkûta Meclis-i Teyidi.

Ayrıca Hindistan dışından bu yardıma katılanlar Singapur, Rangun ve Aden gibi diğer İslâm topluluklarının yaşadığı yerlerdir¹⁵.

Gönderilen bu ondört taksit yardımın toplam tutarı Osmanlı Parası olarak 124.842 liraya baliğ olmuştu¹⁶.

Osmanlı topraklarından binlerce kilometre uzaklıkta olsa dahi Hint-İslâm Toplumunun yaptığı bu yardımların altında şu faktörleri bulmak mümkündür:

1) II. Abdülhamid'in yeni şekil vermeye başladığı dış siyaset.

2) Osmanlı Devletinin Hristiyan Devletler karşısında o zamana kadar görülmedik güç durumlara düşmesi.

¹⁴ Aynı Defter, s.2

¹⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Defter-i İne-i Hindiye, s.3-107.

¹⁶ Ayn. Defter, s.107. Bu meblağ bugünkü rakamlarla 10 Milyar TL'yi geçmektedir.

Nitekim II.Abdülhamid bu derece yakın ve samimi ilişkiler içerisinde Güney Asya Müslümanlarının Osmanlı dış politikasındaki önemini daha iyi anlayarak, bu konuya özel önem vermeye başlamıştır. Gerek bu politikanın kuvvetlenmesi ve gerekse, Hindistandaki Pan-İslâmist faaliyetlerin artması İngilizleri ilerleyen yıllarda daha da güç duruma sokacaktır.

II.Abdülhamid döneminde Hindistan'ın yanısıra Güneydoğu Asya'da (Endonezya, Malezya) aynı politikanın yürürlüğe konulduğu görülmektedir. Bilindiği üzere Osmanlı Devletinin Hint Okyanusu politikası Kanunî devrine kadar uzanmaktadır. Özellikle bu münasebetler içerisinde Güneydoğu Asyadaki bazı Müslüman topluluk ve devletlerle olan ilişkiler önemli bir yer tutar. Endonezya adalar topluluğunun en büyüklerinden biri olan Sumatra Adasının kuzeyinde bulunan Açe Sultanlığı bu ilişkilerde anahtar rolünü üstlenmiştir. Portekizlilere karşı Osmanlı Devletinin Açe (Açın) Sultanlığına siyasi ve askeri destekleme yaptığı ve bunun 17.yüzyılda da azalarak devam ettiği bir gerçektir. Hatta bu yardımın bir nişanesi olarak, "Lada-Sa-Çupak" adıyla meşhur olan ve 19.asrın sonlarına kadar muhafaza edilen Osmanlı toplarından birisi olduğu belirtilmektedir¹⁷.

Kanunî zamanında başlayan ve II.Selîm zamanında gelişen bu münasebetler, Hint Okyanusunda müstemlekecilik faaliyetlerini hızlandıran Portekizlere karşı ortak bir mücadele şeklini almıştır. Ancak çeşitli sebeplerle bu politika tam başarıya ulaşamamış olmakla birlikte 1560-1580 döneminde bölgede Portekizliler zor günler yaşamıştır.

Endonezyadaki İslâm Topluluklarının Osmanlı bayrağı altına girmek istemelerine rağmen, bölgedeki küçük devletlerin menfaat çatışmaları içerisinde olmaları ve Osmanlı Devletinin yeteri kadar bölgede siyasi ve askeri ağırlığını hissettirmemesi gibi sebeplerle Güneydoğu Asyada kurulmak istenen Müslüman İttifakı gerçekleştirilememiştir¹⁸.

17.yüzyılda bölgede Portekizlilerin gücünün azalmaya başlaması, "Doğu Hint Kumpanyasını" kuran Hollandalılara sömürge elde etme şansını verdi. Hollandalılar bu şansını değerlendirerek, 17. ve 18.yüzyıllarda Güneydoğu Asyadaki sömürge yönetimlerini kuvvetlendirme imkânını bulmuşlardı¹⁹.

¹⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz: Ahmed Asrar, Kanunî Devrinde Osmanlıların Dini Siyaseti ve İslam Alemi, İstanbul 1972, s.339-350, Ş.Sami, "Açe" Ka'amusu'l-Alâm, C.I, s.42-43, Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara 1973, s.226-232, Saffet Bey, "Bir Osmanlı Filosunun Sumatra Seferi, TOEM-sa: 10, İstanbul 1909, s.604-614 ve 678-683.

¹⁸ Ahmed Asrar, Age, s.304.

¹⁹ Reşad Sagay, 19. ve 20.yüzyıllarda büyük devletlerin yayılma siyasetleri, İstanbul 1972, s.102-103.

19.yüzyılda Adaların kuzey bölgesini ele geçirerek, Malaka Boğazını kontrol eden İngilterenin bu faaliyetleri merkezi adalardaki (Cava, Sumatra, Borneo, Selebes) Hollanda hakimiyetini sekteye uğratamadı. Nitekim Endonezyada bağımsızlığa kadar Hollanda nüfuzu devam edecektir.

Pan-İslâmızın siyasetini Dünyanın en ücrâ köşelerinde İslâm topluluklarına ulaştırmayı hedefleyen II.Abdülhamid, Endonezyadaki İslâm Topluluklarını da bu çatı altına almayı amaçlıyordu. Nitekim bu dönemde adigeçen adalarda yoğun bir propogandaya girişildiği müşahede edilmektedir. Özellikle Cava Adası bu tür faaliyetlerin yoğunlaştığı bir yerdi²⁰. Bu yoğun faaliyetlerde odak noktalar Cava Adası başta olmak üzere açılan Osmanlı Konsoloslukları idi.

Bu görevi yerine getiren dış temsilcilerimizden birisi de, Bombay Başşehbenderi Ali Galip Beydir. O zamanki adıyla, "Cezair-i Hindiyeye" olan adalar hakkında hazırlanmış olduğu layına mufassal olup, tarihî, ekonomik ve siyasî malûmatı haizdir.

Ali Galip Bey, "Felemenk Devleti Müstemlekâtından Cezair-i Hindiyeye hakkındadır. diye başladığı layihada, bu adaların Sumatra, Cava, Borneo, Seleb, Mulük'den meydana geldiğini belirtmekte ve bunlar hakkında coğrafyaya ilişkin bilgiler vermektedir. Ayrıca bunun yanında bölgeye İslâmiyetin gelmesi ve yayılması üzerinde durarak bu konu üzerinde geniş bilgiler vermektedir. Adalar bölgesine 17.yüzyıldan itibaren Felemenkîlerin tecavüze başladığı belirtilen layihada, sömürgecilerle yerli halkın özellikle Açelîlerin mücadelesi anlatılmaktadır. Bundan sonraki kısımlarda adaların gelir kaynakları ve bunları Hollandalıların nasıl kullandıklarından bahsedilmektedir. Layihanın son kısımları konumuzla alakalı olduğu için aynen almayı uygun gördük. Ali Galip Bey, layihasının son kısımlarında aşağıdaki ifadelerle durumu açıklıyor:

"Cezayir-i Hindiyede milyonlarca nüfus-u İslamiye bulunmak münasebetiyle salât-ı cumada İmam'ül-Müslimin ve unvan-ı tıraz-ı Hadim'ül-Haremeyni Şerifeyn olan Zat-ı Hilafetsimat-ı Hazret-i Cihanbanî'nin nam-ı mamî-i Hümayunları ziver-i elsinе-i huteba olmak vecaib-i Şeriyeden iken bu emr-i mefrûz şimdîye değin Felemenklülere intirazen carî olmadığı halde Canib-i Saltanat-ı Seniyyeden görülen lüzum üzerine birinci defa olarak Batavya şerşehbenderliğine bi't-teyid mahall-i memuriyet-i Çakerâneme muvasalatıma müsadif olan Binüçyüz

²⁰ Ali, Vehbi, Pensees Et Souvenirs, (Trc. Salih Can), İstanbul 1971, s.176 M.Kemal Öke, İngiliz Casusu Prof.Arminius Vambéry'nin gizli raporlarında II.Abdülhamid ve Dönemi, İstanbul 1983, s.108.

senesi Şaban'ül-Muazzamında Şehr-i mezkûrede eda eylediğim ilk cuma namazında velinimet-i bî-minnetimiz Padişah-ı Dinperver ve Şehinşah-ı mâdelet-i küster Efendimiz Hazretlerinin nâm-ı celilü'l-unvan-ı hilafetpenahileri Arap Cami-i münirinde kemal-i iştîyak ve tahassürle yâd ve orada bulunan Müslimin secde-i şükraniyete kapanarak mesrûr ve dilşâd olmuştur. Ertesi cumalarda Batavyanın cevami-i sairesi hutebası dahi bu eser-i celile bi'l-iktiza Emirü'l-Müminin ve Halife-i Rûy-i Zemin olan merdümek-i dü-çeşm-i iftiharımız Padişahımız Efendimiz Hazretlerini nâm-ı şevket-i ittisam-ı Humâyûmlarını istimâ eden Batavya ahalisinden bazıları birkaç gün sonra peyderpey Şehbenderhaneye müracaatla herhalde metbû-ı müfahhem ve muazzam bildikleri Halifetullahî F'l-Alem Efendimiz Hazretlerinin zir-i cenah-ı müstelzîmü'l-felah-ı Humâyunlarına kabul olunmalarını bi'l-istirham arz-ı tabiiyet eylediler. Beyne'd-düvel carî olan kavaid muktezasınca herkes hodbehod tebdil-i tâbiyet edemeyeceğinden, kavanin-i meriye-i Saltanat-ı Sentye mucibince Memalik-i Mahruse-i Şahanenin bir cihetinde ez-cümle Mekke-i Mükerrerede beş sene mütemadiyen ikamet eyledikleri halde eltaf ve gayat-ı celilesi bi-payan ve cümle alem hakkında erzan ve şayan olan Zat-ı Şevketsimat-ı Hazret-i Hilâfetpenahinin zill-ı zalil-i tacidarilerine kabul olunabilecekleri zemininde taraf-ı çakirânemden hüsn-ü suretle cevap itâ ve kendüleri tatyip edilmiştir.

Anifen arz ve beyan kılındığı vechle Felemenklüler Açelüleri taht-ı inkiyada almak için onbeş senedenberû onlarla muharebe ve husul-ı maksad için her türlü vesailer müteşebbis olup, Batavya'ya bi'l-muvasala birinci defa Vali ile olan mülakat-ı çakiramen esnasında müşarünileyh tarafından beyan edilen arzu ve bâd-ı istizan Nezaret-i Celile-i Hariciyeden verilen müsaade üzerine müşarünileyh ile beraber Açe'ye azîmet olunmuştu. Açelülerin mukaddemen makarr-ı saltanatı olup, sahilde bulunmak hasebiyle muharebe esnasında Felemenklüler tarafından zapt ve tahrip edilen ütaraca Şehrinde bilahare Açelüleri tatyip ve celb için Felemenklülerin birçok tekellüfle inşa eylemiş oldukları camii şerif dahi bi'l-azime cuma namazını eda eylediğim esnada bâde'l-muharebe o şehirde kalup suret-i zahirede Felemenklülere mutavaat eyleyen Açelüler camii-i Şerif-i mezkûre dolarak esnay-ı hutbede kezalik birinci kere olarak yâd edilen nâm-ı celil-i Hilafet üzerine gözlerinden aktdıkları seylâb-ı eşk-i meserret ve hasretle amin sadalarını evc-i alâya ilâ eylediler²¹.

Felemenk müstemlekâtına Canib-i Saltanat-ı Sentyeden

²¹ Açelilerle Hollandalıların mücadeleleri için bkz: TH. Juynboll, "Açe" maddesi IA, C.I, s.122,123.

Şehbenderler tayini hakkında Hükümet-i Seniyye ile Felemenk Devleti beyninde bundan otuz sene mukaddem bir muahede akdedilmiş iken görülen lüzum üzerine ancak geçen üçyüz sene-i hicriyesinde birinci defa olarak Batavya'ya bir şehbender tayin ve izâmı bu cihetle Cezayir-i Hindiyede'ki milyonlarca ahali-i İslâmiyenin rub-ı meskûnda sakin ümmet-i Muhammediyenin merbut olduğu Hilafet-i Kübrâya rişte-i ubudiyet ve intisaplarının teyidi mücerred-i ğıbtabaş-ı asâr-ı salife olan şu asr-ı meyamin-i hasr-ı Cenab-ı Cihanbanî ve muvaffakiyat-ı Celile-i Hazret-i Şehriyarileri asar-ı meşkûresinden bulunmağla Cenab-ı Rabb-ı Mennan vücud-u behod-u Hümâyûnları bi'l-cümle millet-i İslâmiyyeye inayet-i rahman olan Şevketlû, kudretlû Padişahımız Efendimiz Hazretlerini İlä-ahirü'l-devran serir-i Arây-ı Şevket ve Şan ve nice, nice muvaffakiyat ile kâmran eylesün. Amin.

Fî 21 Ramazan Sene 1303 ca Fî 12 Haziran Sene 1302
'Abd-ı memlûkleri
Bombay Şerşehbenderi
Ali Galip²².

Görüldüğü üzere, mufassal sayılabilecek bu layihanın son kısmında Osmanlı Devletinin İslâm Alemine yönelik politikasıyla ilgili önemli noktalar mevcuttur. Dikkati çeken bir diğer husus Cezair-i Hindiyeyi yakinen tanımak isteyen Padişah'ın bu gayeye matuf olmak üzere Ali Galip Bey'e mufassal bir layiha hazırlatmasıdır. Başta da belirttiğimiz gibi İslâm Alemi ile yakın ilişkiler içerisinde girerek Hilafetin gücünü artırmak isteyen II.Abdülhamid yönetimi için milyonlarca İslâm kütlesinin yaşadığı, "Cezair-i Hindiyeye" memleketleri gözden kaçırılmaması gereken yerlerdi. Nitekim Ali Galip Bey, bu cümleden olarak, ilk defa Cava Adasındaki Batavya Şehrinde kılınan cuma namazında Halifenin isminin okunması ve Batavyaluların Padişaha bir heyet göndermek istemeleri gibi gelişmelere dikkatleri çekiyor. Aynı zamanda Ali Galip Bey belgeden de anlaşılacağı üzere, bu gelişmeleri yönlendirmek için Endonezya Adalarının birçok yerlerinde konsolosluklar açılmasını da teklif ediyordu.

Bu şekilde başlama istidadı gösteren ilişkiler, takip eden yıllarda daha da kuvvet kesbedecektir. Hollanda Sömürge Yönetimi altında bulunan Cavalıların haklarını Padişah her

²² Başbakanlık Arşivi, Yıldız Esas Evr. Kıs. 14, Zarf:126, Evr. No:253 Hollanda Devletinin sahip olduğu limanlarda Osmanlı Devletinin dış temsilcilikler kurması yolunda yapılan muahede için bkz. Muahedat Mecmuası, C.II, İstanbul 1294, s.112-117.

hal-ü kârda koruyacağını beyan ediyordu. Nitekim daha sonraki yıllarda uygulama bu şekilde olmuştur²³.

Bütün bu belgelerin ışığında bazı noktaları tespit etmek mümkündür. Gözler önüne serdiğimiz belgeler çoğunlukla II.Abdülhamid döneminin ilk yıllarına aittir. Bu da gösteriyor ki, II. Abdülhamid İslâm Alemi üzerindeki Pan-İslamist politikaya aktif bir şekilde başlamıştır. Diğer dikkati çeken bir husus daha önceki dönemlerde pek uygulanmaya konulmayan yeni bir dış politikanın yürürlüğe konmasıdır²⁴. Esasen II.Abdülhamid dönemine ait olarak İslâm Alemiyle başlayan yakın ilişkilere ait belgelerin çokluğu bunu ispat etmektedir. Diğer taraftan artırılmaya çalışılan bu ilişkilerde uzaklık dezavatajının ehemmiyetsiz bir husus olarak göze çarptığı müşahade edilmektedir. Nitekim bu faaliyetlerin Uzakdoğuya kadar ilerlediğini görmek mümkündür²⁵. İncelememizin konusunu teşkil eden Güney ve Güneydoğu Asya memleketlerini de bu camia içine almak mümkündür.

Bu belgeler bize başka bir ilgi çekici noktayı da işaret etmektedir. Bu da İngiltere ve Hollanda gibi iki büyük sömürgeci devletin bütün zorlayıcı gücüne rağmen, Pan-İslâmist politikaya hız verilmesi ve Osmanlı Hilafetinin gücünün artırılmak istenmesidir. Bu aynı zamanda adigeçen devletlerle dolaylı yoldan mücadeleleyi kabullenmek manasına geliyordu. Osmanlı Devleti devletlerarası politikada güç durumlara düşme pahasına uyguladığı bu yeni siyasetde oldukça başarılı bir yol izleyecektir.

²³ Ali Vehbi, Age, s.177.

²⁴ İ.Süreyya Sırma, II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti, İstanbul 1985, s.31-32, E.Ziya Karal, Osmanlı tarihi, c.VII, s.548-549, Lothrop Stoddard, The New World Of Islam, Londra 1932, s.55-56.

²⁵ Uzakdoğudaki Pan-İslamist faaliyetler için bkz: İ.Süreyya Sırma, Age, s.59-92.

TURİSTİK POTANSİYELİ YÖNÜNDE GÜRLEVİK ÇAĞLAYANI

Prof.Dr.Hayatı DOĞANAY*

GİRİŞ

Çağlayanlar, tanıtılmaları ve bölgelerinde amaca uygun turistik yatırımların yapılması halinde, önemli iç ve dış turistik çekim merkezleri durumuna gelebilmektedirler. Yurdumuzun Doğu Anadolu Bölgesi'nde, bu amaca uygun iki önemli doğal turistik zenginlik kaynağı vardır. Bunlar, Tortum ve Gürlevik Çağlayanları'dır.

Her iki çağlayan da, turistik önemleri yönünden, bugüne kadar ayrıntılı bir şekilde incelenmiş değildir. Bu nedenle araştırmamızın amacı, daha yüksek bir turistik potansiyele sahip olduğundan, öncelikle Gürlevik Çağlayanı'nı bu cephesiyle tanıtmaya çalışmak ve potansiyelini harekete geçirmek için alınması gereken tedbirlere dikkatleri çekmektir¹.

Bizim tesbit edebildiğimiz kadarıyla, Gürlevik Çağlayanı ile ilgili ilk basılı bilgilere, Saraçoğlu'nun **Doğu Anadolu** eserinde rastlanır. Ancak bu konuda yapılan açıklamalar, "manzarası güzel bir şelâle olduğu ve Komsuyu veya Kirlevik Üzerinde bulunduğu" gibi sınırlı iki-üç cümleden ibarettir². Daha sonra, **Akkan** tarafından yapılan **Erzincan Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi** adlı orijinal araştırmada, Gürlevik Çağlayanı'na ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir³. Bununla birlikte, konunun tamamen jeolojik ve jeomorfolojik yönleri üzerinde durulmuş, fakat bu önemli turistik doğal kaynağın turistik potansiyeline, hemen hiç dikkat çekilmemiştir. Çünkü,

* Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Gürlevik Çağlayanı; "gırlavik, kırlavik, gurlevik ve girlevik" gibi değişik imlâlarla yazılıp söylenmektedir. Ancak en uygun yazılış ve söyleniş, **Gürlevik Çağlayanı** şeklinde olanıdır. Çünkü "gürlevik", "çağıldayarak akmak" veya "çağıldayarak akan" demektir.

² Saraçoğlu, H., 1956, Doğu Anadolu. Maarif Basımevi, İstanbul, s.328.

³ Akkan, E., 1964, Erzincan Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi. A.Ü. D.T.C.F. Yay. No. 153, Ankara, s.61-63.

konusundan da anlaşıldığı gibi, hem araştırmanın amacı Turizm Coğrafyası'na yönelik değildir, hem de Türkiye Turizm Coğrafyası üzerindeki araştırmalar, ülkemizde henüz yeni sayılan bir bilimsel yöneliş alanıdır.

Biz bu araştırmamızda⁴, Gürlevik Çağlayanı'nın turistik potansiyeli ile birlikte, bunun harekete geçirilmesi için alınması gereken tedbirlerin bazılarını dikkatleri çekmeyi amaçladık. Gerçekten de çağlayan, Doğu Anadolu Bölgesi'nin en önemli doğal turistik değerlerinden biridir. Çevresi hem yaz ve hem de kış turizmüne uygun, değerlendirilmesi gereken yüksek bir potansiyele sahiptir. Gerekli yatırımlar yapılarak bu potansiyel harekete geçirildiği zaman, önemli bir gelir kaynağı olabilecektir. Bugünkü yatırımlar, nihayet üç adet kır kahvesi ve lokantasından ibaret olduğu halde, yine de yaz turizm sezonu boyunca, bu çekim merkezine uğrayan günübirlikçi sayısı 200 000 kişiyi bulur.

Ancak, çevrenin peyzajında herhangi bir düzenleme yapılmamış olması, konaklama tesisi yokluğu, ulaşım ve tanıtım sorunu gibi nedenlerle Gürlevik Çağlayanı yöresi, şimdilik daha çok sadece yerel turizm aktivitesine hizmet eden, günübirlik bir rekreasyon bölgesi olarak önem taşır.

1. Lokasyon Özellikleri: Gürlevik, Erzincan Merkez İlçe yönetim sınırları içindedir. Kent merkezine 33 km. uzaklıkta olup, Erzincan Ovası'na göre güneydoğuda ve Munzur Dağları'nın devamı olan Mercan Dağları'nın kuzeydoğu uzantıları üzerinde yer alır (Şekil 1).

Gürlevik Çağlayanı, bazı kaynaklarda belirtildiği gibi Gürlevik ve Gürlevik Köyü'nde değildir. Gerçi turistik bazı haritalarda ve bu arada D.İ.E. Genel Nüfus Sayımı "İdari Bölünüş" periyodiklerinde böyle bir köy yerleşmesinin adı verilmektedir. Ancak, Mayıs 1989 tarihinde tarafımızdan yerinde yapılan gözlemlerde, bu tür bir köy muhtarlığına rastlamadık.

Gerçekten de, böyle bir köy yerleşmesi yoktur. Gürlevik, eski adı Kaytaç veya Kom olan, "Akınar Deresi" yatağı üzerinde oluşmuş bir "çağlayan"ın adı ve aynı zamanda da buradan yaklaşık 1 km. kadar uzaklıktaki bir "mezraa"nın, yani geçici yerleşme şeklinin adıdır. Kaytaç, yani Kom ise bugün, Erzincan İl Merkezine (kent otogarına göre) 26 km. uzaklıkta, eski adıyla

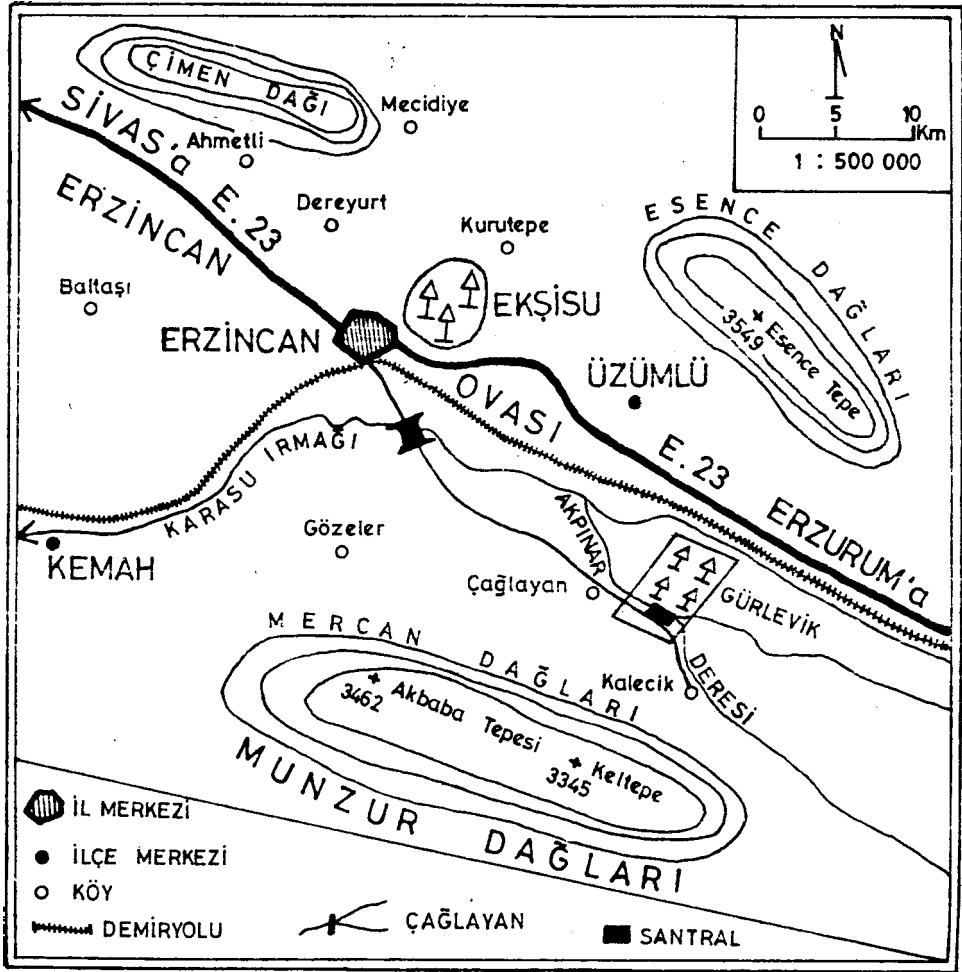
⁴ Gürlevik Çağlayanı ve Çevresinin Etüdü, tarafımızdan 1989 İlbaharında yapılmıştır. Araştırmalarımızda bize yardımcı olan meslektaşlarım Öğr. Gör. S.Altınbilek, Arş.Gör.Hakkı Yazıcı ve Arş.Gör. İhsan Bulut'a teşekkür ederim.

Cengice ve yeni adıyla "Çağlayan" diye bilinen köyün (1985'te 1400 nüfuslu) yaklaşık 7 km. kadar uzağındaki bir mahallesi- nin adıdır. Kaytaz mezraası artık bugün, "Gürlevik" veya "Girlevik" diye anılmakta ve 1950'den sonraki basılı kaynaklara, bu adla geçmiş bulunmaktadır. Bu da, 1952 yılında devreye alınan Gürlevik hidroelektrik santrali nedeniyle, yörede devamlı yerleşilmesinin bir sonucudur. İşte bu nedenledir ki genel nüfus sayımlarında, Çağlayan bucağı sınırları içinde Gürlevik adıyla bir yerleşme ve nüfusu (1985'te 44 nüfus) söz konusu edilmektedir. Oysa bu yerleşme, Çağlayan'ın 7 km. uzağındaki bir mahallesidir, fakat "köy muhtarlık yerleşmesi değil"dir.

Çağlayan Köyü(1978'de bucak örgütü kaldırıldı) ile Gürlevik Çağlayanı'nı aynı konumda veya birarada gösteren kaynaklarda da önemli bir yanlışlık yapılmaktadır. Çünkü, aynı güzergâh üzerinde bulunmakla birlikte Gürlevik Çağlayanı, Çağlayan Köyü'nden (eski adı Cengice) yaklaşık 7 km. daha uzaktadır. Çağlayan Köyü ile Kalecik Köyü arasındaki yörede, Akpınar Deresi üzerinde bulunan (eski adıyla Gürlevik veya Komsuyu) Girlevik Çağlayanı, bu çağlayanın kaynak sularına ortak olan Gürlevik hidroelektrik santralının konumuna göre, yaklaşık 1 km. kadar uzaklıktadır. Santral, Çağlayan Köyü ile Gürlevik Çağlayanı arasında, Akpınar Deresi ile Erzincan-Gürlevik yol güzergâhının kenarındadır.

Gerçi Gürlevik Çağlayanı, lokasyon özellikleri açısından, örneğin Antalya-Düden ve Manavgat Çağlayanları kadar avantajlı bir konumda değildir. Bununla birlikte Doğu Anadolu Bölgesi'nde, yine de çok uygun bir konumda sayılır. Bu avantaj, özellikle nüfus ve ulaşım bakımından önemlidir. Az önce de değinildiği üzere, E.23 Devlet Karayolu'ndan 33 km. sapa kalan Gürlevik, nispeten ulaşım elverişli bir yolla Erzincan il merkezine, yani E.23'e bağlıdır. Bu işlek yol, Erzurum gibi 1985 yılında 246 000, Erzincan gibi 83 000 ve Sivas gibi 199 000 nüfuslu üç önemli kenti birbirine bağlar. Bunlardan Erzurum Gürlevik Çağlayanı'na 255 km., Sivas 325 km. ve Erzincan ise, 33 km. uzaklıktadır. Karayolu ve demiryolu ulaşım kolaylığı yanında kısmen de coğrafi yakınlık, başta Erzincan il merkezi nüfusu olmak üzere, Gürlevik Çağlayanı bölgesine yönelik rekreasyonel amaçlı ziyaretlerin, özellikle yazları yoğunluk kazandığı dikkati çeker. Yöredeki tesis sayısının zamanla artması da, bunu açıkça doğrulamaktadır. Bugün yörede, ilki 1968 yapılan, sonuncusu da 1989 yaz sezonunda yapım halinde olan, yörede "aile gazinosu" diye adlandırılan, dört "kır kahvehanesi" vardır. Sezon içinde, özellikle hafta sonu tatillerinde bölge, kalabalık bir gününbirlik ziyaretçi gurubu çekmektedir.

Şekil 1. Gürlevik Çağlayanının Lokasyonu

2. Doğal Çevre Özellikleri: Gürlevik Çağlayanı, az önce de değinildiği üzere, Munzur Dağları'nın devamı olan Mercan Dağları'nın kuzeydoğu uzantıları üzerindedir. Hemen hemen "Keltetepe"nin (3345 m., yerel adıyla Heltepe), kuşuçuşu 6 km. kadar kuzeyine düşer. Sularını, Akpınar Deresi'nden alır. Bu dere, Çağlayan'a göre kuzeydoğuda bulunan Akpınar Komu Çevresi ve Kalecik Köyü dolaylarından kaynaklarını toplar. Mercan Dağları "yontukdüzleri" çevresinden de kaynaklar almakla birlikte, Akpınar Deresi'ni besleyen esas kaynaklar, Kalecik Köyü (1985'de 242 nüfuslu idi)'nün 500-600 m. kadar güneyinde, metamorfik Munzur-Mercan kalkerleri formasyonu ile Eosen filişlerinin bir "fay" boyunca kontakt yaptığı yüzeyler-

den kaynaklanmaktadır. Bunlar, fayların teşvik ettiği, tipik birer "karstik kaynak"tır⁵.

Akpınar Deresi suları, yaklaşık olarak Kalecik Köyü kuzeybatısında ikiye ayrılır. Suların bir bölümü, Gürlevik Çağlayanı'nı oluşturmak üzere kuzeybatıya yönelerek "Akpınar düzü"ne (eski adıyla Kalecik Sazlığı) doğru akar. Bir bölümü ise, 1952 yılında hizmete giren ve 1963 yılında üretim kapasitesi büyütülen Gürlevik hidroelektrik santraline ulaştırılmak üzere kapalı kanala ve Akpınar düzü güneybatısında ise, "cebri boru" ya ulaşır.

Gürlevik Çağlayanı, Akpınar düzü traverten basamağı yüzeyi kuzey kenarında birinci düşüşünü yapar. Bu düşüş yüzeyinin yüksekliği, 20 m. kadardır⁶. Buradan nispeten dar yüzeyli ikinci traverten basamağı yüzeyine dökülen sular, 21 m.lik bir düşüş ve oradan da üçüncü traverten taraçası yüzeyine dökülen sular, yaklaşık 12 m.lik bir düşüş yüzeyinden, çok küçük bir devkazancığına ulaşır ve buradan, 500-600 m. uzaktan geçen Akpınar Deresi (Kaytaç Mezraası Deresi)ne karışır (Şekil 2, Fotoğraf 1).

Traverten basamakları, büyük bir kalter blok yüzeyinde oluşmuştur. Ancak, Çağlayan düşüş yüzeyinde üç taraça (seki) ve dolayısıyla da üç düşüş yüzeyi yaptığından, çağlayan için örneğin Düden, Manavgat veya Tarsus çağlayanlarında olduğu gibi tek bir düşüş yüksekliği vermek doğru değildir. Ancak yine de, çağlayan sularının "yerel taban seviyesi" ile birinci düşüşü oluşturan seki yüzeyi esas alındığında, Gürlevik Çağlayanı'nın düşüş yüksekliği 50 m.yi aşar (bakınız: Şekil 2). Bu özelliği ile Gürlevik, Türkiye'nin en yüksek çağlayanlarından biridir. Hatta yerel taban seviyesi (düzeyi) esas alınırca, "yurdumuzun en yüksek çağlayanı" olarak da kabul edilebilir.⁷

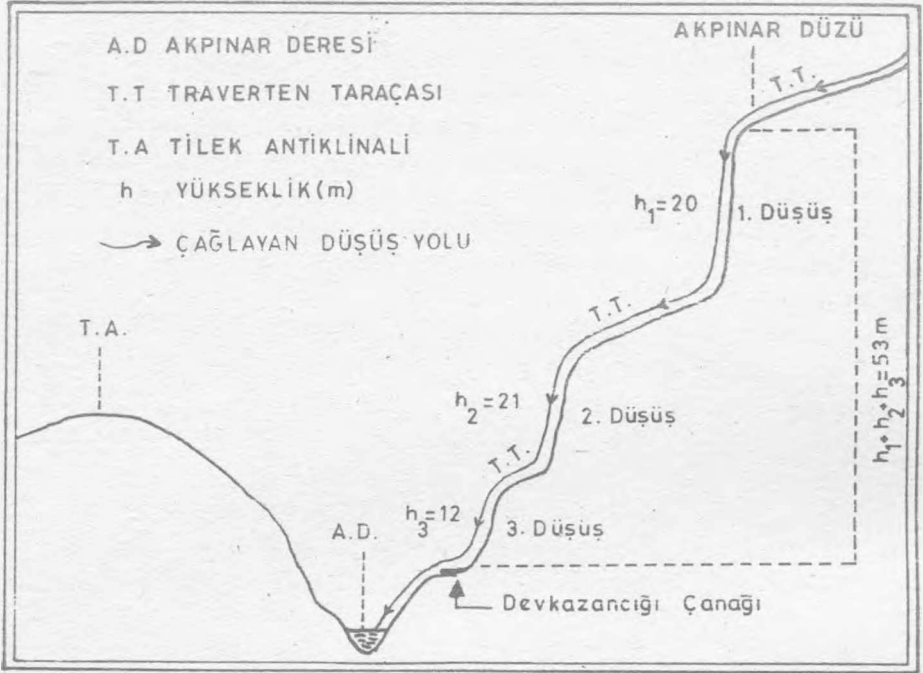
⁵ 1. Akkan, E., 1964, a.g.e., s.61--63.

⁶ Düşüş yüzeylerinin yükseklikleri "Doğanay, Altınbilek, Yazıcı ve Bulut" tarafından, 7-8 Mayıs 1989 tarihinde ölçülmüştür.

⁷ Türkiye'nin Önemli Çağlayanları ve Düşüş Yükseklikleri

Adı	Bulunduğu İl	Düşüş (m.)
Tortum	Erzurum	48
Düden	Antalya	25
Kurşunlu	Antalya	22
GÜRVELİK	ERZİNCAN	53

Şekil 2. Gürlevik Çağlayanı'nın Profili

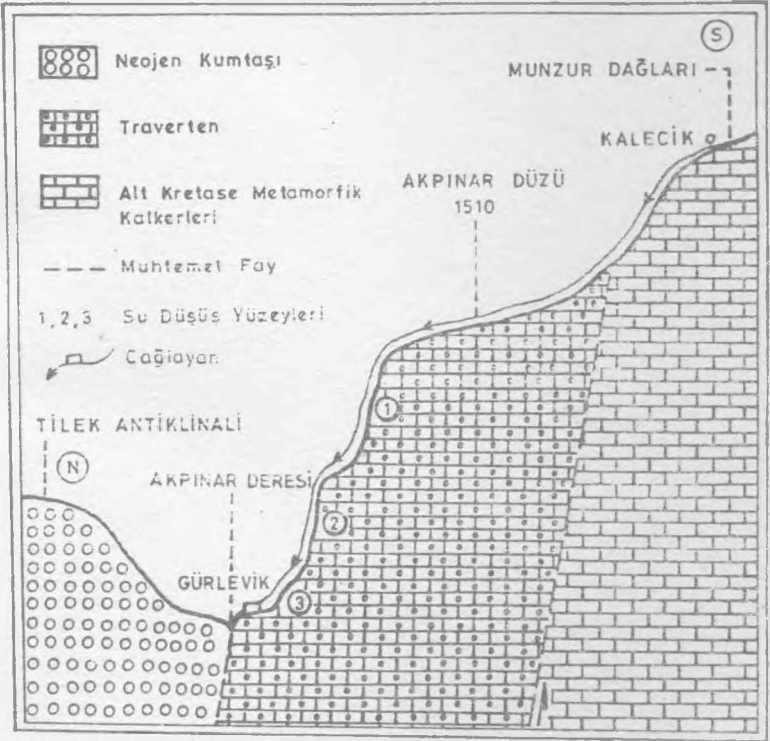
Gerçi Gürlevik Çağlayanı traverten şekilleri, kuşkusuz büyük ölçüde kalsiyumkarbonat çökeltilerinin birikiminin eseridir. Böyle olmakla birlikte, çağlayan oluşumuna yer veren blokta, muhtemel faylanmalar meydana geldiği ve yükselmenin, traverten oluşumuna eşlik ettiği de dikkati çekmektedir. Bu durumuyla çağlayanın, "karstik-tektonik kökenli" bir oluşum olduğu söylenebilir (Şekil 3).

Daha çok karstik kaynak sularıyla beslenmesi nedeniyle, Gürlevik Çağlayanı'nın geçirdiği su miktarı, mevsimlik olarak azalır ve çoğalır. Özellikle ilkbahar ve yaz mevsimlerinde bu azalış, çok belirgin duruma gelir (Fotoğraf 2). Ancak çağlayanın sularının azalışında esas rolü, beşerî müdahale oynamıştır.

Yaklaşık 1963 yılından buyana, Gürlevik Çağlayanı'nda bir **doğal denge bozulması** söz konusudur. Bunda, başlıca iki önemli faktör etkili olmaktadır. Çağlayanda doğal dengeyi bozan ve su azalmasına yolaçan en önemli faktör, "Gürlevik hidroelektrik santrali"dir. Erzurum kenti ve yakın çevresine elektrik enerjisi sağlamak üzere 2000 KW gücünde 1952'de (inşasına 1950'de başlandı) ilk ünitesi üretime alınan santral, daha sonra

yeniden büyütülerek, 1963 yılında 3040 KW gücüne yükseltmiş ve yılda 18-20 milyon KWh elektrik enerjisi elde edilir duruma getirilmiştir. Söz konusu santralin kurulması ve kapasite genişletmesine paralel olarak, çağlayanı besleyen suların yarıdan fazlası, 650 m. uzunluğundaki bir cebri boruya alınarak, tribünleri işletmek için kullanılmaya başlanmıştır (Fotoğraf 3). Bu müdahale, çok belirgin bir şekilde çağlayanın sularının azalmasına neden olmuştur.

Şekil 3. Gürlevik Çağlayanı Çevresinin Jeolojik Kesiti

Kaynak: Akkan 1964 ve Altınbilek'in Etüdlерinden Yararlanarak

Gürlevik Çağlayanı'nın az da olsa doğal dengesini bozan bir başka faktör de, Yaz sezonunda tarım alanları için sulama suyu temin zorluğudur. Özellikle Kalecik Köyü kuzey ve kuzeybatısındaki yörelerde, sulamalı tarım metoduyla yetiştirilen ürünlerin (başta fasulye) bahçelerine sulama suyu, çağlayanın kaynaklarından sağlanmaktadır. Bir yandan tarım mevsiminde sulama suyu ihtiyacının artması, bir yandan da yıl

boyunca santralin su ihtiyacı, çağlayanın doğal dengesini belirgin bir şekilde bozmuştur. Bu doğal zenginlik kaynağının, bugün çözümlenmesi gereken en köklü sorunlarından biri budur.

Çağlayan çevresinde doğal bitki örtüsü, antropojen step formasyonudur. Su boylarında ve taban suyu yüksek kesimlerinde, söğüt ve kavak türleri yaygındır. Ancak bu türler, insan eliyle yetiştirilmişlerdir (Fotoğraf 4). Günübürlük rekreasyonel amaçlarla yararlanılan saha ise, kayısı ve iğde ağacı bahçesi durumundadır.

Çevrenin bugüne kadar yeterince ağaçlandırılmamış olması, önemli bir kayıptır. Özellikle Gürlevik santrali kuruluş ve kullanılış sahası örnek alınarak, yörenin kısa zamanda çevre düzenlenmesi yapılmalı ve ağaçlandırılmalıdır. Nitekim 1952'den sonra çevre düzenlemesi yapılan ve ağaçlandırılan santral bahçesi, bugün gür bir koruluk durumundadır. Bu tarihlerde çağlayan yöresinin ağaçlandırılması yapılsa idi, şimdi o yöre de koruluk durumuna gelmiş olacaktı. Bu hizmetin, en kısa zamanda yerine getirilmesi gerekir. Zaten çevre, Munzur Dağları kuzey yamaçlarındaki relikt nitelikte iğne yapraklı türlerin varlığından da kolayca anlaşılacağı üzere, potansiyel orman bölgesidir. Antropojen faktörlerle, orman örtüsünün geniş ölçüde tarip edildiği anlaşılmaktadır.

3. Turistik Aktivite: Konumu uygun ve doğal turistik potansiyeli yüksek olmakla birlikte, özellikle dış turizm açısından Gürlevik Çağlayanı, bugüne kadar hemen hiç bir turistik aktivite kazanamamıştır. İç turizm yönünden de, bölgesel bir nitelik taşımaktadır.

Çevrede herhangi bir geceleme tesisi bulunmayışı ve kısmen de Erzincan kent merkezine yakınlığı gibi nedenlerle çağlayan yöresi, şimdilik daha çok rekreasyon amaçlı günübürlük bir ziyaret yeri olarak önem taşımaktadır. Oysa yöre, "kamping veya motel konaklama tesisi" yapımına uygundur. Şayet bunlardan biri bölgede yapılırsa, bölgenin örneğin spor kulüpleri, kızılay örgütü, izcilik örgütü gibi topluca kamp yapan kuruluşlarca önemli bir **kamp yeri fonksiyon bölgesi** durumuna getirilmesi mümkündür.

Bölgedeki rekreasyonel amaçlı tesisler, günübürlük ziyaretçilere yeme-içme ve dinlenmeye yönelik hizmetler veren "kır kahveleri ve kır lokantaları" ile temsil edilir. Bunlardan ilki, hidrolik santralin yakınındaki (arada 30 m. kadar uzaklık vardır) testistir. Çağlayana yaklaşık 1.5 km. kadar uzak olan tesis, 1968 yılında hizmete girmiş tek katlı bir kahvehane ve

lokantadan ibaretti. Bugün aynı tesisin eklentisinde, yine aynı işleticiler tarafından iki katlı çağdaş bir tesis yapılmıştır. Açık ve kapalı alan dahil 60 masa ile 360 sandalye kapasiteli tesis, yine önceki adıyla, **Çağlayan Alabalık Gazinosu** diye bilinmektedir. Akpınar Deresi ile santralin sularının birleştiği dere (Akpınar veya KaytaZ Deresi) yatağının hemen kıyısında, santral yerleşim alanı koruluğu ile karşı karşıya ve asfalt yol kenarında, yıl boyunca hizmete açık güzel bir tesistir. Motel konaklama tesisi durumuna getirilmeye de uygundur. Ancak, otopark sorunu vardır. Dinlenmeye uygun olması, alabalık üretim tesisinin bulunması ve ulaşım kolaylığı, ziyaretçi çekmesinin başlıca nedenleridir. Bu tesisten başka yörede, faaliyet halinde iki tesis daha vardır. Bunlardan **Aksu Şelâle Aile Gazinosu** hemen çağlayan düşüş yüzeyi ile karşı karşıya olup, 1985 yılında hizmete açılmıştır. Çağlayana en yakın tesistir. Tek katlı ve lokanta ile çayhane bölemlerinden oluşur. Alabalık üretim havuzu yoktur. Ancak çay bahçesi, çağlayanın manzarasına hakimdir. Ziyaretçi çekmesinin esas nedeni budur. Ayrıca tesisin yakınında, kamuya açık bir piknik sahası vardır. Bu faktör de, tesise olan ilgiyi dolaylı olarak desteklemektedir. Açık ve kapalı alan masa kapasitesi 20'yi, sandalye kapasitesi ise 130'u bulur.

Yörede 1986 yılında hizmete girmiş olan **Alabalık Gazinosu** da, hem konumu (Akpınar Deresi yatağı kenarı) ve hem de kapasiteli alabalık yetiştirme havuzları ile mükemmel bir tesistir. Açık ve kapalı alan masa kapasitesi, 30'u, sandalye kapasitesi de 180'i bulur.

Tesisler, birer "kır kahvesi ve kır lokantası" şeklinde hizmet vermektedir. İçecek türleri ile birlikte tamamen **alabalık** ve **piliç eti** pazarlanır. Temiz kaynak sularıyla beslenen Akpınar Deresi'nin suları, doğal olarak alabalık yetişmesine çok uygun olmakla birlikte, talebi karşılamaktan çok uzaktır. Bu nedenle tesis sahipleri, yine Akpınar (KaytaZ) Deresi'nin sularından yararlanarak, alabalık yetiştirme havuzları kurmuşlardır. Balık eti, müşterilerin gözü önünde ve talep miktarı kadar, havuzlardan yakalanarak pişirilip hazırlanır. Piliç eti ise, yine Gürlevik Çağlayanı-Erzincan yolu güzergâhu üzerinde faaliyet gösteren ve kesim kapasitesi 60 000 adet olan, tesislere 5 km. kadar uzaklıktaki **Tunay Tavuk Çiftliği**'nden paketlenmiş olarak getirilir.

Bu iki önemli faktör, bölgeye yönelik günöbirlik ziyaretçileri teşvik etmiştir. Gelişen ticarî faaliyet, tesislerin de artmasına yolaçmaktadır. Örneğin 1985 yılına kadar tek tesis bulunan yörede, 1989 yazında tesis sayısı (biri yapım halinde) dörde çıkmıştı.

Bölgeye gelen **ziyaretçiler** arasında, çok az sayıda yabancı turiste rastlanır. Yerli ziyaretçiler ise, büyük çoğunluğu ile "il içi ziyaretçiler"dir. Bunlardan özellikle yurt dışında çalışan ve izinle tatile gelenler, özel otolarıyla, veya gruplar halinde, Erzincan kent içinde otomobil-minibüs kiralayarak, yöreye günübürlük ziyaretlere gelirler. İl dışından gelen günübürlükçiler, daha çok Sivas, Erzurum ve Gümüşhane gibi Erzincan'a komşu illerden gelirler.

En yoğun ziyaretçi akını, turizm sezonunda ve özellikle Temmuz-Ağustos aylarında olur. Nisan sonunda açılan yöre kır kahve ve lokantaları, Kasım'ın ilk haftasına kadar (Çağlayan Aie Gazönosu yıl boyunca açıktır) açık kalırlar. Kış Mevsimi'nde kapatılırlar. Ziyaret sezonu süresi, yaklaşık 200 gün bulur. Ancak bu süre içinde en yüksek ziyaretçi sayısına, hafta sonu tatillerinde rastlanır. Sadece, gazino tabir edilen kır kahvesi ve lokantalarına uğrayan günlük müşteri sayıları, 700 - 800'er kişi ile 1200-1300'er kişiyi bulur. Kesin bir veri olmamakla birlikte, gazinoların sezonluk toplam ziyaretçi sayısı, 100 000 ila 150 000 kişi arasında tahmin edilmektedir. Gazinolar dışındaki rekreasyon sahalarına piknik amacıyla gelip yöreden yararlananlar da dikkate alınır, bir turizm sezonu boyunca Gürlevik Çağlayanı çevresine uğrayan nüfus, 200 000 kişi dolayında tahmin edilmektedir.

Ziyaretçiler arasında, hemen her yaştan (örneğin süt çocukları ile gelen aileler bile) nüfusa rastlanabilir. Kadın nüfus azınlıkta olmakla birlikte, aileler veya gruplar şeklinde gelen ziyaretçiler çoğunluktadır.

4. Turistik Potansiyel: Gürlevik Çağlayanı çevresinin, yüksek bir turistik potansiyeli vardır. Bölgenin "yaz turizm potansiyeli" yanında, çevrenin bir de değerlendirilmemiş "kış turizm potansiyeli" unutulmuştur.

Yaz turizmi potansiyeli, sadece çağlayanın "akış güzelliği görünümü", yani "su manzarası" ile sınırlı değildir. Çevrenin dinlendirici sakin havas, pek dikkati çekiçi bir imar ve ağaçlandırma faaliyeti yapılmadığı halde, mevcut durumuyla Erzincan'ın yaz sıcaklık değerlerine göre (yıllık ortalama 10°C, Ağustos ortalaması 23.4°C ve maksimum sıcaklık değerleri, Temmuz'da 40 ve Ağustos'ta 40.5°C) yazları serin bir yöre olması, turistik potansiyelini artıran diğer önemli faktörler arasındadır. Kış turizm potansiyeli ise, "av turizmi ve kayak sporu turizm potansiyeli" olarak dikkati çeker. Konaklama merkezi çağlayan yöresi olmak üzere, kışları Mercan ve Munzur

dağlarının av turizmüne açılması, düşünülebilir. Bölgenin, kayak sporu turizm potansiyeli de çok yüksektir. Bu amaçla çağlayanın konumu ile karşı karşıya bulunan Ardıçtepe tırtları (1560 m.)'na bir telesiyej sistemi kurmak ve özellikle "Alp disiplini" dalında, bu faaliyeti geliştirmek mümkün görünmektedir.

Bölgenin yaz ve kış turizm potansiyelini yeterince değerlendirmek için, bazı köklü tedbirler alınması gerekir.

5. Sorunlar ve Öneriler: Gürlevik çağlayanı yöresini olabildiğince ilginç bir çekim merkezi durumuna getiren temel faktör, **doğal bir tabiat harikası** olan çağlayandır. Bu doğal çekicilik olmasa idi, çevreye yönelik aktivite, bugünkü boyutlarında olmazdı. Çünkü, Erzincan kenti halkı için gününbirlik rekreasyon alanı olan "Ekşisu", kent merkezine göre 10 km. uzaklıkta ve tamamen ova yüzeyi kenarında olup, Gürlevik yöresine göre bu çekim merkezi, çok daha iyi düzenlenmiştir. Ama yine de, Gürlevik çekim merkezinin rekreasyonel fonksiyonunu etkisiz duruma getirememiştir.

Anlaşıyor ki Gürlevik Çağlayanı'nın varlığı, hemen hemen bu yörenin turistik potansiyeline eş değerdir.

Bu önemine rağmen çağlayanını doğal görünümünü, beşeri müdahale sonucu büyük ölçüde bozulmuştur. Gerçi insanın en karakteristik özelliklerinden biri de, ekonomik, sosyal ve siyasal amaçlarla çevreyi değiştirmesidir. Ancak yapılan değişiklikler, doğal zenginlikleri bozucu yönde olamaz.

Gürlevik Çağlayanı'nın doğal dengesini bozan en önemli beşeri faktör, 1952 yılında bu adla anılan hidrolik santralin devreye alınması ve 1963 yılında üretim kapasitesinin büyütülmesidir. Kuşkusuz yılda 18-20 milyon kwh elektrik enerjisi üreten ve özellikle 1952'den sonra Erzincan halkına elektrik ışığı gibi çağdaş bir uygarlık nimetini getiren Gürlevik santralının, bölgenin sosyal ve ekonomik yaşantısının gelişmesindeki büyük katkılarını gözardı etmek mümkün değildir. Ancak şunu da hatırlamak gerekir ki, 1979'da enterkonekte sisteme bağlanan Gürlevik santralının millî üretime katkısı, öyle pek önemseneyecek bir ekonomik değer değildir. Öte yandan yurdumuzda, Akpınar Deresi'nin hidrolik gücünde, değerlendirilmesi mümkün ve yararlanılması gereken, daha binlerce akarsu vardır. Elektrik enerjisi üretmek için, turistik potansiyeli yüksek bir doğal tabiat harikasını bozmak ülkemiz için en azından yakın gelecekte bir ihtiyaç değildir.

Ama santralin yapılması, Gürlevik Çağlayanı'nın sularını yarı yarıya azaltmıştır. Kaynakların Akımının büyük ölçüde

düşüğü yazları, yani turistik sezonda, çağlayanın suları daha da azalmaktadır. Bahçelerin sulanması zorunluluğu ise, çağlayanda suların azalmasına yolaçan bir diğer beşerî faktördür. Gerçi hidrolik santralin inşası, Tortum hidrolik santralının bu çağlayanı tamamen kurutması (zaman zaman cebri borudan serbest akışa su bırakılmaktadır) gibi Gürlevik Çağlayanı'nı tamamen kurutmuş değildir. Ancak doğal güzelliğini, büyük ölçüde bozmuştur. Örneğin doğal haliyle 140-150 m. genişliğinde bir düşüş yüzeyini kapsayacak şekilde akan (dökülen) suları, 5-6 akış yüzeyi boyunca dökülmektedir.

Çağlayanı eski doğal güzelliğine kavuşturmak için alınacak en önemli ve kalıcı tedbir, sularını bütünüyle serbest akışa bırakmaktır. Ancak bu tedbir, Gürlevik hidroelektrik santralının, tamamen devre dışı kalması anlamına gelir. Dolayısıyla turizmden sağlanacak tedrici gelire karşılık, atıl kalacak bir fabrikadan, daha fazla zarara uğranabilecektir. Santralin bugünkü yerini değiştirerek, onu çağlayanın akışa geçen suları ile işletmek akla gelebilirse de, ortaya çıkacak "doğal şut yetersizliği" sorunu nedeniyle, bu tedbir de ekonomik olmayabilir.

Bugün yapılacak iş, hem Gürlevik Çağlayanı'nı akar durumda tutmak, hem de Gürlevik santralini işletilebilir hale getirmektir. Bu amaçla alınabilecek pratik tedbirler, şunlar olabilir.

1. Turizm sezonu boyunca, çağlayan yöresine yapılan ziyaretlerin en yoğun olduğu günler, hafta sonu tatil günleridir. Bu nedenle cumartesi ve pazar günleri santral işletilmeyerek, çağlayanı besleyen sular tamamen serbest akışa bırakılabilir.

2. Alınması yararlı olabilecek bir diğer tedbir de, çağlayanın sularını çoğaltmak ve akışını çekici duruma getirmektir. Bu amaca yönelik olarak, nisbeten geniş bir düşüş yüzeyine dağılarak yaklaşık 5-6 düşüş yüzeyi boyunca dökülen suları, yapılacak teknik düzenlemelerle tek düşüş güzergâhına almak mümkündür. Yapılacak bu tür bir düzeltme, hem çağlayanının suyunun çoğalmasında ve hem de manzarasının daha çekici bir duruma gelmesini sağlayabilir. Ayrıca çağlayanın sularının, en üst düşüş noktası ile en alt düşüş noktası arasında, mutlaka bir merdiven yapılmalıdır.

3. Gürlevik Çağlayanı yöresinin önemli sorunlarından biri de, yörede şimdilik her hangi bir çevre düzenleme tedbirinin alınmaması ve ağaçlandırmanın çok yetersiz oluşudur.

Çevre, koruma altına alınmalı ve **millî park** alanı kabul edilmelidir. Bu yasal tedbir alındıktan sonra, yörede piknik alanları düzenlenmeli ve boş alanlar mutlaka ağaçlandırılmalıdır. Sarıçam, kavak, söğüt ve akasya gibi türler, ağaçlandır-

mada öncelik verilmesi gereken türler olmalıdır.

4. Yöreyi günübürlük rekreasyon alanı olmaktan kısmen de olsa kurtarmanın yolu, burada **oberj** veya **motel** niteliğinde bir konaklama tesisinin yapılmasıdır.

Bu tür bir konaklama tesisi ve ayrıca telesiyej tesisleri yapılırsa, yöre kış kuruzmine ve özellikle de **kayak sporu turizmi** faaliyetine açılacaktır. Çünkü bölge bu amaca uygun niteliktedir.

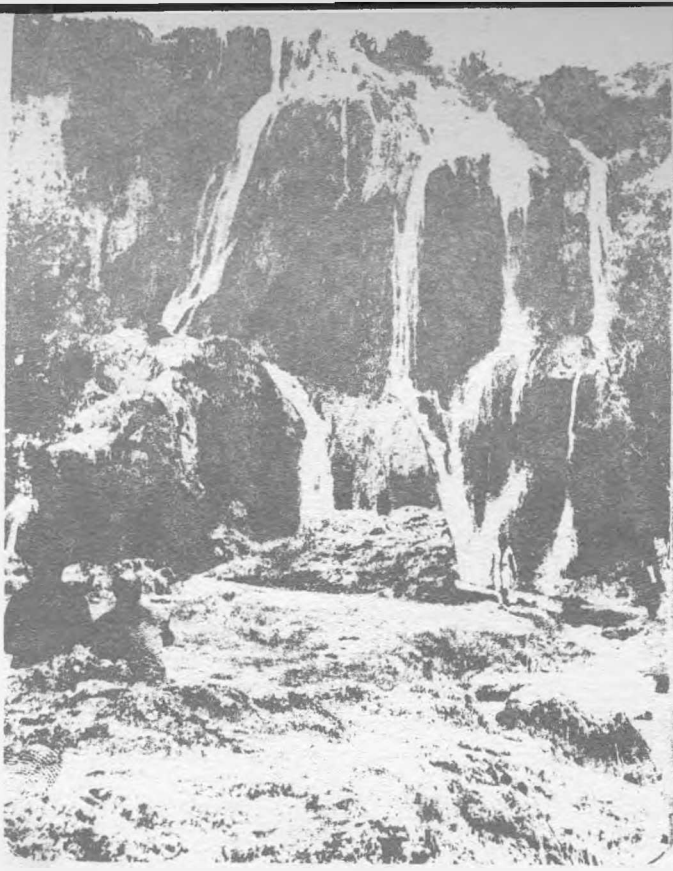
5. Yörenin ulaşım sorunu da, daha kalıcı bir şekilde yeniden ele alınmalıdır. Santral ve çağlayan (selâle) arasındaki yaklaşık 2 km.lik yol ile çağlayandan Akpınar düzüne kadarki yaklaşık 1.5 km.lik yol, henüz toprak tesviyeli yollar olup bunların yapılması gerekir.

Erzincan kent merkezi ile Gürlevik Çağlayanı arasındaki yaklaşık 33 km.lik yol, bugünkü durumuna göre biraz daha iyileştirilmeli ve trafik akışında yer yer büyük ölçüde görüşü çok daraltmış olan dönemeçlerde, **teknik düzeltmeler** yapılmalıdır.

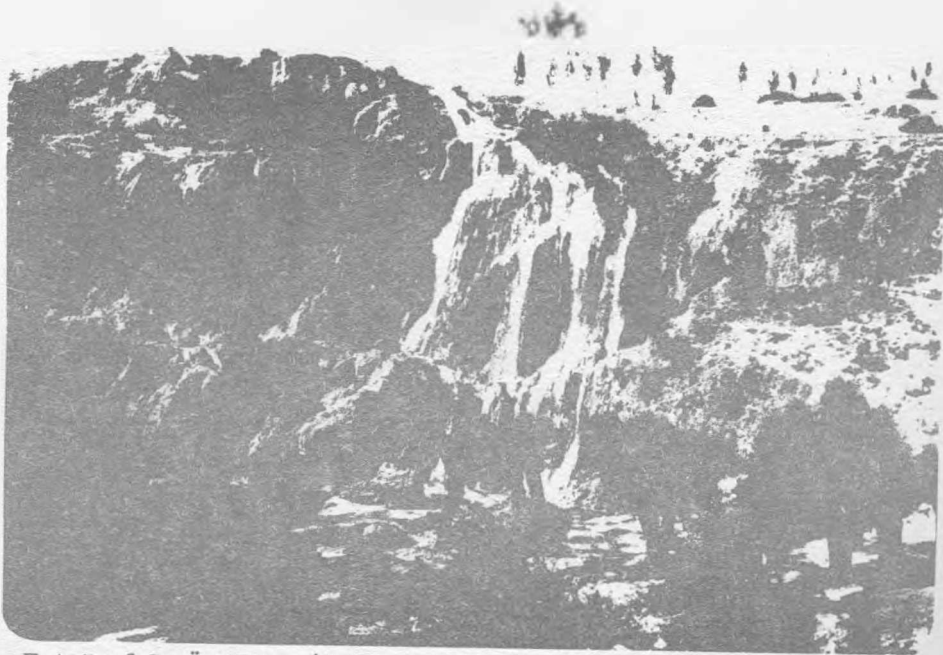
Ayrıca bugüne kadar yöreye **belediye otobüsü seferleri** konulmayışı da, önemli bir ihmaldir. Turizm sezonunda, en azından cumartesi ve pazar günleri, çağlayan yakınına kadar belediye otobüs seferleri yapılmalıdır.

Gerek bu seferler ve gerekse diğer motorlu araç seferleri için yörede çözümlenmesi gereken bir diğer ulaşım sorunu da, **otopark sorunu**dur. Bu sorun, bugüne kadar hemen hiç ele alınmamıştır.

Buraya kadar özetle değinilen sorunlar çözümlenir ve önerilerimizin gereği yapılırsa, Gürlevik Çağlayanı yöresinin, iç turizm ve hatta dış turizm yönünden, **önemli bir turistik çekim merkezi** durumuna geleceğine inanmaktayız. Çünkü Gürlevik Çağlayanı yöresinin turistik potansiyeli, bugün değerlendirildiği kadarıyla değildir. Mevcut potansiyelin, henüz çok sınırlı bir bölümü harekete geçirilmiştir.

Fotoğraf 1. Gürlevik Çağlayanı'nın Kuzeyden Görünüşü
(Foto. İ. Bulut)

Fotoğraf 2. Özellikle İlkbahar ve Yaz Mevsimlerinde Gürlevik
Çağlayanı'nın Suları Büyük Ölçüde Azalır.

Fotoğraf 3. Gürlevik Hidroelektrik Santrali Cebri Boruya Alınan Çağlayan Sularının Yarıdan Fazlasını Kullanır (Foto. H. Yazıcı)

Fotoğraf 4. Gürlevik Çağlayanı Yüresinin Bitki Örtüsü Daha Çok İnsan Eliyle Yetiştirilmiş Söğüt ve Kavak Türlerinden Oluşur.

HORASAN-SARIKAMIŞ ARASINDAKİ ARAS NEHRİ HAVZASININ TOPRAK ÖZELLİKLERİ

Yrd.Doç.Dr.Özer YILMAZ*

1. Önceki Çalışmalar.

Çalışma sahamız dahilinde yapılmış toprak çalışmaları, çok az sayıda ve sahamızın toprakları hakkında çok kısa bilgiler veren makaleler halindedir.

Çalışma sahamızın toprak özelliklerine değinen ilk çalışma, Erinç'in Rusca'dan dilimize çevirdiği "Türkiye'nin Toprak Oluşumu ve Toprakları" konusundaki Polinov ve Rosov'a ait makaledir. Bu makalede sahamız içersinde yer alan Çernozyomların küçük Asya'da yayılış sahalarının sınırlı olduğunu ve bunların ancak yarımadanın kuzeydoğu kısımlarında daha kontinental iklim şartları altında görüldüğü belirtilmektedir.

Humus içerikleri bakımından, bunların güney çernozyomları tâli tipine ait oldukları ve bu özellikleri ile Sovyet Ermenistanı'nın çernozyomlarına çok yakın oldukları ileri sürülmektedir¹.

H.Oakes'e ait olan ikinci çalışmada², çalışma sahamızın büyük toprak grupları ve yayılış alanları, özel sembollerle gösterilmiştir. Toprak grupları ve yayılış alanları, çalışma sahasında ayrıntılı toprak çalışmaları yapmaksızın, sadece arazinin litolojik ve topoğrafik özellikleri ile iklim koşulları, gözönüne alınarak hazırlanmıştır.

Sarıkamuş ve Kars çevresinde orman örtüsü ve çayır altında oluşan büyük toprak gruplarını inceleyen Şahin³,

* Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ POLİNOV, B.B., ROSOV, N.M., 1954 Küçük Asya'nın Pedejonez şartları ve Toprakları (Çev.S.Erinç), İst. Üni.Coğr. Enst. Dergi., 2 (5-6), s.210-221, İstanbul.

² OAKES, H., Türkiye Toprakları: Türk Yüksek Ziraat Müh. Bir. yay.: 18, İzmir.

³ ŞAHİN, M., 1970, Kars ve Sarıkamuş civarında orman ve çayır örtüsü altında teşekkül etmiş büyük toprak gruplarının morfolojik fiziksel ve kimyasal özellikleri üzerinde araştırmalar: Ata. Üniv. Zir. Fak. yay.: 135, Erzurum.

Kars ve Sarıkamış çevresindeki bütün toprakları, Sarıçam orman örtüsü altında gelişen topraklar ve çayır örtüsü altında gelişen topraklar olmak üzere iki gruba ayırmıştır.

Sarıçam orman örtüsü altında gelişen toprakları, kahverengi orman toprakları grubuna dahil etmiş ve bu toprakların A,B,C, horizonları bulunan hafif asit ve nötr reaksiyonlu olduklarını ortaya koymuştur. Diğer yandan, morfolojik özellikleri ve horizonlaşma durumlarına göre A,B,C ve A,C horizonlu kahverengi orman toprakları olarak iki gruba ayırmıştır.

Genelde, Sarıçam ormanı altında teşekkül etmiş toprakların bazı özelliklerini inceleyen Çepel ve arkadaşları⁴, Sarıkamış ve çevresindeki sarıçam ormanları altında açtıkları profillerdeki toprak tipinin kahverengi orman toprakları olduğunu ve toprakların kumlu ve kumlu balçık strüktüründe bulunduğunu tesbit etmişlerdir.

Sarıkamış yöresinde dar bir alanda çalışma yapan Tetik⁵, saf sarıçam ormanı altında kahverengi orman toprağı, eğimli yamaçlarda genellikle A,C horizonlu genç, yarı olgun kahverengi orman toprağı ile volkanik malzeme üzerinde gelişmiş, kalınlıkları 15-20 cm. arasında değişen A horizonuna sahip topraklar tesbit etmiştir.

Kuzeydoğu Anadolu'da yaylacık konusunda araştırma yapan Sözer⁶, Horasan-Selim kesiminde yer alan fazla arızalı dik ve akarsularla parçalanmış arızanın kestenerenkli toprakları kuşağında olduğunu, ay şekilde su erozyonuna maruz kaldığını belirtmektedir.

Toprak-Su Genel Müdürlüğü'nce hazırlanan "Kars İli Toprak Kaynağı Envanter Raporu" ile "Erzurum İli Toprak Kaynağı Envanter Raporu" ve bu raporlara ekli 1/100 000 ölçekli toprak haritalarında⁷, çalışma sahamızın sınırları

⁴ ÇEPEL, N., DÜNDAR, M.,ALPTEKİN, G., 1977, Türkiye'nin Önemli Yetiştirme Bölgelerinde Saf Sarıçam Ormanının Gelişimi ile Bazı Edafik ve Fizyografik Etkenler Arasındaki İlişkiler. TÜBİTAK yay., TOAG-154, Ankara.

⁵ TETİK, M., 1981, Sarıkamış Yöresinde Özellikle Sarıçam Ormanları Altında Gelişmiş Toprakların Özellikleri (Doktora Önçalışması): Ata. Üniv. Ed.Fak., Erzurum.

⁶ SÖZER, A.N., 1972, Kuzeydoğu Anadolu'da Yaylacılık, Turhan Kitabevi s.14, Ankara.

⁷ TOPRAK-SU, Erzurum ve Kars İllerine Ait Toprak Kaynağı Envanter Raporları, Ankara.

içersindeki kesimlerde beş büyük toprak tipi tesbit edilmiş ve bu toprak gruplarının genel özellikleri kısaca açıklanmıştır.

Yukarıda saydığımız bütün bu çalışmalar, geniş bir alana sahip çalışma sahamızın toprak özelliklerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymamakta ve sahamız topraklarının genetik yönden sınıflandırılması yeterli ölçüde görülmemektedir.

Çalışma sahamızda, başta eğimin fazla olması ve bitki örtüsünün aşırı şekilde tahrip edilmesi, yanlış arazi kullanmadan dolayı şiddetli toprak aşınması, havzanın büyük bir bölümünde anakaya ve depoların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Eğimin fazla ve özellikle Sarıkamış ve çevresi dışındaki alanların bitki örtüsü bakımından çok fakir olması ve tahrip edilmesi nedenleriyle, çalışma sahasında toprak örtüsü, düze yakın, hafif eğimli alanlarda, dağlık alanlardaki bazalt platoları üzerinde ve yoğun sarıçam ormanı altında gelişmiştir. Bu alanlarda oluşan topraklarda normal sayılacak bir profil teşekkülü görülmektedir. Bu alanların dışında aşınmanın fazla olduğu bitki örtüsü bakımından yoksun eğimli yamaçlarda ise; anakayanın özelliklerini yansıtan ayrışmış bir C horizonundan ibaret topraklar bulunmaktadır.

Aras nehri ve buna bağlanan derelerin taşkın ve birikmeye uğrayan kesimlerinde ve akarsu yatakları ile birikinti yelpaze ve konileri üzerinde kolluviyal ve alüviyal topraklar oluşmuştur.

Çalışma sahamızın toprak haritasını hazırlamak ve sahadaki başlıca tiplerini tesbit etmek amacıyla, arazide toprak profilleri açılmış ve gerekli profil gözlemleri yapılmış, profillerden alınan toprakların laboratuvarında fiziksel ve kimyasal özellikleri tayin edilmiştir. Daha sonra Türkiye'de uygulanan ve Thorp-Smith tarafından geliştirilen 1949 Amerikan toprak sınıflandırma sistemi kullanılmıştır⁸.

Bu toprak sınıflamasına göre sahamız toprakları, Zonal, Azonal ve İntrazonal takımlar halinde ele alınmış ve bu takıma giren büyük toprak grupları belirtilmiştir. Büyük toprak gruplarına göre çalışma sahasının toprak haritası yapılmıştır (Şekil 1).

2. Zonal Toprakları.

Bu topraklar, iyi gelişmiş profil özelliğine sahip olup, bölgenin iklim ve vejetasyon şartlarına göre teşekkül etmiş topraklardır. Başka bir ifade ile, bu toprakların oluşumunda iklim ve vejetasyon etkili olmuş ve hâkim damgasını vurmuştur.

⁸ THORP, J., SMİTH, G.D. 1940, "Higher Categories Of Soil Clasification: Order, Suborder and Great Soil Groups" Soil science, 67, p.117-126.

Ancak, bu toprakların oluşması için, arazinin düze yakın olması gerekmektedir⁹.

Sahamızda bu toprak grubu içersine, Çernozyomlar, Kestanerekli step topraklar ve kahverenkli orman toprakları girmektedir.

2.1. Çernozyomlar.

Genellikle 1800-2200 m. yükseklikler arasında düz veya düze yakın, hafif eğimli ve drenaj koşulları iyi olan alanlarda yayılış göstermektedirler. Özellikle çayır örtüsü ile kaplı bulunduğu alanlarda ve nemli yarınemli iklim koşulları altında gelişmişlerdir.

Sarıkamış ve çevresi ve Aras nehri boyunca yer alan bazalt platoları üzerinde gelişmiş çernozyomlarda, 1-1.5 m. arasında değişen profil derinliği görülmektedir. Bu toprak tipinin bulunduğu alanlarda, genelde çayır örtüsü hâkim olup, tarım belirli kesimlerde yapılmaktadır. A,B ve C horizonlarına sahip bu toprakların genel profil özelliklerinde şu hususlar dikkati çekmektedir.

A Horizonu: Kalınlığı 25-50 cm. arasında değişmektedir. Kuru iken koyugrimsi renkte (10 YR, 5/2) ve yaş iken siyah ve siyaha yakın (10 YR, 2/1), kuru iken sert, yaş iken sulu yapışkan ve fazla plastik, genelde granüler ve furda strüktür, organik madde toprağın üst kesimlerinde belirgin ve alt kesimlerinde toprağa karışmış durumda, kuru iken zor ayrılmakta, kök yayılışı sıktır.

B Horizonu: 20-50 cm. kalınlığındadır. Renk kuru grimsi koyukahverengi (10 YR, 4/2), yaş iken koyukahverengi (10 YR, 3/3), prizmatik strüktürlü, kuru iken sert, yaş iken yapışkan kil özelliği göstermektedir. Kök yayılışı seyrek, orta derecede organik madde bulunmakta horizonun alt seviyelerinde asit ile muamelede çok az köpürme mevcuttur.

C Horizonu: 20-30 cm. kalınlığında, kuru iken kahverenkli (10 YR, 5/3) ve yaş iken koyu grimsi kahverenkli (10 YR, 4/2), blok strüktürlü, kuru iken çok sert, yaş iken yapışkan, organik madde çok az, asitle muamelede köpürme görülmekte ve horizon genellikle killidir.

⁹ ATALAY, I., 1982, Toprak Coğrafyası : (Ders kitabı), E.Ü.Sos. Bil. Fak. yay. 8, s.196, İzmir.

R Horizonu: az ayrılmış bazalt, tuf ve andezitler

Çalışma sahamızda, çernozyomları karakterize eden 3 adet profil açılmıştır. Bunların ilki Sarıkamış ile Hamamlı köyü arasındaki yeralan Karaçayır mevkinde dere kenarında gözlenmiştir (Foto-43)

Yer	: Sırakamış'ın 3 km. güneydoğusu, Karaçayır mevki dere kenarı.
Yükseklik	: 2075 m.
Vejetasyon	: Çayır otları.
Anamateryal	: Tuf.
Topoğrafya	: Plato
Eğim	: % 12
Arazi Kullanımı	: Otlak.

Profil açıklaması:

Horizon	Derinlik	Profil Özellikleri
A	0-35 cm.	Kuru iken grimsi kahverengi (10 YR, 5/2), yaş iken koyu kahverengi (10 YR, 3/2), kaba granüler strüktür, kil tekstüründe, kök yayılışı sık, organik madde bakımından zengin, kuru iken sert, yaş iken yapışkan ve plastik, asitli muamelede köpürme yok, geçişli sınır.
B	35-75 cm.	Kuru iken açık kahverengi (10 YR, 5/2). Yaş iken sarımsı kahverengi (10 YR, 3/1), prizmatik strüktür kuru iken sert, yaş iken plastik, kil tekstüründe kök yayılışı seyrek, organik madde çok az, asitli muamelede yukarıdan aşağıya doğru köpürme artmakta, bazı yerlerde kireç çiçekleri bulunmakta, kesin sınır.
C	75-95 cm.	Kuru iken açık kahverengi (10 YR, 7/2), yaş iken soluk kahverengi (10 YR, 6/3), blok kaba strüktürlü kuru iken çok sert, yaş iken plastik, kil, kök yayılışı yok, organik madde çok az asitle muamelede şiddetli köpürme var.
R	+ 95 cm.	Tuf

Bu toprak tipinin özelliklerini yansıtan diğer bir profil Köroğlu köyünün 3 km. güneydoğusunda açılmıştır.

Yer	: Koroğlu köyünün 3 km. güneybatısı Koroğlu düzü mevki.
Yükseklik	: 2100
Vejetasyon	: Çayır otları.
Anamateryal	: Bazalt
Topoğrafya	: Düzlük.
Eğim	: % 1-2
Arazi Kullanımı:	Tarla kenarı.

Profil açıklaması:

Horizon	Derinlik	Profil Özellikleri
A	0-25 cm.	Kuru iken koyu gri (10 YR, 3/1), yaş iken siyahımsı (10 YR, 2/1), kaba granüler strüktürde kuru iken sert, yaş iken plastik, kil tekstüründe, kök yaylışı sık, organik madde zengin, asitle muamele köpürme yok.
B	25-55 cm.	Kuru iken koyu grimsi kahverengi (10 YR, 4/2), yaş iken sarımsı kahverengi (10 YR, 3/4), sütunumsu strüktürlü, kuru iken sert, yaş iken plastik, kil tekstüründe, organik madde az, asitle muamelede köpürme var, kesin sınır mevcut.
C	55-75 cm.	Kuru iken sarımsı kahverengi (10 YR, 6/4), yaş iken kahverengi (10 YR, 5/3) blok strüktürlü kuru iken, sert, yaş iken yarı plastik, kök yaylışı yok, asitle muamelede köpürme fazla.
R	+ 75 cm.	Çok az ayrılmış bazalt.

2.2. Kestaneremli Topraklar.

Çalışma sahanızda, kestaneremli topraklar, genellikle 1500-2000 m. yükseklikler arasında düz, kireç bakımından zengin, killi, kumlu ve milli Pliyosen depoları üzerinde gelişmişlerdir. Bu topraklar daha çok Horasan havzasında geniş bir yayılım gösterirler. Bazı yerlerde, bilhassa Pınatuzbaba dağı ve Garipce dağlarının kuzeyinde Miyosen depoları üzerinde de görülürler. Bu toprak tipinin görüldüğü alanların büyük bir bölümünde hububat tarımı yapılmakta, bazı kesimlerde ise, çayır ve otlak olarak kullanılmaktadır.

Genel Profil Özellikleri:

A Horizonu: Kalınlığı 30-35 cm. arasında değişmektedir. Kuru iken sert, yaş iken yapışkan ve plastik, renk koyu kahverengiden (5 YR, 4/3), grimsi kahverengi (10 YR, 5/2) arasında değişmekte, organik madde toprağa karışmış ve az, genelde furda ve granüler strüktür hâkim. Kök yayılışı iyi. Genellikle killidir. Asitle muamelede köpürme görülmemektedir.

B Horizonu: Kalınlığı 30-40 cm. arasındadır. Renk koyu iken kahverengi (7,5 YR, 5/2) ve açık gri (7,5, YR, 7/2) yaş iken kırmızımsı kahverengi (5 YR, 3/3, 3/4), prizmatik strüktür, kuru iken zor dağılmakta yaş iken yapışkan ve plastik özellikte, kök yayılışı seyrek, alt kısımlara doğru kireç çiçekleri belirginleşmekte ve asitle muamelede köpürme görülmektedir.

C Horizonu: Kalınlığı 20-40 cm. arasında değişmekte, alttaki anakayanın ayrışması sonucu oluşmuş, killi, kumlu ve milli depo, renk açık sarımsı kahverengi (10 YR, 6/4) ile açık kahverengi (10 YR, 5/4)'dir. Asitle muamelede köpürme var.

Genelde 50-60 cm. profil kalınlığı görülen bu topraklarda, A,B horizonları önemli ölçüde yıkanmaya uğramışlardır. Kireç birikimi daha çok horizonundadır. Bu nedenle toprak yüzeyinde kirecin yıkanmasına bağlı olarak, hafif alkelen, B horizonunun alt kesimlerinde orta derecede alkelen reaksiyon görülmektedir.

Çalışma sahamızda, kestanerengli toprakları karakterize eden 4 adet profil açılmıştır.

Aşağı tahirkoca köyünün güneyinde bulunan Yıkılğan T.'de açılan profile şu özellikler tesbit edilmiştir.

Yer	:	Aşağıtahirhoca k.'nün 2 km. güneyi, Yıkılğan tepe.
Yükseklik	:	1600 m.
Vejetasyon	:	Çayır-step.
Anamateryal	:	Killi-kireçli-milli Pliyosen deposu.
Topoğrafya	:	Tepelik düze yakın alan, aşınım düzlüğü.
Eğim	:	% 1-3
Arazi kullanımı	:	Otlak

Horizon	Derinlik	Profil Özellikleri
A	0-30 cm.	Kuru iken koyu kahverengi (10 YR, 4/3), yaş iken kırmızımsı kahverengi (10 YR, 3/3), granüler strüktürde, kuru

iken sert ve zor dağılmakta, yaş icken plastik, yapışkan kil tekstüründe, kök yayılışı sık, asitle muamelede köpürme yok, organik maddece zengin, horizon boyunca çatlaklar mevcut.

- B 30-70 cm. Kuru icken açık kahverengi (10 YR, 7/2), yaş icken kırmızımsı kahverengi (5 YR, 4/3) prizmatik strüktürlü, kuru icken sert, yaş icken yapışkan, kök yayılışı az, organik madde orta derecede, kil tekstüründe.
- C 70-85 cm. Kireçli killi, kumlu ve milli Pliyosen deposu.

Dönertaş-Kuşburnu köyleri arasında açılan bir başka profilde de şu özellikler gözlenmiştir.

- Yer : Dönertaş köyü 2 km. kuzeyi.
Yükseklik : 1760 m.
Vejetasyon : Çayır-step otları.
Anamateryal : Kireçli-Killi-kumlu ve milli Pliyosen deposu.
Topografya : Aşınım düzlüğü.
Eğim : % 5-6
Arazi kullanımı: Tarla

Horizon	Derinlik	Profil Özellikleri
A	0-35 cm.	Kuru icken grimsi kahverengi (10 YR, 4/2), yaş icken koyu grimsi kahverengi (10 YR, 3/2), granüler strüktürlü, kuru icken dağılgan, ıslak icken yapışkan, kumlu tın tertüründe, kök yayılışı sık organik madde bakımından zengin, asitle muamelede köpürme az.
B	35-60 cm.	Kuru icken kahverengi (10 YR, 4/3) yaş icken koyu kahverengi (10 YR, 3/4), blok strüktürlü, kuru icken elle çabuk dağılmakta, yaş icken yapışkan, kil tekstüründe, kök yayılışı orta, organik madde orta derecede, asitle muamelede köpürme fazla, sınır geçişli.

Horizon	Derinlik	Profil Özellikleri
C	65-85 cm.	Açık grimsi kahverenginde (2,5 YR, 6/2), pek fazla ayrışma göstermeyen, kireçli, kumlu, milli Pliyosen deposu, asitle muamelede köpürme var.

Sonuç olarak, çalışma sahamızın özellikle Horasan havzasında yer alan kestanerenkli, zonal toprak grupları içerisinde yer almış olup, havzanın iklim koşullarına bağlı bir gelişme göstermişlerdir. A horizonlarında yıkanma olduğundan kireç oranı düşüktür. Buna karşılık C horizonunda belirgin kireç çökelmeleri görülür.

2.3. Kahverengi Orman Toprakları.

Bu topraklar, 1949 toprak tasnif sistemine göre, introzonal toprak grubu içerisinde yer almaktadırlar¹⁰. Ancak çalışma sahamızda, sarıçam orman altında gelişmiş ve çoğu yerde tam profil teşekkül göstermiş olan topraklardır. Bu bakımdan 'Bahçeköy ekolü'nün de¹¹ benimsediği gibi, kahverengi veya esmer orman topraklarını zonal toprak kategorisine dahil etmeyi uygun görmekteyiz. Yine aynı şekilde ATALAY da¹² Oltu çayı havzasında yaptığı çalışmada kahverengi orman topraklarını zonal toprak grubu içerisinde mütalâa etmiştir.

Çalışma sahamız içerisinde yer alan bu topraklar, sarıçam ormanları ile kaplı bazalt, andezit ve tuf üzerinde gelişmişlerdir. Ancak bu topraklar, değişik eğim ve yükseklik şartlarına göre çeşitli özellikler göstermektedir. Bununla beraber, sarıçamların yoğun olduğu veya kapalılığın iyi olduğu kesimlerde iyi bir profil gelişmesine sahiptir. Bunun yanında, orman örtüsünün kısmen tahrip edildiği ya da hayvan otlatmasının yapıldığı yerlerde de bozulmuş kahverengi orman toprağı bulunduğu tesbit edilmiştir.

Kahverengi orman toprakları daha çok sarıçam ormanının bulunduğu Sankamış ve çevresinde, Süphan dağı ile Aladağ'ın batı yamaçlarında bulunmaktadır. Bu sahalarda genellikle volkanik malzemeler üzerinde gelişmişlerdir. Eğimin azaldığı yerlerde profil kalınlığı artmakta, fazlaştığı yerlerde ise

¹⁰ THORP, J. - SMİTH, G.D., 1949, a.g.e., p.117-126.

¹¹ IRMAK, A., 1957, "Türkiye'de Orman Toprakları ve Ekolojik Sahalardaki Araştırmalara Toplu Bakış", İst.Üniv.Or.Fak. Derg.Seri B, 7 (1), İstanbul.

¹² ATALAY, İ., 1982, Oltu Çayı Havzasının Fizikî Coğrafyası ve Amenajmanı: E.Ü.Sos. Bil.Fak.yay. : 11, s.63, İzmir.

azalmaktadır.

Bu toprakların genel profil özellikleri şöyledir:

Üzerlerinde, 1-4 cm. kalınlığında değişen çürüntülü mull tipinde organik kat bulunmaktadır.

A Horizonu: 10-25 cm. arasında değişmektedir. Rengi kırmızı kahverengi (5 YR, 3/2) ile koyu kahverengi (7,5 YR, 3/2) arasındadır. Organik madde bakımından zengin olup, toprağa karışmış vaziyettedir. Kireç bazı yerlerde yıkanmakla beraber, asitle muamelede çok az bir köpürme vardır. Granüler ve furda strüktürde, genelde kök yayılışı sıktır. Killi ve tınlı tekstürdedir.

B Horizonu: 15-35 cm. arasında değişmektedir. Horizontunda hemen hemen hâkim renk kahverengidir (10 YR, 5/3), alt kesimlerinde nadiren kireç birikmesi görülür. Ancak buna, profilde yıkanmanın fazla olması nedeniyle üst seviyelerde rastlanılmamıştır. Blok ve prizmatik strüktürde, organik madde yönünden fakirdir. Kuru iken sert, yaş iken yapışkandır.

C Horizonu: 10-20 cm. arasında değişmektedir. Genelde çok az ayrılmış volkanik malzemeler ve yamaç deposu.

R Horizonu: Volkanik malzeme ve yamaç deposudur.

Çalışma sahasında yer alan kahverengi orman topraklarına ait 4 adet profil açılmıştır. Aynı ayrı yerlerde açılan bu profillerde benzer özellikler tesbit edilmiştir.

Kahverengi orman topraklarına ait Hamamlı k.'nün 1 km güneyinde açılan profilde şu özellikler görülmüştür.

Yer : Sarıkamış Hamamlı köyü 1 km. güneyi.
Yükseklik : 2000 m.
Vejetasyon : Sarıçam ormanı.
Anamateryal : Bazalt, obsidyen.
Topoğrafya : Yamaç
Eğim : % 15
Arazi Kullanımı: Ormanlık alan.

Horzon	Derinlik	Profil özellikleri
O ₁	0-1-2 cm.	Mull tipinde humus formu.
A	1-20 cm.	Kuru iken kırmızı kahverengi (5 YR, 3/2), yaş iken koyu kahverengi (7,5 YR, 3/2), granüler strüktürde, kök yayılışı iyi, killi balçık terstüründe, organik maddece zengin, asitle muamelede köpürme yok.

Tablo:1- Çemezyon Topraklarının Bazı Fiziksel ve Kimyasal Analizleri.

Örnek Alınan Yer	Horizon	Derinl. cm.	Tekstür			Tekstür Tipi	p ^H	CaCO ₃ %	Organik Madde %
			Kil	Mil	Kum				
Sarıkamış'ın 3 km.	A	0-35	67,7	21,2	11,1	Kil	6,95	0,32	2,912
GD'su Karaşayır Mak.	B	35-75	63,6	21,5	14,9	Kil	6,90	0,32	2,149
Yüksekliği: 2075 m.	C	75-95	55,1	30,8	14,1	Killi Tin	6,20	0,97	1,290
Koroğlu Köyünün	A	0-25	63,1	26,9	10,0	Kil	6,7	0,02	3,812
3 km. GB'si Koroğlu Düzü	B	25-65	55,7	24,0	20,3	Kil	6,9	0,21	2,951
Yükseklik: 210 m.	C	65-115	50,3	30,0	19,7	Killi	6,51	0,95	1,344
Handere Köyünün	A	0-35	67,2	23,2	9,6	Kil	6,9	0,41	3,716
2 km. Batısı	B	35-85	57,4	24,3	18,3	Kil	6,4	0,36	2,347
(Aşırt Or. Deposu Yanı									
Yükseklik: 220 m.	C	65-120	55,2	21,0	23,8	Kil	6,5	0,50	1,216

Tablo: 2- Keşane Renkli Toprakların Bazı Fiziksel ve Kimyasal Analizleri.

Toprak Örneğinin Alındığı Yer	Horizon	Derinl. cm.	Tekstür			Tekstür Tipi	p ^H	CaCO ₃	Organik Madde %
			Kil %	Mil %	Kum %				
Aşağı Tahiriçoca K.'ünün	A	0-30	16,4	32,8	50,8	Killi tin	6,15	7,71	1,666
2 km. güneyi Yıkılıgan T.	B	30-70	19,1	26,5	54,4	Kumlu-Killi Tin	6,30	11,57	1,235
Yükseklik: 1640 m.	C	70-95	50,4	28,6	21,0	Kil	6,5	11,27	1,03
Donertaş-Kuşburnu arası	A	0-35	37,0	23,7	39,3	Kumlu kil	6,25	2,57	1,639
Horon düzü.	B	35-60	27,3	19,7	53,0	Kumlu-Killi-Tin	6,30	2,57	1,329
Yükseklik: 1600 m.	C	65-85	39,4	21,6	38,8	Kumlu kil	6,34	4,34	0,734
Danışment köyünün	A	0-35	34,7	17,9	47,4	Kumlu Kil	6,35	5,14	1,329
2,5 km. Doğusu	B	35-55	19,9	22,9	57,2	Kumlu-Killi-Tin	6,20	0,96	2,313
Yükseklik: 1400 m.	C	55-70	20,7	25,3	54,0	Kumlu-Killi-Tin	6,45	5,27	0,973
Kantarkaya-Tavşarcık	A	0-30	13,6	27,8	58,6	Kumlu Tin	7,35	0,96	0,222
Köylü arası.	B	30-50	12,3	21,2	66,5	Kumlu Tin	7,25	2,64	0,464
Yükseklik: 1600 m.	C	50-65	51,0	27,2	21,8	Kil	7,8	2,62	0,674

Tablo: 3- Kahverengi Orman Topraklarının Bazı Fiziksel ve Kimyasal Analizleri

Toprak Örneğinin alındığı yer	Horizon	Derinl. cm.	Tekstür			Tekstür tipi	p ^H	CaCO ₃	Organik Madde %
			Kil %	Mil %	Kum %				
Sarıkamış Hanamlı K.	A	0-20	50,1	28,4	21,15	Kil	7,25	0,06	7,00
köylü 1 km. Güneyi	B	20-45	35,4	36,7	27,9	Killi	6,34	1,32	2,30
Yükseklik:	C	45-60	41,2	23,4	35,4	Kil	6,45	3,64	3,56
Sarıçamur Deresi Yanı	A	0-20	21,2	59,0	19,8	Kumlu kil	6,30	Eser	4,72
Yükseklik: 2200 m.	B	0-45	34,0	26,5	39,5	Milli	6,0	3,24	3,74
	C	45-70	23,4	53,6	23,0	Killi Kumlu	5,7	1,03	1,16
Akköz Yaylası 1.5 km	A	0-10	31,0	35,2	32,0	Killi	6,5	0,10	3,24
batısı	B	10-40	35,8	35,0	30,2	Killi	6,7	0,24	1,26
Yükseklik: 2650 m.	C	40-75	43,0	28,0	29,0	Killi	6,5	0,14	0,16
Mescitli Köylü 4 km.	A	0-15	16,3	31,0	52,3	Tinli	6,8	Eser	1,32
batısı	B	15-35	12,0	24,0	64,0	Kumlu	6,2	0,23	0,64
Yükseklik: 2050 m.	C	35-55	42,3	33,0	24,8	Killi	6,9	Eser	0,32

B	20-45 cm.	Yaş iken koyu kahverengi (10 YR, 3/3), kuru iken kahverengi (10 YR, 5/3), kaba blok strüktürde, killi tekstürde, kuru iken zor dağılmakta, yaş iken plastik, organik madde orta derecede, asitle muamelede köpürme var.
C	45-60 cm.	Koyu kahverengi (10 YR, 3/3), obsidyen ve bazalt çakılları büyükçe, asitle muamelede köpürme var. Obsidyen parçaları bulunmakta.
R	+ 60 cm.	Parçalanmış bazalt ve obsidyen.

Yukarıda özellikleri açıklanan profil boyunca yer yer obsidyen parçaları görülmektedir. Bu durum silisli bileşimde olan obsidyenin çok zor ayrışmasına bağlanabilir.

Yer	: Çıplakdağ - Sarıçamur deresi arası, orman kenarı.
Yükseklik	: 2100
Vejetasyon	: Otsu bitkiler.
Anamateryal	: Andezit ve tuf.
Yamaç	: Yamaç
Eğit	: % 15-20
Arazi Kullanımı:	Boş, orman kenarı.

Profil açıklaması:

Horizon	Derinlik	Profil Özellikleri
A	0-20 cm.	Kuru iken kahverenginde (10 YR, 5/3), yaş iken kahverengi (10 YR, 3/3), organik madde bakımından zengin, balçık testüründe, furda ve granüler tekstürde, kuru iken zor dağılmakta, yaş iken plastik ve yapışkan, kök yayılışı sık, asitle muamelede çok az köpürme var.
B	20-40 cm.	Kahverengi (10 YR, 5/3), killi balçık ve kıl tekstüründe, blokumsu yapıda, kuru iken sert, yaş iken plastik ve yapışkan, kök yayılışı seyrek, orta derecede organik madde, asitle muamelede az köpürme var. Andezit çakılları horizontunda mevcut.

- C 45-70 cm Ayrışmış ve parçalanmış andezit çakalları ve tüfler, blok strüktürlü.
- R + 70 cm. Andezit ve tuf blokları.

Yukarıda açıklandığı şekillerde, genel profil özellikleri ile açılan profillerin tümünde, benzer özellikler gösteren kahverengi orman toprakları bulunmaktadır. Bu durumun yükseklik, yağış-sıcaklık koşullarının değişik olması yanında, geçmişteki orman yangın ve tahripleri ve şiddetli erozyon etkisinden ileri gelmektedir.

3. İntrazonal Topraklar.

Bu takımda bulunan toprakların teşekkülünde topoğrafik faktörler (jeomorfoloji, drenaj ve anameteryal) etkilidir. Dolayısıyla toprak oluşumu yeteri kadar ilerlememiştir, horizon teşekkülü tam değildir. Genellikle AC horizonlu topraklardır. Bu takımda bulunan ve özellikle ana malzemenin etkisini geniş ölçüde yansıtan topraklar üzerinde toprak oluşumu ve ilerledikçe, ana meteryalin toprak üzerindeki etkisi zamanla silinmekte ve zonal topraklara dönüşmektedir. Şu halde, zamanın yetersizliği de bu toprakların teşekkülünde etkili olmaktadır¹³.

Çalışma sahamızda da, genellikle anakaya, jeomorfoloji, ve drenaj şartlarının özelliğini yansıtan topraklar bulunmaktadır. Yukarıda belirtilen nedenlerin etkisiyle oluşmuş intrazonal toprak grubu içerisinde, sahamızda yüksek dağ-çayır toprakları, Oligosen depoları ve ofiyolitler üzerinde gelişmiş, yeni oluşmuş ve gençlik safhasında olan topraklar bulunmaktadır.

3.1. Yüksek Dağ-Çayır Toprakları.

Çalışma sahamızda, yüksek dağ-çayır toprakları 2500 m.'nin üzerinde düz, çok az eğimli ve özellikle volkanik platolar üzerinde gelişmişlerdir. İklim bölümünde de belirttiğimiz gibi, bilhassa çalışma sahamız karın en fazla yerde kaldığı yüksek bir alandır. Karın yerde kalma süresi Sarıkamış ve çevresindeki dağlarda daha fazladır. Bu nedendir ki, bu yörede yer alan Balıklı dağ, Aladağ, Çamurlu dağlar, Soğanlı dağı ve Süphan dağının 2500 m.'yi geçen hafif eğimli alanlarında, düşük sıcaklık ve kar örtüsünün uzun süre yerde kalması nedeniyle yılın ancak 2 veya 3 ayı pedojenezeye uygundur. Böylelikle bu alanlarda, organik maddenin ayrışması çok yavaş olmaktadır. Ancak yüksek dağ-çayır bitkilerinin altında oluşmuş bu

¹³ ATALAY, İ., 1982 .g.e., s.212.

topraklar da organik madde bakımından çok zengindir. Bu topraklar A ve C horizonlarına sahip topraklardır.

Bu toprakların genel profil özellikleri şöyledir:

O horizonu: En fazla 3 cm. kalınlığa ulaşabilen çürüntülü mull tipinde organik örtü bulunur.

A horizonu: 3-15 cm. kalınlığındadır, organik madde yönünden zengin, kök yaylışı çok sık, furda strüktüründe, elle kolay dağılmakta, balçık bünyede, asitle muamelede köpürme yok, renk siyah (5 YR, 2/1) ile koyu kahverengindedir (2,5 YR, 2/2).

C horizonu: 15-30 cm. arasında değişmektedir. Anakayanın ayrışması ile olmuş çakıllar baskındır.

Çalışma sahamızın çeşitli yerlerinde açtığımız profillerde, bu toprakların özellikleri açıkca ortaya çıkmaktadır.

Yer	: Süphan dağı kuzey yamacı, Süphan yaylası.
Yükseklik	: 2700 m.
Vejetasyon	: Sub-Alpin çayırlar.
Anamateryal	: Yamaç.
Eğim	: % 8
Arazi kullanımı:	Otlak

Profil açıklaması:

Horizon	Derinlik	Profil Özellikleri
O	0-2 cm.	Çürüntülü mull tipinde organik örtü.
A	2-20 cm.	Kuru iken çok koyumsu grimsi kahverenginde (10 YR, 3/2), yaş iken çok koyu gri (10 YR, 2/2), granüler strüktürde, silt tekstüründe, kuru iken elle kolay dağılmakta, kök yaylışı sık, organik maddece zengin, asitle muamelede köpürme yok.

Horizon	Derinlik	Profil Özellikleri
C	20-30 cm.	Kuru iken koyu kahverengi (7,5 YR, 3/2), yaş iken koyu kırmızimsı kahverengi (2,5 YR, 2/2), çakıllı kaba bünyeli, asitle muamelede köpürme yok, ayrışmış bazalt çakılları alta doğru irileşmekte.

R + 30 cm. Bazalt.

Diğer bir profil de Soğanlı dağları üzerinde açılmıştır.

Yer	: Soğanlı dağı Çatak yaylası güneyi.
Yükseklik	: 2600 m.
Vejetasyon	: Sub-Alpin çayırlar.
Anamateryal	: Bazalt.
Topoğrafya	: Bazalt düzlüğü.
Eğim	: % 10
Arazi kullanımı:	Otlak

Profil açıklaması:

Horizon	Derinlik	Profil Özellikleri
A	0-15 cm.	Kuru iken koyu kırmızımsı kahverenginde (2,5 YR, 2/2), çok ince granüler strüktürde, organik maddece zengin, asitle muamelede köpürme yok, elle çok kolay dağılmakta, kök yayılış sıktır.
C	15-25 cm.	Koyu kahverengi (7,5 YR, 3/2), içersinde çakıllar bulunmakta, kaba bünyeli, asitle muamelede köpürme yok, kök yayılış seyrek.
R	+ 25 cm.	Bazalt.

Diğer yandan, Sarıkamış çevresindeki sarıçam orman sınırının üzerinde ve orman örtüsünün tahrip edildiği alanlarda, toprak derinliği fazla olmayan, organik madde bakımından zengin, ince bir organik örtüye sahip ve genellikle çok hafif asit reaksiyon gösteren topraklar da bulunmaktadır. Ancak bu topraklar kahverengi orman topraklarına benzer özellikler gösterirler. Bu topraklarda pedojenezin kısa olmasına ve sub-alpin çayırları altında gelişme imkânı bulmalarına rağmen bazı özellikler (kireçin yıkanması) bakımından kahverengi orman topraklarından ayrılırlar. Bu topraklar bozulmuş kahverengi orman toprakları olarak da yorumlanabilir.

3.2. Oligosen Depoları Üzerinde Gelişmiş Topraklar :

Çalışma sahamızda, kırmızımsı, sarımsı ve yeşilimsi renk gösteren depolar üzerinde, gerçek manada bir toprak örtüsü bulunmamaktadır. Bu depoların genellikle, alkali, karakter göstermesi, eğimli yamaçlarda özellikle 30°'den sonra yamaç akmalarının olması, bitki örtüsü'nün sahaya gelmesini engellemektedir. Bu yüzden deponun kimyasal özelliğinin bitkilerin yetişmesini önemli ölçüde engellemesi ve eğimli yamaçlarda aktif akmaların bulunması toprak oluşması engellemektedir. Diğer

yandan organik madde bakımından son derece fakir olan bu depoların, ayrılmış-çözülmüş zonlarını toprak olarak kabul etmek mümkün görülememektedir.

Yukarıda saydığımız nedenlerin dışında, bitki örtüsü olarak ayrık (*Agropyron* sp.) otlarının ve diğer sığır kuyruklarının (*Verbescum* sp.) bulunduğu, eğimin % 10-15 arasında değiştiği alanlarda, yeni gelişmekte olan topraklar görülür. Bu topraklarda sadece C horizonuna sahip olan Oligosen depoları üzerinde gelişme imkânı bulmuş bu toprakların fiziksel ve kimyasal özelliklerini belirtmek yerinde olacaktır (Tablo- 5.5).

Kısmen ayrılmaya uğramış Oligosen depoları, killi ve killi kumlu tınlı tekstüründedir. Kuru iken sert ve elle zor dağılmakta, yaş iken veya suya doygun olduğunda adeta şeker veya tuz gibi erimektedir.

Renkli kırmızımsı kahverengi (2,5 YR, 4/4), açık kırmızı (10 YR, 4/4), zeytini gri (5 YR, 4/1) ve hafif kırmızı (10 YR, 4/3) olan bu depoların p^H 'ı 9, 25-9, 40 arasında değişmektedir. Organik madde bakımından çok fakirdirler (0,069-0, 081 arasında değişmektedir). Ancak bu topraklarda kireç oranı yüksek olup, kireç % 10,9'a kadar çıkar. Değişebilir. K.yüzdesi ise 0,51-0,88 m.'e / 100 gr. arasında bulunmaktadır.

Oligosen toprakları üzerinde gelişmiş topraklar, sahada pek yaygın olmamakla birlikte, genellikle sahanın güneydoğusuna yer alan ve kabaca batı-doğu yönünde uzanan Zaraphane deresi ve ona bağlanan küçük derelerin aşağı kesimlerinde bulunurlar. Diğer görüldükleri yer, Aras nehrinin sahada çıktığı yerden ve nehrin doğu yakasından kuzeye doğru Akköz köyüne kadarki vadi yamaçlarında bulunurlar.

Benzer özellikteki topraklar sahamızın batı, kuzey-batı kesiminde bulunan Oltu havzası ve Narman havzasının kuzeyindeki Oligosen depoları üzerinde de tesbit edilmiştir¹⁴.

3.3. Ofiyolitler Üzerinde Gelişmiş Topraklar.

Çalışma sahamızda, ofiyolitik seri (serpantin, peridotit ve gabro) kuzeybatıda ve güneydoğuda geniş yer kaplamaktadırlar. Eğimin fazla ve bitki örtüsünün fakir olduğu ofiyolitler üzerinde genellikle sığ topraklar oluşmuştur. Nitekim eğimin fazla olduğu ve erozyonun aktif halde devam ettiği yamaçlarda sadece C horizonuna sahip topraklar bulunmaktadır.

Bu jeolojik formasyonlar üzerinde gelişen toprakların ve formasyonların özelliklerini Atalay¹⁵ şöyle belirtmektedir:

¹⁴ ATALAY, İ., 1982 a.g.e., s.68.

¹⁵ ATALAY, İ., 1982 a.g.e., s.70.

Peridotit, serpantin gabroların ayrıışmış zonları kuvvetli alkelen reaksiyon gösterdiğinden ve kurduğundan beton gibi sertleştiğinden bitkilerin istifade edeceği tarla kapasitesinden çok az su tutduğundan dolayı bitkilerin yetişmesini engellemektedir. Ayrıca bu kayaçların ayrıışmasından açığa çıkan katyonlar, özellikle Ca ve Mg, killer tarafından çekilmekte ve kil-Ca ve/veya kil-Mg. zinciri oluşmaktadır. Böylece kil önemli ölçüde nütürleşerek iyon alışverişindeki aktif rolü zayıflamaktadır. Gerçekten serpantin, peridotit ve gabro üzerinde çok zayıf bitki örtüsünün bulunması, bu durumu doğrulamaktadır.

Yukarıda açıklanan nedenlerin ışığı altında, sahamızda da bulunan ofiyolitler üzerinde toprak örtüsü gelişme göstere-memiştir. Diğer yandan buna bağlı olarak bitki örtüsünün de çok zayıf veya yoksun olduğu görülmektedir.

3.4. Volkanik Formasyonlar Üzerinde Gelişmiş Topraklar.

Çalışma sahamızın, büyük bir kısmını volkanik formasyonlar oluşturmaktadır. Bu nedenle çeşitli volkanik formasyonlar üzerinde ve orman örtüsünün bulunduğu alanlarda bazalt, dasit, andezit-tüf ve andezit-trakitler üzerinde aname-taryal etkisinin kuvvetle hissedildiği topraklar bulunmaktadır.

3.4.1. Bazaltlar Üzerinde Gelişmiş Topraklar.

Bu topraklar genellikle sahamızın ormanlık kesimlerinde yaygın durumdadır. Bilhassa Aladağ'ın batı yamaçlarında geniş bir yayılım gösterirler. Bu sahanın dışında, Karakurt nahiyesinin güneyindeki, vejetasyon yönünden fakir çayır-step otların yer aldığı bazalt düzlüklerinde de gelişme imkanı bulmuşlardır. Sarıçam ormanı altında gelişen bu topraklarda organik madde çok zengindir. Bu topraklar üzerinde genel olarak çürüntülü mull tipinde organik bir kat bulunmaktadır. Renk genellikle koyukahverengindedir. Kuru iken dağılgandır. Orman örtüsünün bulunduğu alanlarda, eğimli yamaçlarda gelişmişlerdir. Toprak genelde taşlı ve çakıllıdır. İçersinde bazen kaba bloklara rastlanır. Kireç yönünden de çok fakir olan bu topraklarda, eğim koşulları toprağın gelişmesine ve solun katının derinleşmesine engel olmaktadır.

Öte yandan, orman örtüsünün bulunmadığı, step-çayır vejetasyonu altında ve kötü drenaj şartlarına sahip alanlardaki bu toprakların kalınlıkları çok azdır. Organik madde yönünden de fakirdirler. Renkleri açık kahve ve koyugrimsi arasındadır. Hafif alkelen reaksiyon gösterirler. Kök yayılışı siktir. Üzerlerinde kısa boylu step otları ile Astragalus (geven)ler bulunmaktadır. Toprak horizonlarında kaba bazalt çakılları bulunur. Toprak

derinliği 8-10 cm.'yi geçmez. Strüktür gelişmemiştir.

3.4.2. Dasit-Trakit ve Tüf Üzerinde Gelişmiş Topraklar.

Bu topraklar Kesedağ, ıplakdağ ve Süphan dağının eğimli yamaçlarında geniş yayılıma sahiptirler. Bu toprakların üzerlerinde organik bir kat bulunmaktadır. Bunun altında furda ve granüler strüktürde, kalınlığı 15 cm.'yi geçmeyen bir A horizonu bulunur. Daha sonra anakayayı oluşturan trakit, dasit ve tüflere geçilir.

Tüfler daha çok ıplakdağ ve Kesedağında yaygın durumdadır. Bunun yanında Süphan dağında trakit ve dasit daha baskındır. Özellikle ıplak dağ ve Kesedağ'da yaygın bulunan tüf örtüsünün, gözenekli-geçirgen olması yağış ve kar sularının hemen kısa zamanda sızmasını sağlamakta ve buna bağlı olarak da kimyasal ayrışma engellenmekte ve çok zayıf ceryan etmektedir. Bunun yanında kil oranının çok düşük olduğu bu topraklarda, pedojenez süresinin çok kısa olması (2-3 ay) asit karakterdeki tüfün zor ayrışması-özölmesi profil gelişiminin ilerlemesini engellemektedir. Buna rağmen, porozite ve permabilitesi yüksek olan bu topraklar üzerinde sarıçam ormanları iyi bir gelişme göstermektedir.

3.4.3. Trakit - Andezitler Üzerinde Gelişmiş Topraklar.

Bu tip topraklar, Aras nehrine kuzeyden birleşen Zivin ayı ve çevresindeki geniş bir alanda görülürler.

Genişçe bir yayılıma sahip olan bu toprakların renkleri açık kahverengindedir. Daha çok anakayanın özelliğini yansıtan bu topraklarda, organik madde çok az olup, dağılgan bir strüktür gösterir. İçersinde köşeli trakit ve andezit çakılları bulunur. Bu toprakların üzerinde iklim şartlarına uygun olarak ayır-step bitki örtüsü egemendir. Kök yayılışı seyrekdir. Toprak kalınlığı ortalama olarak 10 cm. kadardır.

4. Azonal Topraklar

Çalışma sahamızda aşınma ve birikme olaylarının devam ettiği alanlarda bulunan topraklar bu kategori altında toplanmıştır. Özellikle sahanın güneyinde yer alan dağlık alanlarda çok eğimli yamaçların bulunduğu alanlarda sürekli olarak aşınma ve taşınma olayları olmaktadır. Buradan aşınan malzemeler sürekli olarak havzalara taşınmaktadırlar. Bu nedenle sözü edilen alanlarda toprakta profil horizonlaşması görülmemektedir. Bunun yanında Aras nehri ve kolları boyunca ve yüksek alanlardan havzalara açılan derelerin bulunduğu yerlerde, geniş vadi tabanlarında taşkın ve millenmeden ötürü

Tablo: 4- Yüksek Dağ-Çayır Topraklarının Bazı Fiziksel ve Kimyasal Özellikleri

Toprak Örneğinin Alındığı Yer	Horizon	Derinl. cm.	Tekstür			Tekstür tipi	p ^H	CaCO ₃ %	Organik Madde %
			Kil %	Mil %	Kum %				
Süphan Dağı K. Yamacı Süphan Yaylası Yükseklik: 2750 m.	A	0-20	34.5	29.5	36.0	Killi	6.40	Eser	3.62
Soğanlı Dağı Çatak Yaylası Yükseklik: 2550 m.	AC	0-25	33.0	18.5	47.5	Kumlu Killi	6.74	0.14	6.0

Tablo: 5- Oligosen Depoları Üzerinde Gelişmiş Toprakların Bazı Fiziksel ve Kimyasal Analizleri.

Toprak Örneğinin Alındığı Yer	Horizon	Derinl. cm.	Tekstür			Tekstür tipi	p ^H	CaCO ₃ %	Organik Madde %
			Kil %	Mil %	Kum %				
Çayarası K'nün K'usu Şortepo G'yi kırmazimsı depc. Yükl: 1700 m.	C	0-20	49.1	25.5	25.2	Kumlu killi balçık	9.40	10.9	0.081
Aras Vadisi Yamacı Kırmazimsı Depo Çayusu. Yük: 1500 m.	C	0-35	70.5	27.1	2.4	Killi balçık	9.25	10.9	0.069
Güllüceler K'yu 1 km. Doğusu Yesi- limli Depo Yük: 1033	AC	0-15	72.3	25.7	2.0	Killi balçık	6.8	10.2	0.022

Tablo: 6- Volkanik Formasyonlar Üzerinde Toprakların Bazı Fiziksel ve Kimyasal Özellikleri

Toprak Örneğinin Alındığı Yer	Horizon	Derinl. cm.	Tekstür			Tekstür Tipi	p ^H	CaCO ₃ %	Organik Madde %
			Kil %	Mil %	Kum %				
Çiplak Dağ. Karanlık dere içi Anakaya taf. Yük: 1460 m.	A	0-15	25.0	25.0	50.0	Kumlu killi	5.75	Eser	2.34
Sarıkanış'ın 3 km. Batısı. Anakaya Ardeni* Yükl: 2000 m.	AC	0-20	16.3	16.7	63.0	Kumlu	6.0	0.05	1.01

Tablo: 7- Azonal Toprakların Bazı Fiziksel ve Kimyasal Analizleri

Toprak Örneğinin Alındığı yer	Horizon	Derinl. cm.	Tekstür			Tekstür tipi	p ^H	CaCO ₃ %	Organik Madde. %
			Kil %	Mil %	Kum %				
K. K. Düzü Alüvyel toprak Yükl: 1460 m.	A	0-15	62.6	21.8	14.6	Killi balçık	6.60	1.29	0.376
K. K. Düzü Alüvyel toprak Yükl: 1460 m.	B	15-30	46.3	33.3	20.4	Killi tin	6.60	1.6	0.405
K. K. Düzü Alüvyel toprak Yükl: 1460 m.	A	0-20	55.0	22.0	23.0	Killi	7.4	5.29	0.828
Karak. P. Analar Nevkil Hav. Al. Top. Yükl: 1480 m.	A	0-25	45.7	21.7	19.1	Killi balçık	9.10	0.04	0.449
Karak. P. Analar Nevkil Hav. Al. Top. Yükl: 1480 m.	C	25-60	32.7	43.9	34.4	Tin	9.15	0.94	0.151
Karak. P. Analar Nevkil Hav. Al. Top. Yükl: 1500 m.	A	0-15	42.1	23.1	34.8	Kumlu Kil	7.8	Eser	0.314
Karak. P. Analar Nevkil Hav. Al. Top. Yükl: 1500 m.	B	15-30	45.7	21.7	19.1	Killi balçık	9.10	0.04	0.449

pedojenez zaman zaman kesintiye uğramaktadır. Bu nedenlerden ötürü, bütün bu alanlarda horizonlaşma göstermeyen alüvyal topraklar oluşmuştur.

3.1. Alüvyal Topraklar.

Bu topraklar Aras nehri ve ona bağlanan derelerin kenarında ve zaman zaman taşkın ve siltasyona uğrayan alanlardaki alüvyal depolar üzerinde gelişmiş topraklardır. Bunun dışında taşkına ve siltasyona uğrayan alanlarda genel olarak kalınlıkları 1-10 cm. arasında değişen A horizonlu alüvyal topraklar gelişme göstermiştir.

Çalışma sahamızda bu toprakların renginin, kaynaklandığı depodan aldığı gözlenmektedir. Dikkat edildiğinde Horasan havzasında, Aras nehrine birleşen derelerin getirdikleri alüvyonlarının renginin daha ziyade gri ve esmer renkli oldukları görülür. Bunun yanında volkanik sahalardan doğup Aras'a birleşen derelerin oluşturduğu alüvyal konilerin, koyu kahverengi ve kahverengi, Zaraphane deresinin Aras'la birleştiği yerde oluşmuş koninin, Oligosen depolarından rengini aldığı ve kırmızımsı renkte olduğu görülür. Bu topraklar aynı zamanda kaynaklandığı deponun kimyasal ve fiziksel özelliklerini de yansıtmaktadırlar. Oligosen deposundan kaynaklanan Zaraphane deresinin Aras ile birleştiği yerde killi ve balçık tekstürlü alüvyal toprak görülmektedir.

Çalışma sahamızda uzun süre taşkına ve siltasyona uğramayan Aras nehri ve ona bağlanan kolların kenarında çok az eğimli, drenaj koşulları iyi ve sık bir ot örtüsü altında, 1-20 cm. kalınlığında bir A horizonu görülmektedir. Bu özelliklere sahip toprak tipi Azap köyünün güneyinde açtığımız profilde rastlanmıştır.

Yer	: Azap köyü 1 km. güneyi Azap suyu kenarı.
Yükseklik	: 1500 m.
Vejetasyon	: Çayır-step otları.
Anamateryal	: Alüvyal depo.
Topoğrafya	: Düzlük
Eğim	: % 1-3
Arazi kullanımı:	Çayır.

Profil açıklaması:

Horizon	Derinlik	Profil Özellikleri
A	0-20 cm.	Kuru iken koyugri (10 YR, 4/1), ince granüler strüktürde, yaş iken yapışkan siltli, kuru iken kolay dağılmakta, kök yayılışı sık, organik madde bakımından zengin, asitle muamelede köpürme yok.

C 20-30 cm.

Grİ renkte, kumlu çakıllı depo, asitle muamelede hafif köpürme var.

4.2. Hidromorfik Alüviyal Topraklar.

Çalışma sahamızda bu tip topraklar, alüviyal topraklar içerisinde yer almaktadırlar. Hidromorfik alüviyal topraklar, sürekli ya da yılın belli bir bölümünde taşkın altında kalan veya drenaj koşulları kötü olan alüviyal topraklardır. Bu tip toprakların oluşumunda jeomorfolojik koşulların önemi büyüktür.

Horasan havzasını kabaca batı-doğu yönünde kateden Aras nehrine, kuzeyden ve güneyden birçok dereler birleşmektedir. Bu dereler ilkbahar ve yazın ilk aylarında yağışların artması ve karların erimesiyle yataklarından taşarlar. Bu taşkınlar alüviyal alanlarda ya uzun süreli ya da yılın bir bölümünde bataklık alanların oluşmasına yol açarlar. Diğer yandan Aras nehrinin sahamıza girdiği yer ile Horasan arasında kalan alanlar, Aras nehrinin taşkın devrelerinde, terkedilmiş menderesler ile birlikte sular altında kalmaktadır. Çekik zamanlarında ise, terkedilmiş kopuk menderesler bataklık halinde kalmaktadır. Tüm bu olaylar, çalışma sahamızda Hidromorfik alüviyal toprakların oluşmasında başlıca rolü oynamaktadır. Diğer yandan Pliyosen killi seviyelerinin Horasan havzasında geniş bir yer işgal ettiği hatırlanırsa sızma koşullarının pek elverişli olmadığı anlaşılır. Kısaca, bu tip topraklar sahamızda, tabansuyu seviyesinin yüksek olduğu kesimlerde (Karaköse köyünün kuzeyinde olduğu gibi) taşkın alanlarında ve bataklıklarda gelişmişlerdir.

Diğer taraftan, saz, kamış, çayır otlarının kök ve yapraklarının çürümesi, toprağın organik madde bakımından zenginleşmesine sebep olmuştur. Ayrıca bu organik maddelerin havasız şartlar altında çürümesi organik asitleri oluşturduğundan, toprak genellikle çeşitli derecede asit reaksiyon göstermektedir. Öte yandan, sahamızdaki hidromorfik alüviyal toprakların bünyesinin ağır, yani killi olması ve tabansuyu seviyesinin yüksek olması, tarım yapılmasını güçleştirmekte ve hatta imkânsız kılmaktadır.

Bu toprak tipinin özelliklerini en iyi şekilde, Kırık köyünün kuzeydoğusunda Adalar mevkinde açılan profil yansıtmaktadır.

Yer	: Kırık köyü 1200 m. kuzeydoğusu, Adalar mevki.
Yükseklik	: 1400 m.
Vejetasyon	: Çayır otları.

Anamateryal : Alüvyon
Topoğrafya : Düzlük.
Eğim : % 0-1
Arazi kullanımı: Çayır.

Horizon	Derinlik	Profil Özellikleri
A	0-20 cm.	Yapışkan kil, kuru iken koyu grimsi, kahverenginde (5 YR, 3/2), yaş iken koyu kahverengi (10 YR,) strüktürsüz, organik madde zengin, kök yayılışı seyrek, asitle muamelede köpürme yok.
C	25-60 cm.	Kuru iken koyu gri (10 YR, 4/1), yaş iken çok koyu gri (10 YR, 3/1) blok strüktür- lü, kireç lekeleri görülmekte, çeşitli boy- larda yuvarlak çakıllar var, asitle mu- melede köpürme var.

4.3. Kollüviyal Topraklar.

Çalışma sahamızda, dağlık alanların yamaçlarında ve birikinti konileri üzerinde bulunan sığ, taşlı topraklar, kollüviyal topraklar olarak ayrılmaktadır. Bu toprakların yayılış alanları sınırlıdır.

Sahada kollüviyal topraklar, A, C horizonlu olup, genç topraklardır. Birikinti konilerinin taşkına uğramayan kesimle- rinde A horizonu çok az gelişme göstermiştir. Toprak içersinde çok kaba bloklar ve iri çakıllar bulunmaktadır. Yüzeyde seyrek bir bitki örtüsü vardır. Özellikle Aras nehrine birleşen derelerin oluşturduğu birikinti konilerindeki toprak kalınlığı nisbeten fazladır. Ancak bu toprakları oluşturan akarsuların hızı ve birikinti konilerinin eğimi azaldıkça, topraktaki unsur boyutu küçülmektedir.

Başta eğim koşulları olmak üzere, taşkın devrelerinde akarsuların kollüviyal depoları devamlı olarak değiştirmeleri sonucunda bu topraklar, geniş alanlarda gelişme imkânı bulamamışlardır. Öte yandan, yüksek kesimlerin eteklerindeki kollüviyal topraklar, hafif bünyeli ve taşlı olup, toprak derinliği fazladır. Derinlik yüksek kesimlere doğru gittikçe azalır.

Diğer yanda bu toprakların oluşmasında kayma-akıma olaylarının da etkin olduğu görülmektedir. Bilhassa Zaraphane deresinin güney kesimlerinde ofiyolitik seri üzerinde kayma- akımlarla aşağıya doğru ilerleyen materyaller, Zaraphane deresinde kollüviyal depolar oluşturmakta ve bunlar üzerinde kollüviyal topraklar bulunmaktadır.

Karakurt nahiyesinin hemen doğusundaki bir yamaçta açılan profilde şu özellikler gözlenmiştir.

Yer	: Karakurt nahiyesi 500 m. batısı.
Yükseklik	: 1500 m.
Vejetasyon	: Step otları.
Anamateryal	: Yamaç molozu.
Topoğrafya	: Yamaç
Eğim	: % 10-15
Arazi Kullanımı:	Boş

Horizon	Derinlik	Profil Özellikleri
A	0-15 cm.	Kuru iken açık kahverengi (10 YR, 6/3), kumlu kil granüler strüktür, çakıllı, kök yayılışı seyrek organik madde çok az, asitle muamelede köpürme yok.
C	15-30 cm.	Çok açık kahverengi (10 YR, 7/3), kumlu ve killi çakılların boyutları derinlere doğru artmakta,

Özetle belirtecek olursak, çalışma sahamız içerisindeki kollüviyal topraklar, yüksek ve dağlık alanlar ile havzalar arasında ve Aras'a birleşen derelerin oluşturdukları birikinti konileri üzerinde yer almışlardır. Sınırlı bir oluşuma sahip bu topraklarda yine kayma akma olaylarının bulunduğu eğimli yerlerde de rastlamak mümkündür.

4.4. Litosoller.

Bu topraklar, erozyon ve yüzeysel akışın aktif olduğu fazla eğimli yamaçlarda bulunmaktadır. Bu alandaki toprağın sığ, taşlı ve eğimli olması, yağış sularının çok az miktarda toprakta kalmasına ve dolayısıyla de mevcut topraklarda ayrışma ve yıkanma olaylarının çok yavaş cereyan etmesine yol açmaktadır. Ayrıca litosoller organik madde yönünden de fakirdirler. Renk genel olarak açık olup, organik maddenin varlığına bağlı olarak koyulaşmaktadır. Toprak yüzeyinde yıkanma, erozyon ve yağmur damlası erozyonu aktif olduğu alanlarda ince unsurlu malzemeler taşınmaktadır. Dolayısıyla toprak kaba bünyeli olmaktadır. Litosol toprakların çoğu kaba kum ve ince çakıl ihtiva etmektedir. Bu toprakların derinliğinde erozyonun şiddeti ve anamalzemenin ayrışma durumu tayin etmektedir¹⁶.

Çalışma sahasında litosoller, diğer toprak tipleri arasında nisbeten geniş yer tutarlar. Özellikle sahanın güneyinde yer alan dağlık alanda geniş yayılım gösterirler. Yüksek dağlardan doğan akarsular, bu alanları kısa mesafede yarıdıktan sonra hemen Pliyosen aşınım yüzeylerine girmeleri sonucunda,

¹⁶ ATALAY, İ., 1982, a.g.e., s.153-154.

yukarıdan getirdikleri materyalleri burada yığarlar. Daha sonra Aras'la birleştikleri yerlerde birikinti konisini oluştururlar.

Öte yandan, yüksek alanlarda fiziksel ve kimyasal etkilerle ve erozyonla birlikte kuvvetli eğim koşullarının etkili olduğu yerlerde litosoller hâkimdir. Anamateryalin tıyl ayrıştığı alanlarda fizyolojik derinlik çok azdır.

Çalışma sahasındaki litosoller, çoğu yerde A horizonundan yoksun, ayrıışmış bir C horizonuna sahip iskelet topraklardır. Kireçe rastlanılmamaktadır. Hafif asit ve hafif alkelen reaksiyon gösterirler.

Eğim ve erozyon koşullarının fazla etkili olmadığı Başköy ve Karapınar köyleri arasında nisbeten sığ A horizonu gelişmiş litosoller oluşmuştur. Bu yerde açılan bir toprak profilinde şu özellikler görülmüştür:

Yer	:	Başköy ile Karapınar köyü arası, Şehitler mevki.
Yükseklik	:	2000 m.
Vejetasyon	:	Step otları
Anamateryal	:	Bazalt.
Topoğrafya	:	Yamaç
Eğim	:	% 20
Arazi Kullanımı:	:	Boş

Profil açıklaması :

Horizon	Derinlik	Profil Özellikleri
A	0-10 cm.	Koyu kahverengi (7,5 YR, 3/2), granüler strüktürlü, dağılgan, kumlu, killi ters-türde, organik madde az, kök yayılışı seyrek, asitle muamelede çok az köpürme mevcut.
C	10-15 cm.	Çok az ayrıışmış bazalt.

Litosol toprakların özelliklerini yansıtan diğer bir profil de, Ardı köyü çevresinde açılmıştır.

Yer	:	Ardı köyü 2 km. doğusu.
Yükseklik	:	1750 m.
Vejetasyon	:	Step bitkileri.
Anamateryal	:	Miyosen kırmızı kumtaşları.
Topoğrafya	:	Yamaç
Eğim	:	% 15
Arazi kullanımı:	:	Boş

Profil açıklaması:

Horizon	Derinlik	Profil Özellikleri
A	0-15 cm.	Gimsi kahverengi (10 YR, 5/2) granüler strüktürlü, kumlu-killi terstürde, kuru iken dağılgan, organ madde orta derecede, kök yayılışı sık, asitle muamelede köpürme yok.
C	15-25 cm.	Ayrıışmış kırmızı kumtaşı.

Sahadaki litosollerin özellikleri kısaca şöyle açıklanabilir: Farklı anakayalar üzerinde aşınmanın etkili olduğu alanlarda bulunmaktadır. Büyük ölçüde anakayanın özelliklerini taşırlar. Horizon derinlikleri fazla olmayıp, nisbeten yeni gelişme gösteren A horizonunun kalınlığı 15 cm. yi geçmez. Üzerlerinde genellikle step bitkileri gelişme imkânı bulmuşlardır.

5. Sonuç.

Yukarıda profil açıklamalarının da verildiği sahamız dahilindeki toprak tiplerinin oluşumunda, birçok etkinin varlığı söz konusudur. Taşkın ve millenmeye uğramayan düz ve hafif eğimli alanlarda iklim ve vejetasyonun toprak oluşumunda etkili olduğu görülmektedir. Bunun yanında yüksek ve arzalı sahamızda, aşınma ve birikme olayları toprak oluşumunu engellemektedir.

Böylece sahamızda toprak tiplerinin oluşumu ile ilgili olarak aşağıda maddeler halinde belirtilen sonuçlar çıkmaktadır.

1. Anakaya eksinin kuvvetle hissedildiği topraklar yaygın durumdadır: Orman tahribi, yanlış arazi kullanma ve aşırı otlatma gibi asırlar boyunca süregelen olaylar sonucunda, pedejonezde eğimin olumsuz etkisini dengede tutan bitki örtüsü önemli ölçüde tahrip edilmiştir. Böylece topraklar kısa zamanda dış etkilerle aşınmış ve anamateryal yüzeye çıkmıştır. Bu nedenle, A,C horizonlu intrazonal topraklar ve Azonal topraklar yaygınlaşmıştır. Bilhassa Oligosen depoları ve ofiyolit formasyonları üzerinde bu tipde topraklar oluşmuştur.

2- Kuvvetli eğim koşulları toprak oluşumunu engellemektedir: Özellikle eğimin %30-40'dan daha fazla olduğu yamaçların, bitki örtüsünden mahrum veya çok zayıf olduğu kesimlerinde su erozyonu ve yamaç akması aktif halde bulunmaktadır. Bu nedenle, burada oluşmaya başlayan toprak (genç toprak) başlangıç ve doğuş safhasında kaymaktadır. Diğer

yandan orman altı bitki örtüsünden yoksun olan orman alanlarında da eğimin etkisiyle toprakların horizonlaşması engellenmektedir.

Bu itibarla, yukarıda sözü edilen eğimli alanlarda intrazonal topraklar takımına ait topraklar yaygın duruma geçmişlerdir.

3. Toprakların oluşumunda iklim ve bitki örtüsünün etkili olduğu görülür: Drenajın iyi, erozyonun az veya hiç olmadığı Horasan havzasındaki Miyosen ve Pliyosen depoları üzerinde çayır-step ot formasyonu ve yarı-kurak iklim koşulları altında kestanerengli step topraklar, yarı nemli iklim ve sarıçam ormanları altında kahverengi orman toprakları gelişmiştir. Kahverengi orman toprağı kuşağında 2000-2500 m.'ler arasında yer alan, soğuk-nemli iklim koşulları altında ve bazalt platoları üzerinde organik madde bakımından zengin, asit reaksiyonlu çernozyomlar gelişmiştir.

Çalışma sahasının yüksek kesimlerini oluşturan dağların 2500 m.'den daha yüksek yerlerinde nemli iklim koşulları ve alpin çayır vejetasyonu altında organik madde bakımından zengin, asit reaksiyonlu, intrazonal karakterde yüksek dağ-çayır toprakları oluşmuştur. 2500 m.'nin üzerindeki bu alanlarda pedojenez süresinin 2-3 ay devam etmesi, bu toprakların derinlik kazanmasına ve horizon gelişmesine imkân vermiştir.

Başta yükseklik koşulları olmak üzere, artan yağış miktarına bağılı olarak, özellikle 2000 m.'den yüksekte oluşmuş topraklar (sarıçam ormanı altında) asit reaksiyonlu; 1500-2000 m.'ler arasında yer alan Horasan havzasında step vejetasyonu ve yarı-kurak iklim koşulları altında gelişen topraklarda hafif alkelen reaksiyon göstermektedir.

Yine yüksekliğe bağılı olarak ve yağış miktarına göre, 2500 m.'den yüksekte olmuş topraklarda dekalsifikasyon, Horasan havzası dahilinde gelişmiş topraklarda kalsifikasyon süresi hâkimdir.

Pedojenez süresinin, yüksek kesimlerde az (2-3 ay) havza ve depresyonlarda 4-5 ay olması, toprakların derinliğini doğrudan etkilemiştir.

KAYNAKLAR

- AKALAN, İ., 1968, Toprak (Oluşu, yapısı ve fiziksel özellikleri) A.Ü.Zir. Fak.yay.: 256, Ankara
- AKALAN, İ., 1969, Türkiye'nin bazı büyük toprak gruplarının kıl ve mil mineralojisi üzerinde bir araştırma: A.Ü.Zir.Fak.yay.: 364, Ankara.
- ATALAY, İ., 1974, Toros dağlarında karstlaşma ve toprak teşekkülü üzerine bazı araştırmalar (some investigations on the karstification and pedogenesis in Taurus Mountains): Jeomorfoloji derg. 5,s.135-151. Ankara.
- ATALAY, İ., 1974, Muş ovasının toprakları: 23.Coğr. Mes.Haf. Tebliği, Trabzon.
- ATALAY, İ., 1975, Sultandağlarında toprak çalışmaları: Top. İlm. Derg., 2 s.18-28, Ankara.
- ATALAY, İ., 1978, Erzurum ovası ve çevresinin fizikî ve tatbiki fizikî coğrafyası: Doçentlik tezi (basılmamış), Ata.Üni.Ede. Fak., Erzurum.
- ATALAY, İ., 1978, Toprak ve Türkiye'deki genetik toprak tipleri: Teksir baskı, Ata.Üniv.Ed.Fak., Erzurum
- ATALAY, İ., KARAKAPLAN, S., KOÇMAN, A., 1980, Oltu çayı havzasında bavlama amenajmanı yönünden çalışmalar: TÜBİTAK, Tar. ve Orm. Araşt. grubu (TOAG), Proje no: 337, Ankara.
- ATALAY, İ., 1982, Oltu çayı havzasının fizikî coğrafyası ve amenajmanı: E.Ü.Sos.Bil.Fak.yay. : 11, İzmir.
- ATALAY, İ., 1982, Toprak coğrafyası: E.Ü.Sos. Bil.Fak.yay.: 8, İzmir.
- ATALAY, İ., TETİK, M., YILMAZ, Ö., 1985, Kuzeydoğu Anadolu'nun Ekosistemleri: Orm. Araşt.Enst. yay.no: 141, Ankara.
- BALCI, A.N., 1973, İç Anadolu'da anametaryal ve baki faktörlerinin erodibilite ile ilgili toprak özellikleri üzerindeki etkileri: İ.Ü.Orm. Fak.yay.: 195, İstanbul
- BALCI, A.N., 1978, Kurak ve nemli iklim koşulları altında gelişmiş bazı orman topraklarının erodibilite karakteristikleri: İ.Ü.Orm.Fak.yay.: 248, İstanbul.
- BUNTING, B.T., Geograph of Soils: Hutchinson Uni. Library, London.
- ÇEPEL, N., DÜNDAR, M., ALPTEKİN, G., 1977, Türkiye'nin önemli yetişme bölgelerinde saf sarıçam ormanlarının gelişimi ile bazı edafik ve fizyografik etkenler arasındaki ilişkiler: TÜBİTAK yay.: 354, Ankara.

- ÇEPEL,N., 1978, Orman ekolojisi: İ.Ü.Orm.Fak.yay. : 257, İstanbul.
- ERGENE,A., 1972, Toprak biliminin Esasları (Genişletilmiş 2.baskı) Ata.Üniv.Zir.Fak.yay.: 12, Erzurum.
- ERİNÇ, S., 1953, Doğu Anadolu coğrafyası: İ.Ü.Coğr.Enst.yay.: 15, İstanbul.
- ERİNÇ, S., 1965, Türkiye'de toprak çalışmaları ve Türkiye toprak coğrafyasının ana çizgileri: İ.Ü.Coğr.Enst.Derg. 15, s.1-39, İstanbul.
- EROL,O., 1963, Anadolu'da toprak erozyonu ve jeomorfolojik problemler: T.Müh. Haber Bült.: 104, s.35-36, Ankara.
- FOTH,H.D., TÜRK, C.M., 1972, Fundamentals of soil science. John Wiley.
- HIZALAN,E., 1963, Toprağın ana maddeleri ve tecezzi olayları: A.Ü.yay.: 36.
- HIZALAN, E.,1970, Toprak oluşu, profili ve horizonları: A.Ü.Zir.Fak.yay. 446
- IRMAK,A., 1957, Türkiye'de orman toprakları ve ekolojik sahalaradaki araştırmalara toplu bakış: Or.Fak.Derg., Seri B, cilt.7, no: 1.
- IRMAK, A.,1968, Toprak ilmi: İ.Ü.Orm.Fak.yay.: 121, İstanbul
- JENNY,H., 1967, Toprak oluş faktörleri (Çev: A.Ergene, İ.Berkman): Ata. Üniv.yay. : 49, Erzurum.
- KARS İLİ TOPRAK KAYNAĞI ENVANTER RAPORU, 1975, Köy işleri Bak. Topraksu Gn.Müd.yay.: 297, Ankara.
- MATER, B., 1973, Morphological characteristics and genesis of chramic Lovisol in the Elbistan basin: Review of the Geog. İnt. Üniv.of İstanbul, num. 14, p.107-118.
- MATER,B., 1978, Elbistan havzası (Topraklarının morfolojik karakterleri oluşumları: İ.Ü.Coğr.Enst.Yay.: 101, İstanbul.
- OAKES,H., 1958, Türkiye toprakları: Türk Yük.Zir.Müh.Bir.Neş.: 18, İzmir.
- POLİNOV, B.B., ROSOV, N.N., 1954, Küçük Asya'nın pedojenez şartları ve toprakları (Çev.: S.Erinç): İ.Ü.Coğr.Enst.Derg., 5-6, İstanbul
- SEVİM,M., 1955, İklim-toprak teşekkülü münasebetleri: iklimatik toprak tipleri ve başlıca özellikleri: İ.Ü.Or.Fak.Der., Seri B, 5 (2) s.222-228.
- STRAHLER,A.N., 1975, Physical geograph (4 th ed.). John Wiley and Sons, inc. New York.
- ŞAHİN, M., 1970, Kars ve Sarıkamış civarında orman ve çayır örtüsü altında teşekkül etmiş büyük toprak gruplarının morfoloji fiziksel ve kimyasal özellikleri üzerinde araştırmalar: Ata.Üni.Zir.Fak.yay.: 135, Erzurum.

- SÖZER, A.N., 1972, Kuzeydoğu Anadolu'da yaylacılık: Turhan Kitabevi, Ankara.
- TANOĞLU, A., 1963, Türkiye'de toprak: İ.Ü.İkt.Fak.Mec., 23 (3-4), s.193-215.
- THORP, J., SMITH, G.D., 1949, Higher categories of soil classification: order suborder and great soil groups: Soil Science, 67, s.117-126.
- U.S.DEPARTMENT OF AGRICULTURE, 1960, Soil classification A comprehensive System. 7 th Approximation, U.S. Dep. of Agri.
- U.S.DEPARTMENT OF AGRICULTURE, 1964, Supplement to the 7th Approximation Soil Conservation Service.

**FIRAT-KARASU KAYNAKLARI ÇEVRESİNDEKİ
KIRSAL YERLEŞMELERİN BAŞLICA
SOSYO-EKONOMİK SORUNLARI VE ÇÖZÜM YOLLARI
- Erzurum Merkez İlçesi ve Çevresi -**

Yrd.Doç.Dr. Ramazan ÖZEY*

GİRİŞ

Araştırma konusunu, Fırat-Karasu kaynakları çevresinde ve aynı zamanda Erzurum ili-Merkez ilçesi sınırları içersinde yer tutan kırsal yerleşmelerin başlıca sosyo-ekonomik sorunları teşkil etmektedir.

Araştırma sahası, Fizikî Coğrafya özellikleri bakımından sınırlandırıldığında, kuzeyden Dumlu dağları (3250 m.), doğudan Kargapazarı dağları (3288 m.) ve Deveboynu geçidi, güneyden Palandöken dağları (3124 m.) ve batıdan Dumlu dağları ile Palandöken dağlarının batısındaki tepelik alanlar ve Karasu oluğu çevreler. Hidrografik açıdan ise saha, tamamen Karasu ırmağının yukarı kesimindeki kollarının su toplama havzasına tekabül eder. Söz konusu bu havza, aynı zamanda yönetim taksimâtı bakımından ele alındığında açıkça görülür ki, Erzurum ili-Merkez ilçesinin sınırlarını kapsar.

Yönetim birimleri bakımından sahanın, kuzeyinde İspir ve Tortum, doğusunda Pasinler, güneyinde Tekman ve Çat, batısında Aşkale ilçeleri ile kuzeybatısında Gümüşhane İli'nin Bayburt ilçesi yer alır. (Şekil 1).

Çalışma sahasının yüzölçümü, yaklaşık 2.982 km². tutmaktadır. Bunun yaklaşık % 28'ini (825 km².) Erzurum Ovası oluşturur. Bugün için sahada (1987 yılı) Erzurum şehir yerleşmesi ile birlikte bir adet kasaba (Dumlu) ve 125 adet köy yerleşmesi vardır. Ayrıca 12 adet kom, 12 adet yayla olmak üzere 24 adet faal kıraltı yerleşmesi bulunmaktadır. 1985 yılı itibarıyla Erzurum ili-Merkez ilçesinin toplam nüfusu, 307.411 kişi kadardır. Bu toplam nüfusun yaklaşık % 20'si (61.358 kişi) kırsal kesimde, % 80'i ise (246.053 kişi) Erzurum şehrinde yaşamaktadır.

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü Öğretim Üyesi

SEKIL 1. ERZURUM MERKEZ İLÇESİ VE ÇEVRESİNİN LOKASYON HARİTASI.

Dr. Ramazan ÖZEY-1988

Çalışma sahasında, Erzurum gibi önemli bir kültür merkezi olduğu halde, kırsal kesim sosyo-ekonomik açıdan tipik bir geri kalmış yöreyi oluşturur. Bu nedenle de saha, Erzurum Kırsal kalkınma Projesi çerçevesinde, Kalkınmada Öncelikli yörelere dahil edilmiştir. Yörenin geri kalmışlığın nedenlerinin başında, coğrafi ortam şartlarının geliştirmeyi geciktiren faktörleri gelir. Kuşkusuz bu sorunlar coğrafi bir yaklaşımla önerilebilecek çözüm yolları ile ortadan kaldırılabilir.

Bu çalışmada, yörenin kalkınmasını geciktiren sosyo-ekonomik sorunlar ve çözüm yolları, coğrafya biliminin disiplinleri çerçevesinde incelenmeye gayret edilecektir. Ancak sorunlara geçmeden önce, yörenin coğrafi özelliklerine kısaca değinmek daha yararlı olacaktır.

I. FIRAT-KARASU KAYNAKLARI ÇEVRESİNDEKİ KIRSAL YERLEŞMELERİN COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ

A. FİZİKİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ

1. Yeryüzü Şekilleri: Araştırma sahası, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğusunda Erzurum-Kars platosu içinde yer almaktadır. Saha, tamamen volkanik formasyonlardan (bazalt, andezit ve trakit) ibaret olan dağlık alanla çevrilidir. Bu dağların uzanışı genelde NE-SW doğrultusundadır. Kuşkusuz bu uzanış, aynı zamanda Mezozoyik yaşlı formasyonlarda egemen olan doğrultu yönüdür¹. Dağlık alanlardan kaynaklanan dereler, inceleme sahasının orta bölümünde yer alan Erzurum ovasında birleşerek Karasu adını alırlar. Daha sonra bu akarsu batıda, Karasu oluşuna girer ve Aşkale ovasında akışına devam eder.

Erzurum ovası ile dağlık kesimin kesiştiği kesimlerde, derelerin oluşturduğu birikinti koni ve yelpazeleri yer alır. Bir çok köy yerleşmesi yanında, Erzurum şehir merkezi de bu birikinti yelpazeleri üzerinde kurulmuştur (Fotoğraf 1,2 ve 3).

Erzurum Ovası, Kuaterner'de genel olarak batıdan yükselmiş ve doğuda, batıdan doğuya doğru çökme meydana gelmiştir². Bu çökme sırasında göl oluşmuş, ancak günümüze kadar devam eden taşınma ile (Yukarı Karasu ırmağı ve yan kolları tarafından) kısmen doldurulmuş ise de, göl alanı

¹ BİLGİN, A., 1983, Serçeme (Erzurum) Deresi ve Dolayının Jeolojik Petrografik İncelemesi. TÜBİTAK Temel Bilimler Araştırma Grubu, Proje No. TBAG-450, ANKARA.

² ATALAY, İ., 1978, Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeoloji ve Jeomorfolojisi. Atatürk Üniv. Yay.No.543, Edebiyat Fak. Yay. No.91, Araş. Seri. 81, ERZURUM.

SEKIL 2. FIRAT - KARASU KAYNAKLARI CEVRESININ (ERZURUM MERKEZ ILCESI) TOPOGRAFIYA VE KIRSAL YERLEŞİMLERİN YÜKSELTİ BASAMAKLARINA GÖRE DACILISI HARİTASI.

Dr. B. ÖZET - 1988

üzerinde Karasu bataklığı günümüze kadar varlığını koruyabilmiştir. Ovanın batı kesiminde, Plio-Kuaterner'e ait formasyonlar (kireçtaşı, marn ve kum) geniş alanlı yüzeyleme verirler. Doğu kesiminin güneyinde çakıl ve kumlardan ibaret olan Pleistosen formasyonları, orta bölümünde ise mil ve kumdan müteşekkil Holosen formasyonları yer almaktadır.

Topoğrafik özellikleri bakımından Erzurum Ovası, çok az eğimlidir. Eşyükselti eğrileri oldukça geniş aralıklarla geçer. 825 km².lik bir alana tekabül eden Erzurum Ovası 1750 m. ile 2000 m. arasında yükseltiye sahiptir. Araştırma sahasının Erzurum Ovası dışında geri kalan 2.157 km².lik bir alan ise 2000 m. ile 3200 m. arasındadır (Şekil 2).

2. İklim Özellikleri : Yörede, deniz seviyesinden 1869 m. yükseklikte Erzurum Meteoroloji istasyonu, 1929 yılından bu yana aralıksız meteorolojik gözlemlerine devam etmektedir. Erzurum Meteoroloji istasyonunun verilerinden yararlanılarak yörenin iklimi hakkında bazı sonuçlara gidilebilir. 55 yıllık (1929-1983) gözlem sonuçlarına göre, Ortalama Sıcaklık 5.9 °C olarak tesbit edilmiştir. Sıcaklık değerlerinin yıldan yıla gösterdiği yıllık ortalamalardaki değişiklikler ise, oldukça belirgindir. Nitekim 1959-1983 dönemi yıllık sıcaklık ortalamaları gözden geçirildiğinde, sıcaklığın 8.1°C (1966 yılı) ile 4.0°C (1967 yılı) arasında değiştiği görülmektedir.

Erzurum ve yakın çevresinde sıcaklığın yıl içinde aylık gidişi incelendiğinde, en sıcak ay ortalamasının ağustos (19.6°C), en soğuk ay ortalamasının ise, ocak ayına (-8.6°C) rastladığı dikkati çeker.

Yörede, bakı ve yükselti durumuyla ilgili olarak sıcaklık şartlarında bazı farklılıklar görülmektedir. Bu durumda Dumludağlarının güneye bakan yamaçları, Palandöken dağlarının kuzey yamaçlarından daha sıcak olduğu anlaşılır.

Meteoroloji istasyonunun 32 yıllık gözlem sonuçlarına göre, Erzurum'da yıllık ortalama en yüksek frekanslı rüzgârın güneybatıdan estiği tesbit edilmiştir. Bundan sonra, batı rüzgârları hakimdir. Daha sonra sırasıyla doğu, güneydoğu ve güneyden esen rüzgârlar etkili olmaktadır. Kuşkusuz bu durum, yörenin topoğrafik özellikleri ile uyum sağlamaktadır.

Yıllık ortalama yağış miktarı, 55 yıllık (1929-1983) gözlemlere göre, 451.5 mm. olarak tesbit edilmiştir. Yağışın aylara göre dağılışı incelendiğinde, en çok yağış mayıs ayında (72.0 mm.), en az yağış ise ağustos ayında (17.8 mm.) düştüğü belirtilebilir. Yağışın mevsimlere göre dağılışı incelendiğinde

ise, en fazla yağışlı mevsimin ilkbahar olduğu (% 37.5), en az yağışlı mevsimin ise kış olduğu (% 15.2) görülür. İkinci yağışlı mevsim sonbahar olmakla beraber yaz mevsimi de yağışlı sayılır. Yörede kış şartlarına, kısa sürede ve birden geçilmektedir. Kış aylarında yağış, büyük bir çoğunluğuyla kar şeklinde düşer.

Yörede, 2000-2250 m.den yüksek sahalarda, ortalama olarak 50-60 gün kar yağışlı geçer. Bu kademe, yüksek düzlüklerle, dağların art yamaçlarında kendisini gösterir ve oldukça geniş sahalıdır. 2500 m.den 3000 m.ye kadar yükselen yamaçlarda yılın 60-70 günden fazlası kar yağışlı geçmektedir³.

Kuraklık indisi formülleri uygulandığında, Erzurum ve çevresinde; temmuz, ağustos ve eylül ayları, oldukça kurak geçmektedir⁴.

Sonuç olarak, Erzurum ve çevresinde; "Şiddetli Karasal bir iklim tipi" egemendir, diyebiliriz.

3. Toprak Özellikleri : Araştırma sahasının toprak özellikleri, topoğrafya ve iklim şartları ile sıkı bir bağlantı içinde olduğunu belirtiriz. Topoğrafyasında belirtildiği üzere, sahanın orta bölümünde Erzurum Ovası yer almaktadır ve bu ovayı dağlar çevrelemektedir. İklim şartları bakımından da şiddetli karasal bir iklim tipinin hakim olduğunu da gözönünde bulundurursak, sahamızda mekanik çözülmenin kuvvetli olduğunu ve özellikle ilkbahar mevsiminde seyelan olayının görüldüğünü belirtiriz. Dolayısıyla akarsuların aşındırması, materyal taşınması ve biriktirmesi günümüzde de devam etmektedir.

Erzurum ve çevresinde toprakların dağılışı ova tabanından dağlık kesime doğru incelendiğinde başlıca şu toprak grupları görülmektedir.

Erzurum Ovası'nın doğu kesiminde yer alan Karasu bataklığı ve yakın çevresinde, İntrazonal hidromorfik topraklar görülmektedir. D.S.İ tarafından tamamen kurutulan bataklık alandaki topraklarda organik madde miktarı hayli fazladır. Karasu bataklığının çevresinde birikinti yelpazelerine kadar uzanan geniş ova tabanında Azonal topraklardan Alüvyal topraklar hakimdir. Birikinti yelpazelerinin üzerinde ise Kolüvyal topraklar gelişmiştir.

³ SÜR, A., 1961, "Erzurum ve Çevresindeki Kar Yağışlı ve Karla Örtülü Günler". Türk Coğrafya Dergisi Yıl. XVII, Sayı. 21, s.97-112, ANKARA.

⁴ ÖZEY, R., 1985, Dumlu ve Çevresi -Bölgesel Coğrafya Açısından Bir Etüd- Atatürk Üniv. Fen-Ede.Fak. Coğrafya Bölümü, Doktora Tezi, ERZURUM.

Erzurum Ovası'nın doğu kesiminde Pliyosen çökelleri üzerinde ve kuzey kesiminde Miyosen çökelleri üzerinde Intrazonal topraklardan Rendzina'lar geniş alan kaplarlar. Zonal topraklar grubu içinde yer alan Kahverengi topraklara, ovanın kuzeybatı ve güneydoğusunda geniş alanlı olarak rastlanır.

Araştırma sahamızın kuzey ve güneyinde yer alan dağlık alanlarda ise, Azonal topraklardan litosoller (taşlı topraklar) hakimdir⁵. Bu topraklara, anakayanın genelde bazaltların oluşturmasından ötürü, bazaltik topraklar da denilir. Dumlu ve Palandöken dağlarının yüksek kesimlerindeki düzlük alanlarda ise, Yüksek Dağ-Çayır toprakları gelişmiştir⁶.

4. Bitki Örtüsü Özellikleri: İnceleme sahamızda doğal bitki örtüsünün ana karakterini, step formasyonu oluşturur. Yörede oldukça zengin türlere sahip olan doğal otluk formasyonunun boyu, 10-50 cm. arasında değişmektedir.

Erzurum Ovası'nın Karasu bataklığı çevresinde, sazlık bitkileri (cyperaceae) gelişmiştir. Ova arazisinde, kültür bitkilerine ayrılan tarlaların kenarlarında, çayır ve mera olarak kullanılan düz ve yamaç alanlarda ise, otluk formasyon oldukça zengin türlere sahiptir. Başlıca türler; peygamber çiçeği (Centaurea), civan perçemi (Achillea), papatya (Anthemis), mine çiçeği (Veronica), sütleğen (Euphorbia), ballıbaba (Lamium) ve su nanesi (mentha) v.s. sayılabilir⁷.

Erzurum Ovası'nın çevresinde dağlık kesimlere doğru çıktığında step türlerinde değişimler görülür. 2200-2900 m.ler arasında otluk formasyon içinde, yer yer Rosa çalıları (kuşburnu) ve Astragalus (geven) öbeklerine rastlanır. 2900 m.den daha yüksek kesimlerde sübalpin ve alpin kuşak bitki türleri görülmektedir. Burada üçgül (Trifolium) ve yıldız çiçeği (Aster Alpinus) gibi türler yaygınlık kazanırlar.

Yöredeki doğal vejetasyonun yaşama devresi, ova tabanında 70, dağlık sahalarda ise 20-30 gün ile sınırlandırılır.

⁵ ATALAY, İ., 1983, "Erzurum Ovası ve Çevresinin Toprakları". Ege Coğrafya Dergisi, Sayı. 1, s.68-99, İZMİR.

⁶ TOPRAK-SU., 1978, Erzurum İli Toprak Kaynağı Envanter Raporu. Köy İşl. ve Koop. Bakn.Yayn.No.211, Gen.Müd. Yay.294, Raporlar serisi 78, ANKARA.

⁷ ÖZTÜRK, A., 1977, Erzurum İli'nin Veronica'ları Üzerinde Taksonomik Bir Araştırma. Atatürk Üniv. Fen Fak. Biyoloji Bölüm. Doktora Tezi (Yayınlanmadı), ERZURUM.

maktadır. Bu süre, su kaynaklarının yakın çevresinde 80-90 günü bulmaktadır. Ova tabanında, doğal vejetasyon mayıs ayının ortalarında yeşermekte ve temmuz ayının ortalarında kurumaktadır.

5. Hidrografya Özellikleri: Çalışma sahamızın yeraltı statik su seviyesi, ova kesiminde 0.3 m. ile (Karasu Bataklığı), -8 m.ler (ova tabanının dağlık kesime doğru yaklaştığı sahalarda) arasında değişmektedir. Vadi düzlüklerinde ise, nisbeten yüksek olup, dağlık kesimlerde ve eğimli yörelerde bu seviye oldukça derinlere inmektedir. Yörede, yeraltı su seviyesi, maksimum seviyeye ilkbaharda, minimum seviyeye ise sonbahar ve kış aylarında erişmektedir (Fotoğraf 4).

Erzurum Ovası ve çevresinin akarsu ağını, Fırat nehrinin kaynağını oluşturan Karasu ırmağı ve yan kolları oluşturur. Karasu ırmağının yukarı bölümünde üç önemli kolu bulunmaktadır. Bunlar; Dumlu, Geçitboğazı ve Köşk çayı adlarıyla tanınır. Bu çaylar, Erzurum Ovası'nda birleşerek Karasu adını alırlar. Karasu ırmağı, ova kesiminde bir kaç küçük derenin (Kızıldere, Yayladeresi, Bekirhalifederesi) sularını da aldıktan sonra, Karasu Bataklığı'na kuzeydoğudan girip, batı kesiminden çıkarak akışına devam eder. Daha sonra kuzeyden Umudum, Öznü, İğdasor ve Ortuzu derelerini, Ilıca kasabası yakınlarında güneyden Pulus çayını da alarak batıda inceleme sahamızı terkeder. Araştırma sahamızın kuzeybatı bölümünden kaynağını alan Serçeme çayı ise , kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda akışına devam eder ve batıda sahamızı terkettikten kısa bir mesafeden sonra, Aşkale sınırları içinde Karasu ile birleşir. Yöredeki akarsular, karlı-yağmurlu bir rejim karakteri göstermekte olup, en kabarık dönemi nisan-mayıs aylarına, en çekik dönemi ise aralık-ocak aylarına denk gelmektedir.

Erzurum ve çevresinde, alan itibarıyla önemli sayılabilecek göller yoktur. Ancak, birkaç küçük alanlı gölden sözedilebilir. Bunların en önemlisini, Karagöl teşkil eder. Karagöl, Şenyurt köyünün yaklaşık 8 km. kadar doğusunda, deniz seviyesinden 2700 m. yükseklikte yer almaktadır. Gölün yüzölçümü yaklaşık 8.5 hektar kadardır.

Yörenin akarsu potansiyelini değerlendirmek amacıyla D.S.İ tarafından hazırlanmış olan projeler gerçekleşirse, dört adet yapay baraj gölü oluşacaktır. Yapılması öngörülen bu barajlar; Kuzgun, Köşk, Karagöbek ve Akkız barajlarıdır. Ancak bu barajlar arasında bugün için (1988), yapımına devam edilmekte olan ve projelerin en önemlisini, **Kuzgun barajı** oluşturmaktadır. Kuzgun barajı, Serçeme çayı üzerinde, Erzurum il

merkezinin 60 km. kuzeybatısında, Çamlıca köyünün 2.5 km. kadar güneyinde kurulmaktadır. Kuzgun barajı, temelden 101.12m. yükseklikte, kaya dolgu tipindedir. Baraj inşaatı tamamlandığında 12 km. uzunlukta, 5 km. genişlikte göl alanı oluşacaktır. Ayrıca projesi hazırlanan, Erzurum Ovasını sulama projesi gerçekleştirildiğinde, 10.660 km. uzunlukta sulama kanalları yapılacak ve yaklaşık 49.122 hektar arazi sulanacaktır. Bu alanda yaklaşık Erzurum Ovası'nın % 60'ına, Erzurum Merkez İlçe yüzölçümünün % 17'sine tekabül etmektedir⁸.

B. BEŞERİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ

***1. Nüfus Özellikleri :** Erzurum ve çevresinde, yapılan Arkeolojik çalışmaların (Güzelova ve Pulur kazıları) sonuçlarına göre, M.Ö.4000 yıllarından bu yana 6000 yıllık bir zaman süreci içerisinde değişik miktarlarda nüfusun barındığı sanılmaktadır.

Cumhuriyet döneminde, yöremiz için ayrıntılı istatistikî değerler veren ilk nüfus sayımı, 1927'ye aittir. Söz konusu sayım döneminde, Erzurum Merkez ilçesinin toplam nüfusu 77.966 kişi kadardı. Bu nüfusun % 60'ı kırsal yerleşmelerde (toplam 126 adet), % 40'ı ise Erzurum şehrinde yaşamaktaydı. 1927 yılı sayımlarından, 1985 sayımlarına kadar olan 58 yıllık bir dönemde bu oranlarda bir hayli değişimler olmuştur. 1985 sayım sonuçlarına göre ise toplam nüfusun ancak % 20'si kırsal yerleşmelerde, geri kalan % 80'i Erzurum şehrinde yaşamakta olduğunu belirtebiliriz.

Yöre nüfusunda, 1927 sayım sonuçları % 100 kabul edilirse, 1985 sayım sonuçlarına kadar olan devrede; toplam nüfusta % 394, kırsal nüfusta % 130 ve şehirselleşmiş nüfusta ise % 799'a varan bir artış kaydedilmiştir (Çizelge 1, Şekil 3). Kuşkusuz bu artışlar doğal nüfus artışından kaynaklanmamaktadır. Artışlardaki bu dengesizlik, kırsal kesimden Erzurum şehrine olan hızlı bir nüfus göçünün eseri, diyebiliriz. Diğer taraftan şehirselleşmiş nüfustaki hızlı artış, sadece merkez ilçenin kırsal yerleşmelerinden değil, diğer çevre il ve ilçelerden Erzurum şehrine yönelik göçlerin de önemli bir rolü vardır. Bunun yanında araştırma sahasımızdaki kırsal yerleşmelerden, Türkiye'nin diğer il ve ilçelerine (Özellikle İstanbul, Bursa, Ankara, İzmir v.b) göçlerin gerçekleştiği, tarafımızdan yapılan anketler sonucunda tesbit edilmiştir.

⁸ D.S.İ., 1978, Erzurum Kuzgun-Daphan Projesi Yapılabilirlik Raporu, Mühendislik Jeolojisi . D.S.İ. VIII Bölge Md. ERZURUM.

D.S.İ., 1978, Erzurum Ovası Hidrojeolojik Etüd Raporu. D.S.İ Genel Md. ANKARA.

Araştırma sahamız, matematiksel nüfus yoğunluğu bakımından incelendiğinde büyük farklılıklar görülmektedir. Erzurum Merkez İlçe'nin toplam matematiksel nüfus yoğunluğu, 1927 sayımlarına göre km^2 'ye 26 kişi düşmekteyken, 1985 sayımlarına göre ise 103 kişi düşmektedir. Bu yoğunluk değerleri; Erzurum Şehir Merkezi için 1927'de 5133 kişi, 1985'de 12.302 kişi olarak hesaplanmıştır. Kırsal yerleşmelerin matematiksel nüfus yoğunluklarında ise pek fazla artış kaydedilmemiştir. 1927 yılı için km^2 'ye 16 kişi, 1985 yılı için 20 kişi olarak tesbit edilmiştir(Şekil 4).

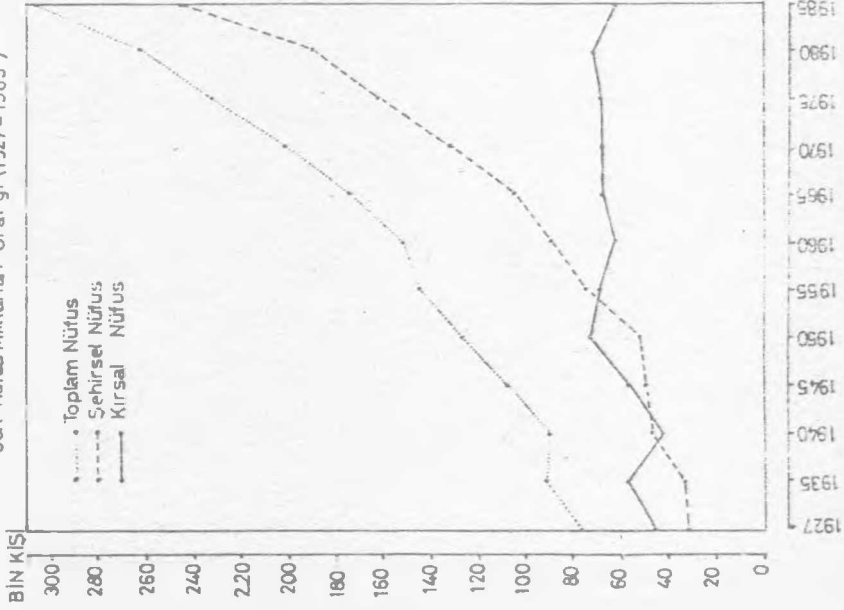
Çizelge 1. Erzurum Merkez İlçe'sinin Kırsal ve Şehirsel Nüfus Miktarlarının ve Matematiksel Yoğunluklarının Yıllara Göre Dağılışı (1927-1985).

YILI	ŞEHİRSEL NÜFUS			KIRSAL NÜFUS			TOPLAM NÜFUS		
	Kişi	Topl. % sı	Yoğunluk(x)	Kişi	Topl. % sı	Yoğun.	Kişi	% sı	Yoğun.
1927	30801	39.5	5133	47165	60.5	16	77966	100	26
1935	33104	35.7	5517	59434	64.3	20	92538	100	31
1940	47613	52.5	7935	43063	47.5	14	90676	100	30
1945	50875	46.2	8179	59123	53.9	20	109998	100	47
1950	53353	41.9	8892	73833	58.1	25	127186	100	43
1955	75371	51.7	12561	70193	48.3	24	145864	100	49
1960	90069	58.9	9006	62831	41.1	21	152900	100	51
1965	105317	60.5	10531	68838	39.5	23	174155	100	58
1970	133444	66.0	9531	68875	34.0	23	202319	100	68
1975	162973	70.1	11640	69455	29.9	23	232428	100	78
1980	190241	72.4	13588	72381	27.6	24	262622	100	88
1985	246053	80.0	12302	61358	20.0	200	307411	100	103

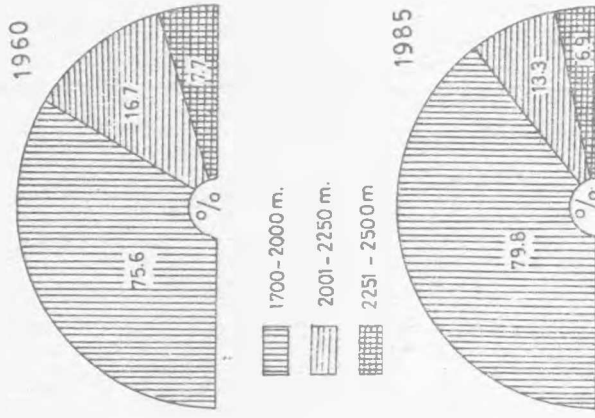
Kaynak: D.İ.E İstatistiklerinden derlenerek hesaplanmıştır.

(x) Not: Çizelge 1'deki, Erzurum Şehir merkezinin belediye sınırları içindeki yüzölçümü, yıllara göre matematiksel nüfus yoğunları hesaplanırken değişik ölçülerde ele alınmıştır. Şehrin imar planları esas alınarak, Şehrin yüzölçümü 1955 yılına kadar yaklaşık olarak 6 km^2 ., 1965 yılına kadar 10 km^2 ., 1980 yılına kadar 14 km^2 ., ve 1985 yılı için 20 km^2 olarak alınmıştır. Kırsal yerleşmelerin yüzölçümü ise, Erzurum Merkez ilçenin toplam yüzölçümü olan 2982 km^2 den şehir merkezinin yüzölçümü çıkarılarak, matematiksel nüfus yoğunlukları hesaplanmıştır.

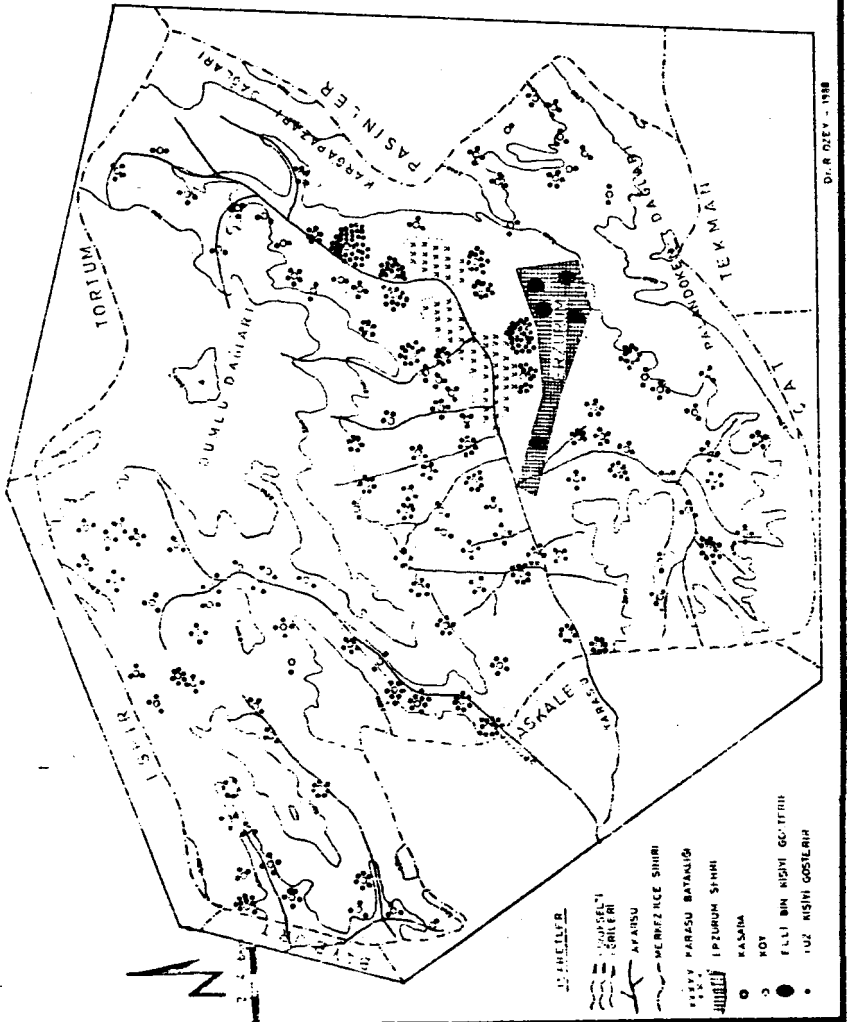
Sekil 3. Erzurum Merkez İlçesi ve Çevresinin Yıllara Göre Nüfus Miktarları Grafiği (1927 - 1985)

Sekil 6. Erzurum Merkez İlçeye Bağlı Kırsal Yerleşmelerin Yüksekli Basamaklarına Göre Nüfuslarının Karşılaştırılması Grafiği (1960-1985)

SEKIL 4. FIRAT-KARASU KAYNAKLARI CEVRESININ (ERZURUM MERKEZ ILCESI) NUFUS DAĞILIMI HARITASI (1985).

D. R. ÖZEV - 1988

Erzurum ve çevresinin, Kültürel durumuna bakacak olursak bir hayli gelişme kaydettiği görülür. Kırsal kesimde ilk defa devletçe Dumlu kasabasında 1943 yılında ilkokul açılmıştır. İlkokulu olan köy sayısı 1966 yılında 86'ya yükselmiştir. Günümüzde ise (1988), Erzurum Merkez İlçesine bağlı bütün köylerinde, ilkokul mevcuttur. Kırsal kesimde, 1980'den sonra başlatılan okuma-yazma seferberliği ile, okur-Yazarlık oranı bir hayli yükselmiştir.

Yörenin sağlık durumuna gelince, kırsal kesimde yaşayan nüfusun Erzurum şehir merkezindeki sağlık kuruluşlarından yararlandıkları görülür. Kırsal yerleşmelerde bulunan ebeler doğum ve acil olaylarda ilk yardımı gerçekleştirirler.

Kırsal kesimde yaşayan nüfusun çalışma ve dinlenme hayatında, kadın ile erkek arasında dengesizlik mevcuttur. Çünkü kadın nüfus yılın bütün mevsimlerinde günün büyük bir kısmını çalışarak geçirdikleri halde, erkek nüfus kış mevsiminde günün büyük bir bölümünü dinlenerek geçirdikleri tesbit edilmiştir.

2.Yerleşme Özellikleri: Araştırma sahamızda yer alan kırsal yerleşmelerin ova tabanında ve birikinti yelpazeleri üzerinde yoğunluk kazandığı görülür. Kuşkusuz bu durum; morfolojik, iklimatik ve hidrografik şartların yanında iktisadi faaliyetlerin etkisinden kaynaklanır. Daha öncede belirtildiği üzere yörede, Erzurum şehir merkezi dışında⁹, bir adet kasaba¹⁰, 125 adet köy ve 24 adet köyaltı yerleşmesi mevcuttur (Şekil 5).

⁹ Erzurum Şehir Merkezi, Atatürk Üniv. Fen-Ed. Fak. Coğr. Böl. Başk. Doç.Dr.Hayati DOĞANAY tarafından ayrıntılı olarak çalışılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz:

DOĞANAY,H., 1983, Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları. Atatürk Üniv.Fen-Ed.Fak.Coğrafya Bölümü, Doçentlik Tezi, ERZURUM.

DOĞANAY., 1986, "Erzurum'da Bugünkü ve Gelecekteki Su Sorunu", Atatürk Üniv.Fen-Ed.Fak.Edebiyat Araştırma Derg.Cilt.15, s.23-42, ERZURUM

DOĞANAY., 1986, "Erzurum'da Yeşil Alan Varlığı." a.g. Derginin aynı cildi. s.43-63, ERZURUM.

DOĞANAY., 1986, "Çevre Sorunları Açısından Erzurum'da Şehir İçi Hayvancılık Faaliyetleri". A.g.Derginin aynı cildi. s.239-246, ERZURUM.

¹⁰ Yörede bulunan 1 adet kasaba, Dumlu yerleşmesidir. Dumlu kasabasının 1985 yılı nüfusu 4030 kişi kadardır. Ancak yerinde yapmış olduğumuz tesbitlere göre bu nüfusun yaklaşık % 35'ini askerî nüfus oluşturur. Dolayısıyla Dumlu, askerî fonksiyonlu bir kasabadır. Askerî nüfus ve tesisler yerleşmeden hariç tutulursa, Dumlu tamamen kırsal bir yerleşme özelliği gösterir.

Erzurum ve çevresinde kırsal yerleşmeleri, yükselti basamaklarına göre incelersek, genelde köy yerleşmelerinin yükseltileri 2400 m.yi geçemedikleri görülür. Kom yerleşmelerinin 2000-2500 m.ler arasında, Yayla yerleşmelerinin ise 2500 m.den daha yüksekte kuruldukları anlaşılır. Yörede yer alan köy yerleşmelerinin (126 adet), yaklaşık % 67'si 1700-2000 m.ler arasında kurulmuştur. Aynı yükselti basamağında yer alan köylerin nüfusları toplam kırsal nüfusun; 1960'da %76'sını, 1985'de ise % 80'ini oluşturmuştur. Ancak 2001-2250 ve 2251-2500 m. yükselti basamağında yer alan köylerin nüfuslarının azaldıkları görülmektedir (Çizelge 2, Şekil 6). Kuşkusuz bu durum, 2001 m.den daha yüksekte yer alan köylerde gerek morfolojik ve gerekse iklimatik özelliklerinin bir sonucu olarak yaşama şartlarındaki çıkan güçlüklerden kaynaklandığını belirtebiliriz.

Çizelge 2. Erzurum Merkez İlçe'ye Bağlı Kırsal Yerleşmelerin Yükselti Basamaklarına Göre Dağılışı ve Nüfuslarının Karşılaştırması (1960-1985).

Yükselti Basamağı	Köy Adedi	% si	1960		1985	
			Nüfusu	% si	Nüfusu	% si
1700-2000 m.	84	66.7	42022	75.6	48979	79.8
2001-2250 m.	28	22.2	9324	16.7	8138	13.3
2251-2500 m.	14	11.1	4270	7.7	4241	6.9
TOPLAM	126	11.1	55616	100.0	61358	100.0

Kaynak: 1:25000, 1:1000000 ve 1:200000 ölçekli Topoğrafya Haritaları ile D.İ.E İstatistiklerinden derlenerek hesaplanmıştır.

Yörede köy yerleşmelerinden başka 12 adet yayla ve 12 adet kom yerleşmesi bulunmaktadır. Yaylaya çıkış, 15 mayıstan 5 hazirana kadar devam etmektedir. Yayladan köye dönüş ise, 25 Eylül - 5 Ekim tarihleri arasında gerçekleşmektedir. Yaylaya genelde birkaç mutfak eşyası, yatak, süt makinası, yayık, kazan gibi acil araç ve gereçler götürülmektedir. Yöredeki yaylacılık faaliyetleri yıl geçtikçe önemini kaybetmektedir. 1967 yıllarında yörede toplam 22 adet yaylaya çıkılmakta iken, 1988'de ancak 12 adet yaylaya göç yapılmaktadır. Ayrıca yaylaya çıkan yaylacı nüfusta da azalma görülmektedir. Kuşkusuz yaylacılık faaliyetlerinin önemini kaybetmesinin nedenleri arasında; yaylaya sadece çocuk ve kadın nüfusun çıkması, erkek nüfusun köyde

kalması ve dolayısıyla ailelerin bölünmesi, köydeki yaşama şartlarının yaylaya göre daha iyi olması (köylerde elektrik, su, yol gibi sorunların ortadan kaldırılması dolayısıyla buzdolabı, çamaşır makinası, televizyon gibi teknik araçların yaygınlaşması ancak bunların yaylada kullanılamayışı) gibi olaylar sayılabilir. Bu durum kom yerleşmeleri için de sözkonusudur. Kış ayları da dahil bütün bir yıl faal olan kom yerleşmelerinde de yaylacılıkta olduğu gibi hakim iktisadi faaliyet, hayvancılıktır. Bu yerleşmeler idarî bakımdan yakın olan köy muhtarlık birimine bağlıdır¹¹.

Erzurum ve çevresinde kırsal yerleşmeler, toplu dokulu olup, küme köy yerleşmesi formu gösterirler. Genelde köyler, ova ile dağlık kesim arasında yer alan yamaçlarda kurulmuştur. Bundaki amaç, halkın hem ekme-biçme faaliyetleri ile ve hem de hayvancılıkla uğraşabilmelerini imkan sağlamaktadır. Genelde birikinti yelpazelerine tekabül eden bu sit alanları, yaklaşık 2000 m. izohipsini takip etmektedir. Topoğrafya haritasında incelendiğinde; 2000 m. ve yakın çevresinde kurulan köy yerleşmelerinin sayısı, 54 adedi bulur. Bu da toplam köy sayısının % 43'üne tekabül eder.

Yörede, iktisadi hayatın genelde hayvancılık ve hayvancılığa dayalı ekme-biçme faaliyetlerine dayanması nedeniyle, konut ve eklentilerinde birbirine benzer şekiller görülmektedir. Konutlar genelde tek katlıdır. Konut ve eklentileri genelde bitişik olup, aynı çatı altında bulunmaktadır. Konutlarda yapı malzemesini, taş ve toprak oluşturmuştur. Konut çatıları, düz toprak örtülüdür. Konut eklentilerinde "Pasin Örtüğü", tandırlarda ise "Karlangoş (veya Kırlangıç) Örtü" tipi hakimdir. Erzurum ve çevresindeki kırsal yerleşmelerde modernleşme çok yavaşta olsa görülmektedir. Bu durum, özellikle ailelerin gelir düzeyi ile sıkı ilişkilidir. Modernleşme hareketinde en dikkati çeken özellik, konut ve eklentilerinin birbirinden ayrılmasıdır. Diğer taraftan konutlarda banyo ve tuvalet gibi bölmeler, yeni yapılan modern konutlarda artık yer almaya başlamış bulunmaktadır (Şekil 7) (Fotoğraf 5,6,7,8 ve 9).

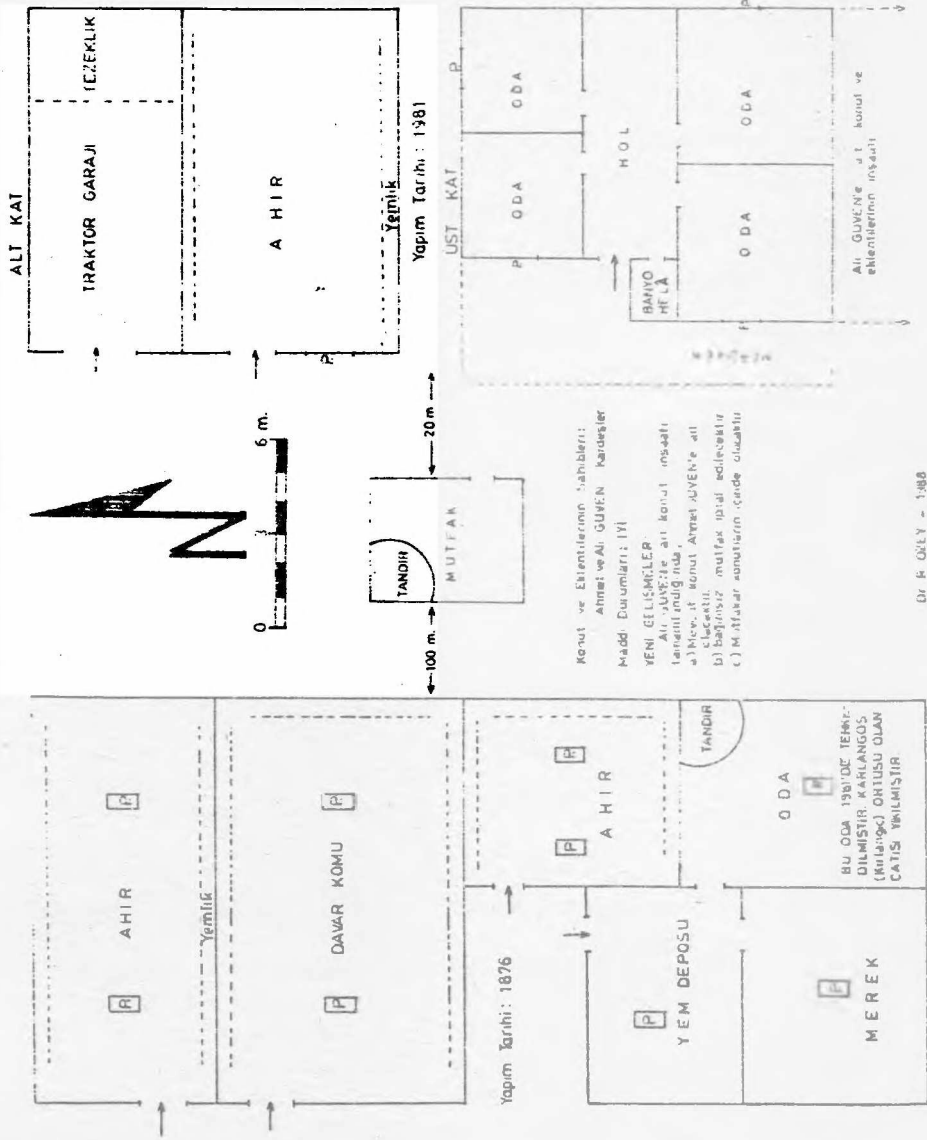
C. İKTİSADİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ

1. Tarım Özellikleri: İnceleme alanımızın, toplam yüzölçümünün % 16.3'ünü (48.566 hektar) tarım alanları

¹¹ ÖZEY, R., 1985, "Güzelyayla Köyü Yaylası." Türk Dünyası Araştır. Derg. Sayı. 34, Şubat-85, s.204, 216, İSTANBUL

ÖZEY,R., 1987, "Dumlu ve Çevresinde Kom Yerleşmeleri." Türk Dünyası Derg. Sayı.49 Ağustos-87, s.119-126. İSTANBUL.

SEKIL 7. FIRAT-KARASU KAYNAKLARI CEVRESINDE, KONUTLARDAKI MODERNLEŞME HAREKETİNE BİR ÖRNEK: ERZURUM MERKEZ TUZCU (DUTCU) KOYUNDE BİR KONUT VE EKLENTİLERİNİN PLANI.

Dr. F. ÖZEL - 1988

oluşturmaktadır (1986). Sözkonusu bu alan 1966 yılında ancak % 10.9 (32.640 hektar) kadardı. Bugün için (1986) tarımsal faaliyetler için ayrılan 48.556 hektar arazinin % 29.2'si (14.200 hektar) nadasa bırakılmıştır. Ekme-biçme faaliyetlerine ayrılan 34.356 hektar arazinin, % 39.2'sine buğday, % 16.4'üne arpa, %14.5 'ine çavdar ekilmiştir. Yem bitkilerine ayrılan alan ise % 23.2'sini oluşturur (Çizelge 3,4 ve Şekil 8,9) Fotoğraf 10).

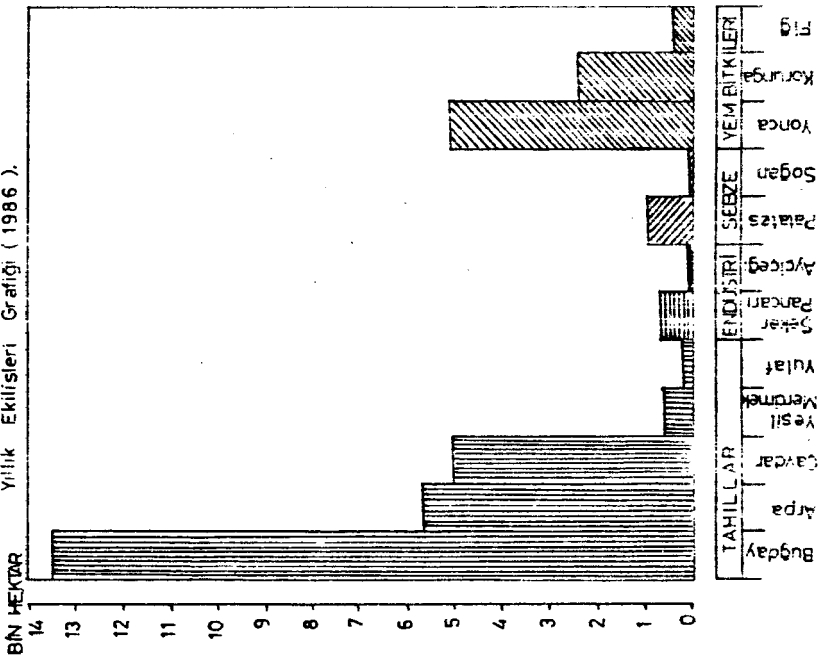
Çizelge 3. Erzurum ve Merkez İlçesi Çevresinde Tarımsal Ürünlerin Yıllık Ekilişleri ve Üretimleri (1986).

ÜRÜNLER	EKİLİ	ALAN	ÜRETİM		VERİM
	Hektar	% si	Ton	% si	Hektar/Kg.
TAHILLAR	24720	93.7	42269	51.1	1700
Buğday	13500	51.2	22950	27.7	1700
Arpa	5650	21.4	11300	13.6	2000
Çavdar	5010	20.0	7515	9.1	1500
Y.Mercimek	540	2.0	486	0.6	900
Yulaf	20	0.1	18	0.1	920
ENDÜSTRİ BİTK.	696	2.6	20420	24.7	-
Şeker Pancarı	680	2.5	20400	24.6	3000
Ayçiçeği	16	0.1	20	0.1	1300
SEBZE BİTK.	960	3.7	20039	24.2	-
Patates	950	3.6	19950	24.1	2100
Soğan	10	0.1	89	0.1	890
TOPLAM	26376	100.0	82639	100.0	-

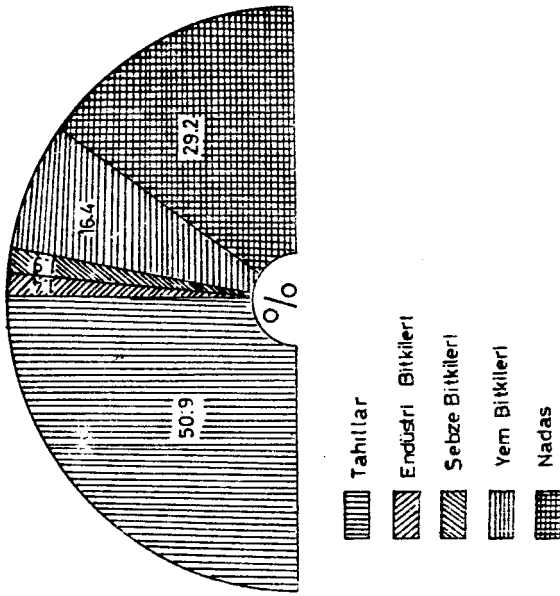
Kaynak: Köy Hizmetleri Bölge Md. Erzurum İl Md. Merkez İlçe Teknik Ziraat Şb. Md. İstatistiklerinden derlenmiştir.

Yörede, tarımsal organizasyonda da kayda değer gelişmeler görülmektedir. 1966 yılında Erzurum ilçe merkezinde, 48 adet traktör, buna karşılık 19.500 adet karabasan ve 14.430 adet hayvan pulluğu vardı. Ancak 20 yıl sonra (1986) traktör sayısı 692 adete çıkmıştır. Buna karşılık karabasan 1370 adete, payvan pulluğu ise 910 adete düşmüştür. Kuşkusuz bu gelişmeler, tarımda makinalaşmanın açık birer örneğini teşkil ederler. Ancak buna rağmen, Erzurum ve çevresinde makinalaşma tam anlamıyla gerçekleştirilmiştir diye söyleyemeyiz.

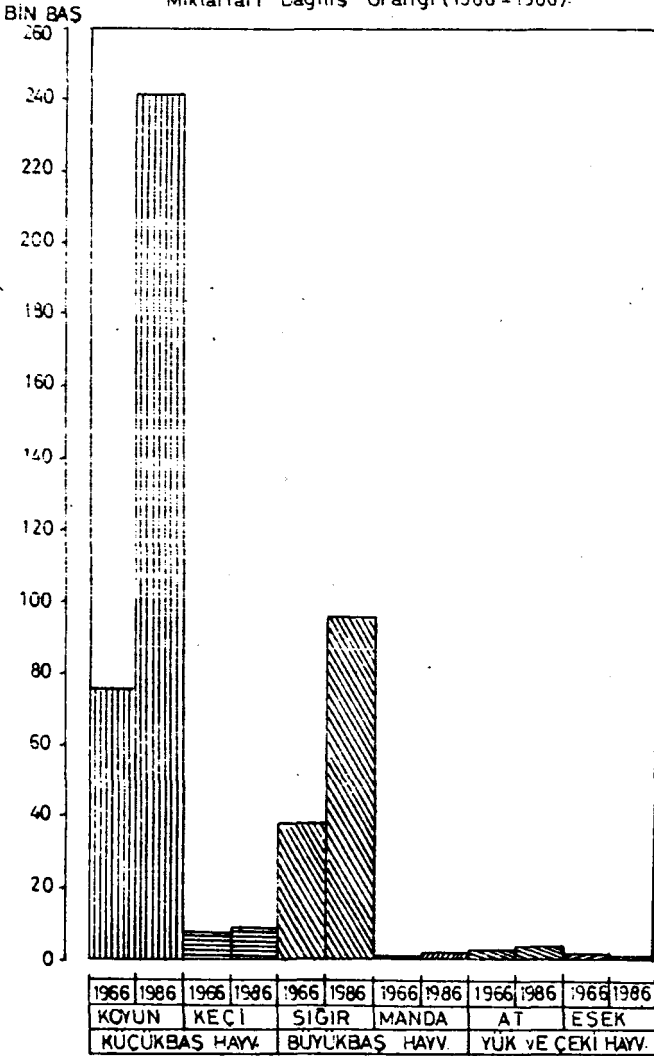
Sekil 8. Erzurum Merkez ilçesi ve çevresinde Tarımsal Ürünlerin Yıllık Ekişileri Grafiği (1986).

Sekil 9. Erzurum Merkez ilçesi ve çevresinde Tarımsal Arazi Kullanımı Grafiği (1986).

Sekil 10. Erzurum Merkez İcresi ve Çevresinde Hayvan Miktarları Dağılımı Grafiği (1966-1986).

Dr. Ramazan ÖZEY - 1988

Çizelge 4. Erzurum ve Merkez İlçesi Çevresinde Yem Bitkilerinin Yıllık Eklilişleri ve Üretimleri (1986).

ÜRÜNLER	EKİLİ ALAN		ÜRETİM					
	Hektar	% sl	Yeşil Ot		Kuru Ot		Tohum	
			Ton	% sl	Ton	% sl	Ton	% sl
Yonca	5150	64.5	92700	75.2	30900	71.6	5	3.6
Korunga	2410	30.2	28015	22.7	11206	26.0	14	9.9
Fig	420	5.3	2572	2.1	1029	2.4	122	86.5
TOPLAM	7980	100.0	123287	100.0	43135	100.0	144	100.0

Kaynak: Köy Hizmetleri Bölge Md. Erzurum İl Md. Merkez İlçe Teknik Ziraat Şb. Md. İstatistiklerinden derlenmiştir.

2. Hayvancılık Özellikleri : Erzurum ve çevresinde 1966 yılı ile 1986 yılı hayvan varlıkları incelendiğinde görülür ki, özellikle koyun ve sığır sayılarında büyük artışlar kaydedilmiştir. Koyun varlığı, 1966 yılında 84.919 baş iken 1986'da 292.543 başa, sığır varlığı ise aynı süre içinde 38.939 baştan 94.285 başa çıkmıştır. Kuşkusuz bu artış yörenin bitki örtüsü özelliklerinden, hızlı nüfus artışından ve hayvancılıkta sağlanan gelişmelerden kaynaklandığını ifade edebiliriz. Keçi ve at sayılarında çok az bir artış görülürken, manda ve eşek sayısı azalmıştır. Manda sayısındaki azalma, Karasu bataklığının D.S.İ tarafından kurutulmaya çalışılmasıyla, eşek sayısındaki azalma ise, yük ve çeki hayvanı olarak kullanıldığından ve bunun yerine motorlu araçların ve çeki hayvanı olarak at'ın ön plana geçmesiyle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır (Çizelge 5, Şekil 10).

Araştırma sahamızda hayvancılığın genel karakterini, mera hayvancılığı oluşturmaktadır. Bunun yanında besi hayvancılığı da giderek önem kazanmaktadır. Daha çok kış aylarında yapılan besi hayvancılığı, kuzu ve dana besiciliği olarak önem taşımaktadır.

Yöre hayvancılığında ırk ıslahı çalışmaları yapılmaktadır. Ancak yapılan çalışmalar amacına henüz ulaşmış değildir. Yörede hakim sığır ırkı Doğu Anadolu Kırmızısı'dır. Halen (1986) mevcut sığır varlığının % 50'sini (47.509 baş) Doğu Anadolu Kırmızısı oluşturur. Yaklaşık % 20'sini (16.920 baş) Yerli Kara ırkı, geriye kalan % 30'unu ise melez ırklar teşkil eder. Demek ki yörede yerli ırk ile Kültür ırkı arasındaki melezleştirme çalışmaları, ancak % 30 oranında gerçekleştirilebilmiştir. Koyun ırkı

Çizelge 5. Erzurum ve Merkez İlçesi Çevresinde Hayvan Varlığı (1966-1986).

	1966		1986	
	Baş	% si	Baş	% si
KÜÇÜKBAŞ HAYVANLAR	84919	65.9	252543	71.6.
Koyun	75695	58.7	242356	68.7
Keçi	9224	7.2	10187	2.9
BÜYÜKBAŞ HAYVANLAR	41411	32.1	96107	27.2
Sığır	38939	30.2	94295	26.7
Manda	2472	1.9	1812	0.5
YÜK VE ÇEKİ HAYVANLARI	2521	2.0	4094	1.2
At	2107	1.6	3711	1.1
Eşek	414	0.4	383	0.1
TOPLAM	128851	100.0	352744	100.0

Kaynak: Erzurum İl Yıllığı, 1967 ve Köy Hizmetleri Bölge Md. Erzurum İl Md. Merkez İlçe Teknik Ziraat Şb. Md. İstatistiklerinden derlenmiştir.

üzerinde kayda değer ırk ıslahı çalışmaları yapılmamıştır. Ancak yörede merinos ırkı koyun yaygınlaştırılmaya çalışılmışsa da, bu ırka ait gerek koyun etinin ve gerekse yapağısının istenilen düzeyde alıcı bulunamamasından ötürü başarı sağlanamamıştır. Yine 1986'da mevcut koyun varlığının % 91.8'ini (222.524 baş) Mor Karaman, % 7.5'ini (18.239 baş) Ak Karaman ırkı koyunlar oluşturmuştur. Merinos ırkı koyun varlığı oranı ancak % 0.7 kadardır.

Erzurum Merkez ilçesi ve köylerinde, 150.000'e yakın kümes hayvanı (1986'da 146.676 adet tavuk , 3000 adet hindi) beslenmektedir. Mevcut kümes hayvanlarından yaklaşık 3.1 milyon adet kadar yumurta elde edilmektedir.

Yörede arıcılık potansiyeli oldukça fazla olduğu halde henüz istenilen düzeyde arıcılık yapılamamaktadır. 1986'da 450'si eski tip, 4.789'u Fenni kovan olmak üzere toplam 5239 adet arı kovanı bulunuyordu. Ve bu kovanlardan yılda elde edilen bal miktarı 68.107 kg., balmumu ise 4.650 kg. kadardı.

3. Madenler ve Sanayi: Yöre, madenler bakımından çok fakirdir. Sahada işletmeye açılmış maden yatağı yoktur. Ancak Ovacık çevresinde krom yataklarına rastlanmıştır. Ayrıca Dumlu çevresinde geçmiş yıllardan beri işletilen taş ocakları, bugün de önemlidir. Halen işletilen en önemli yataklar, Kırmızıtaş köyünde bulunmaktadır¹².

Araştırma sahamızda, Erzurum İl merkezindeki sanayi faaliyetleri bir tarafa bırakılırsa¹³, kırsal kesimde önemli bir kuruluş henüz faaliyete geçmemiştir. Günümüzde sadece önemli diyebileceğimiz tek kuruluş, Dumlu yakınlarında henüz işletmeye açılmamış olan, Erzurum Yapağı Yıkama ve Yün İpliği Fabrikası'dır.

4. Turizm, Ulaşım ve Ticaret : İnceleme alanımızda, Erzurum şehri en önemli Turizm, ulaşım ve ticaret merkezidir. Kırsal Kesim, turizm değerlerinden alpinizm ve termalizm kaynakları ile tarihi değerlere sahiptir. Termalizm kaynaklarından çermikler (ılıca) fazla sayıda yer alır. Fakat günümüzde sadece Akdağ ve Yesilyayla çermiklerinde tesisler yoktur. Kuşkusuz bunun bir diğer nedeni, Erzurum Şehri'nin mahallesi durumunda olan Ilıca'da ve Pasinler ilçesinde ki kaplıca tesisleridir.

Alpinizm bakımından Erzurum'un önemli bir yeri vardır. Palandöken dağlarının kuzey yamaçlarında Telesiyej tesisleri kurulmuştur. Diğer taraftan Dumlu ve Palandöken dağlarının eteklerinde su kaynakları bulunmaktadır. (Dumlu pınarı gibi). Ancak bu kaynakların yanında henüz dinlenme tesisleri kurulamamıştır¹⁴

Erzurum ve çevresindeki kırsal yerleşmelerde sadece karayolu ulaşımı vardır. Yörenin topoğrafya, yerleşme ve ulaşım haritaları karşılaştırıldığında köylerin kuruluşunda ulaşım faktörünün önemli rolü olduğu açıkça görülür. Yörede köy

¹² ÖZEY, R., 1985, a.g. Doktora Tezi, ERZURUM.

¹³ DOĞANAY, H., 1985, "Erzurum'da Sanayileşme ve Şehirsiz Arazi Kullanılışı." Dünya Şehircilik Günü Kolokyumları-9, Kentleşme-Sanayileşme Etkileşim. s.106-127, ESKİŞEHİR

DOĞANAY, H., 1986, "Erzurum'da Yeni Oluşan Bir Sanayi Fonksiyon Bölgesi- Erzurum- Ilıca Aksı Çevresi. " Fırat Üniv. Fırat Havzası Coğrafya Sempozyumu 14-15 Nisan 1986, ELAZIĞ.

¹⁴ KOKSAL, A., 1973, "Doğu Anadolu'nun Turizm Coğrafyası'na Dair" . A.Ü. D.T.C.F Coğrafya Araş. Derg. Sayı. 5-6. s.127-139, ANKARA.

yerleşmeleri; Erzurum-Pasinler, Erzurum-Tortum, Erzurum-İspir, Erzurum-Aşkale ve Erzurum-Çat yolları boyunca yer almışlardır. Genelde köyler yukarıda sözü edilen karayollarına stabilize yolla veya toprak yolla bağlıdır.

İnceleme sahasının kırsal yerleşmelerinde ticaret merkezi yoktur. Her köyde, birer veya ikişer adet bakkal dükkanı bulunmaktadır. Bakkal dükkanı sahipleri, aynı zamanda kahvehane de işletmektedirler. Kırsal yerleşmelerin, Erzurum Şehri'ne yakınlığı ve ulaşım kolaylığından dolayı, kırsal nüfusun çoğunluğu ihtiyaçlarını Erzurum'dan karşılamaktadırlar.

II. FIRAT -KARASU KAYNAKLARI ÇEVRESİNDEKİ KIRSAL YERLEŞMELERİN BAŞLICA SOSYO-EKONOMİK SORUNLARI VE ÇÖZÜM YOLLARI

Coğrafi açıdan özetle etüdünü yapmaya çalıştığımız Erzurum İli Merkez İlçesi Kırsal Yerleşmeleri'nin birçok sorunları vardır. Bu sorunlar, uzun süre değişmeyen Fizikî Coğrafya şartlarından kaynaklandığı gibi, değişken Beşerî ve İktisadî olayların sonucunda da ortaya çıkabilmektedir.

Erzurum ve çevresinde, Fizikî Coğrafya şartları, Beşerî ve İktisadî Coğrafya özelliklerine doğrudan etkilemekte ve yönlendirmektedir. Bu nedenle yörenin sosyo-ekonomik sorunları ile Fizikî Coğrafya sorunları birbirleriyle sıkı bir ilişki içersindedir. Dolayısıyla biz bu sorunları sırasıyla ele almaya ve yine coğrafi açıdan çözümler aramaya çalışacağız.

Yörenin başlıca sorunları ve çözüm yolları bizce şu şekilde özetlenebilir.

1. Kuraklık Sorunu : Erzurum ve çevresi için, De Martonne'nin kuraklık indisi formülü uygulandığında; temmuz, ağustos ve eylül aylarında kurak geçtiği görülmektedir. Kuşkusuz bu sorun, yörenin gerek doğal ve gerekse kültür bitkilerinin yetişme devresine olumsuz yönde etkilemektedir. Dolayısıyla sorun, yörenin sosyo-ekonomik hayatına doğrudan etkilemektedir. Sorunun çözümü, ancak sulama sisteminin kurulmasıyla mümkün olacaktır. Sulama şeklinin yöre için en uygunu, yağmurlama sistemi olabilir.

2. Toprak Erozyonu: Morfoloji bahsinde de belirtildiği üzere inceleme alanımızın büyük bir bölümünü dağlık kütleler oluşturmakta ve burada geniş alanlı aşınım yüzeyleri bulunmaktadır. Mekanik çözülmenin kuvvetli olduğu yörede, şiddetli bir toprak erozyonu görülür. Kanımızca bu sorunun çözüm yolu, ağaçlandırma ve teraslamadır. Öte yandan, ağaçlandırmada kurakçıl ve soğuğa dayanıklı karakterde türlerin tercih edilmesi zorunludur.

3. Bataklık Islahı Sorunu: Erzurum Ovası'nın doğu bölümünde Karasu Bataklığı yer almaktadır. Bu bataklık D.S.İ tarafından kurutulmaya çalışılmaktadır. Ancak eğimin çok az düzeyde oluşu nedeniyle, bataklık tamamen kurutulamamaktadır. Halen aynı sahada ilkbaharda, kar erimesinin âni olduğu

yıllarda bataklık sahada sığ bir bataklık gölü oluşmaktadır. Bataklığın kurutulması için gereken önem verilmeli ve kurutulan alanlarda toprak ıslah çalışmalarına başlanmalıdır. Bu sorun kanımızca, Kuzgun Barajı ve Erzurum Ovası sulama projesi tamamlandığında çözüme kavuşacaktır.

4. Nüfus Göçü Sorunu: Erzurum ve çevresinde, 1927 sayım miktarları 100 kabul edilirse, 1985 sayımları sonuçlarına göre kırsal kesimde nüfusun 130'a, Erzurum şehir merkezinde ise 799'a yükseldiği görülür. Oysa yapmış olduğumuz anket sonuçlarına göre, kırsal kesimde aile büyüklüğü yaklaşık olarak 8'dir. Yine kırsal kesimde doğum oranı, şehirselleşmeye göre oldukça yüksektir. Buna rağmen kırsal kesimde nüfus artışının az oluşu, ancak şehire yapılan hızlı göç olayı ile açıklanabilir. Şehire yönelik göçleri yavaşlatmak ve artan nüfusun geçim sıkıntısını önleyebilmek için, ekonomik kalkınmanın çarelerini aramak gerekir. Kanımızca, tarım ve hayvancılığı modernize etmek ve hayvancılığa dayalı atelye tipi sanayiye (halıcilik, dericilik, ayakkabıcılık gibi) geliştirmek, yöredeki kırsal kesimden gerçekleşen göçleri yavaşlatacağını belirtebiliriz.

5. Kültür Sorunu: Gerçi Erzurum Şehir merkezi aynı zamanda bir kültür merkezidir. Ancak kırsal kesim, arzu edilen düzeyde kültür seviyesine ulaşamamıştır. Okuma-yazma oranının yüksek olmasına rağmen ortaöğretim ve özellikle yüksek öğretim düzeyinde konu ele alınacak olursa, kırsal kesimde önemli bir kültür sorunu göze çarpar. Halkın, genelde eğitim-öğretime karşı ilgisi azdır. Kırsal kesimde, orta dereceli okul sayısının azlığı, ulaşım sorunu, geçim şartları gibi faktörler, sorunun çözümünü büsbütün çıkmaza götürmektedir. Herşeyden önce, okumanın yararlarını köylüye inandırmak, çevrede birkaç köyün öğrencilerinin yararlanabileceği merkezi konumlarda, bütün eğitim elemanı, araç ve gereçleriyle donatılmış ortaokul veya yatılı bölge okulları açmak, ulaşım şartlarını iyileştirmek gibi tedbirler alınmalıdır. Diğer taraftan aydın kişilerimiz ile köylü nüfus arasında mutlaka uyumlu bir kaynaşma sağlanmalıdır.

6. Sağlık, Yakacak, İçme Suyu ve Kanalizasyon Sorunları:

Bu sorunlar, kırsal yerleşmelerde birbiriyle daima içiçedir. Kırsal sorunlar, kırsal yerleşmelerde birbiriyle daima içiçedir. Kırsal yerleşmelerin hemen hepsinde yakıt olarak tezək kullanılır. Yörede, yılda yaklaşık 25-30.000 ton tabii hayvan gübresi, yakıt olarak tezək imâlinde harcanmaktadır. Yine kırsal yerleşmelerin

çoğunda içme suyu şebekesi ile kanalizasyon tesisleri henüz kurulmamıştır. Kanalizasyonun olmayışından ötürü, köy konutlarının % 90'ında tuvalet (hela) yoktur. Halk tuvalet ihtiyacını, genellikle ahırlarda karşılamaktadır. Köy konutlarının hemen hepsinin yakın çevresinde tabii hayvan gübresi yığınları görülür. Kırsal kesimde yeterli sağlık kuruluşlarının olmayışı (sadece nüfusu kalabalık köylerde ebe bulunmaktadır), içme suyunun klorlama işlemi yapılamayan sokak çeşmelerinden sağlanması, hayvan gübresi yığınlarının yakınçevrede toplanması gibi etkenler, bulaşıcı hastalıklara zemin hazırlamakta ve köy hayatını olumsuz yönde etkilemektedir. Bu sorunlar, kuşkusuz devlet-köylü işbirliği ile çözümlenebilir. Köylerde, biyogaz tesislerinin kurulmasıyla ve linyit kömürü sağlanmasıyla, yakıt olarak kullanılan tabii hayvan gübresi, önce enerji üretiminde, daha sonra tarım kesiminde gübre olarak kullanılacak ve tarımda gübreleme sorunu da çözümlenmiş olacaktır. Kanalizasyon ve içme suyu şebekesinin kurulmasıyla da, bulaşıcı hastalıklara zemin hazırlayan ortam ortadan kaldırılacaktır. Üç-beş köyün yararlanabileceği şekilde, merkezi konumlarda sağlık ocakları kurulursa ve bu ocaklar, gerekli sağlık elemanı, teknik araç ve gereçler yönünden güçlendirilirse, sanıyoruz sağlık sorunu da kısmen çözümlenmiş olacaktır.

7. Yerleşme Planı Sorunu : Yöremizdeki kırsal yerleşmelerde konutların inşa malzemesini taş ve çamur oluşturur. Örtü malzemesi ise topraktır. Konutların çatısında, kış aylarında hayvan yemi olarak kullanılan, "taya" adı verilen ot yığınları yer almaktadır. Bu ot yığınlarının baca yangınları için de büyük tehlike oluşturduğu bilinmektedir. Köy konutları ile eklentileri birbirlerine bitişik olarak inşa edilmişlerdir. Konutlarda modernleşme çok ağır cereyan etmektedir. Modern konutların yapımı, ailelerin gelir düzeyi ile yakından ilgilidir. Köylünün alımgücünü artırmak için tedbirler almak ve köy konut yapımlarını, kırsal mimariye uygun olarak ruhsata bağlamak, sorunu yavaşta olsa temelden çözeceğine inanıyoruz.

8. Mülkiyet Sorun: Yörede, ortalama bir aileye 5 çocuk düşmektedir. Diğer taraftan arazi genelde miras yoluyla el değiştirmektedir. Bu da demektir ki, eldeki mevcut parseller el değiştirdikçe parçalanmakta ve arazilerde tarım yapmak imkansızlaşmaktadır. Bu parçalanmayı önlemek amacıyla, arazi toplulaştırma işleminin yapılmasına veya belli bir toprak genişliği normu kabulüne ve tatbikine ihtiyaç vardır.

9. Tarım ve Hayvancılığın Organizasyonundaki Sorunlar:

Yöre tarımında makinalaşma henüz yeni başlamıştır. Sulama ve gübreleme'deki sorunlar, üretimi düşürmekte ve buna pazarlama imkanlarının da kısıtlı oluşu nedeniyle, tarımın gelişmesi büsbütün engellenmektedir. Kırsal yerleşmelerin çoğunda şahıslar arasında olduğu gibi köyler arasında da mera sınırlarının tayininde anlaşmazlıklar vardır. Diğer taraftan merada hayvan otlatmaları düzensiz ve aşırı bir şekilde yapılmaktadır. Dolayısıyla mera sıkıntısı doğmakta, hayvancılıkta beslenme sorunu ortaya çıkmaktadır. Hayvan ırklarındaki ıslah çalışmalarının çok yavaş sürdürülmesi ve hayvansal ürünlerin pazarlanmasında ortaya çıkan güçlükler, yöre hayvancılığını olumsuz yönde etkilemektedir. Tarım ve hayvancılıkla ilgili sorunlar, gerçekten köklü çözüm yolları beklemektedir. Sanırsanız bu sorunların çözümü yine devlet-köylü işbirliği ile çözümlenebilir.

10. Sanayi, Turizm, Ulaşım ve Ticaret ile İlgili Sorunlar:

Daha önce de belirtildiği üzere yörenin ekonomisini, hayvancılık ve hayvancılığa dayalı ekme-biçme faaliyetleri oluşturmaktadır. Yörede yer alan sıcaqsu kaynaklarının çevresinde henüz tesisler kurulmamıştır. Köy yerleşmeleri, genelde çevredeki iller arası bağlantıyı sağlayan devlet karayoluna, stabilize veya toprak yolla bağlıdır. Dumlu kasabası hariç diğer kırsal yerleşmelerde, tam anlamıyla faaliyet gösteren kooperatif kurulamamıştır. Sanırsanız köy yerleşmelerinde, hayvancılığa dayalı el sanatlarının (halıcılık, dericilik, ayakkabıcılık gibi) geliştirilmesi, sıcaqsu kaynakları çevresinde kaplıca tesislerinin kurulması, köy yollarının iyileştirilmesi ve kooperatifçiliğin yaygınlaştırılması halinde, sorunlar kısmen çözümlenmiş olacaktır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, yukarıda kısaca değindiğimiz, sorunların sadece birine veya birkaçına çözüm getirmek, yörenin kalkınmasında önemli bir rol oynayamayacaktır. Eğer yöredeki kırsal kesimden şehirselleşen olan hızlı nüfus göçünü yavaşlatmak veya durdurmak isteniyorsa, mutlaka yörenin bütün sorunlarına eğilmek ve çözüm yolları aramak gerekir. Gerçekten de şehirselleşen yerleşmelerde olduğu gibi kırsal yerleşmelerdeki sosyo-ekonomik sorunlar, coğrafi açıdan araştırılmadan, başlatılan kalkınma modellerinin başarıyla tamamlanamayacağı gerçeğini vurgulamak istiyoruz. Zaten kırsal yerleşmelerdeki sorunlar ve çözüm yolları birbirleriyle korelasyon halindedir. Sorunun birine çözüm aramak, diğerlerine de değinmeyi kaçınılmaz kılmaktadır. Sosyo-ekonomik alanda kalkınma kanımızca kırsal yerleşmelerden başlatılmalıdır. Eğer

kırsal yerleşmelerin sorunları çözümlenirse, kırsal kesimden şehırsel yerleşmelere akseden tüm sorunlar da çözüme kavuşacağına inanıyoruz.

Çalışmamızı, Cumhuriyetimizin kurucusu **Mustafa Kemâl ATATÜRK** ün 1 Kasım 1937 tarihinde, Türkiye Büyük Millet Meclisi Beşinci Dönem Üçüncü Toplanma Yılıni açış konuşmasında söylediği şu veciz cümlelerle¹⁵ sonuçlandırmak istiyoruz.

"
Ekonomik Kalkınma: Bağımsız ve Egemen Türkiye'nin, daima daha kuvvetli, daima daha refahlı Türkiye idealinin, belkemiğidir. Türkiye, bu kalkınmada, iki büyük kuvvet serisine dayanmaktadır:

Toprağının iklimleri, zenginlikleri ve başlıbaşına bir servet olan **coğrafi durumu**; bir de, Türk milletinin, silâh kadar, makına da tutmaya yaraşan kudretli eli ve milli olduğuna inandığı işlerde ve zamanlarda, tarihin akışını değiştirir bir güçle beliren **yüksek sosyal benlik duygusu. . .**"

¹⁵ AFETİNAN., 1972, Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı- 1933. Türk Tarih Kurumu Yayınlarından XVI, Seri-Sa. 14, s.130-131, ANKARA.

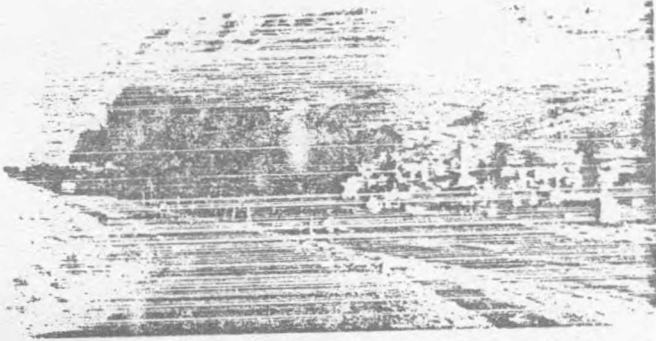
YARARLANILAN KAYNAKLAR

- AFETİNAN., 1972, Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı-1933. Türk Tarih Kurumu Yayınlarından XVI, Seri-Sa. 14, s.130-131, ANKARA.
- ATALAY, İ., 1978, Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeoloji ve Jeomorfolojisi. Atatürk Üniv.Yay.No.543, Edebiyat Fak.Yay. No.91, Araş. Seri, 81, ERZURUM.
- ATALAY, İ., 1983, "Erzurum Ovası ve Çevresinin Toprakları". Ege Coğrafya Dergisi, Sayı. 1, s.68-99, İZMİR.
- BİLGİN, A., 1983, Serçeme (Erzurum) Deresi ve Dolayının Jeolojik Petrografik İncelemesi. TÜBİTAK Temel Bilimler Araştırma Grubu, Proje No. TBAG -450, ANKARA.
- DOĞANAY, H., 1983, Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları. Atatürk Üniv. Fen-Ede.Fak. Coğrafya Bölümü, Doçentlik Tezi, ERZURUM.
- DOĞANAY, H., 1985, "Erzurum'da Sanayileşme ve Şehirsel Arazi Kullanılışı". Dünya Şehircilik Günü Kolokyumları-9, Kentleşme - Sanayileşme Etkileşim. s. 106 - 127, ESKİŞEHİR.
- DOĞANAY, H., 1986, "Erzurum'da Yeni Oluşan Bir Sanayi Fonksiyon Bölgesi -Erzurum-Ilıca Aksı Çevresi-". Fırat Üniv. Fırat Havzası Coğrafya Sempozyumu, 14-15 Nisan 1986, ELAZIĞ.
- DOĞANAY, H., 1986, Erzurum'da Bugünkü ve Gelecekteki Su Sorunu". Atatürk Üniv. Fen-Ed.Fak. Araştırma Dergisi, Cilt. 15, s.23-42, ERZURUM.
- DOĞANAY, H., 1986, "Erzurum'da Yeşil Alan Varlığı". A.g. derginin aynı cildi, s.43-63, ERZURUM.
- DOĞANAY, H., 1986, "Çevre Sorunları Açısından Erzurum'da Şehir İçi Hayvancılık Faaliyetleri". A.g.Derginin aynı cildi, s.239-246, ERZURUM.
- KÖKSAL, A., 1973, "Doğu Anadolu'nun Turizm Coğrafyası'na Dair". A.Ü D.T.C.F Coğrafya Araş. Derg. Sayı.5-6, s.127-139, ANKARA
- ÖZEY, R., 1985, Dumlu ve Çevresi -Bölgesel Coğrafya Açısından Bir Etüd-. Atatürk Üniv. Fen-Ed.Fak. Coğrafya Bölümü, Doktora Tezi, ERZURUM.
- ÖZEY, R., 1985, "Güzelyayla Köyü Yaylası". Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 34, Şubat-85, s.204-216, İSTANBUL.

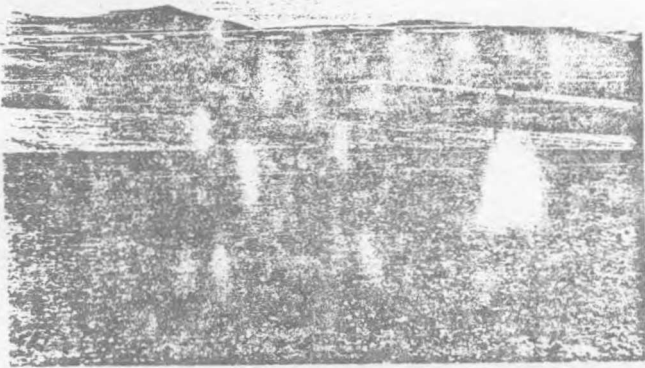
- ÖZEY, R., 1987, "Dumlu ve Çevresinde Kom Yerleşmeleri". Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 49, Ağustos-87. s.119-126, İSTANBUL.
- ÖZTÜRK,A., 1977, Erzurum İli'nin Veronica'ları Üzerinde Taksonomik Bir Araştırma. Atatürk Üniv. Fen-Ed. Fak. Biyoloji Bölümü, Doktora Tezi, ERZURUM.
- SÜR, A., 1961, "Erzurum ve Çevresinde Kar Yağışlı ve Karla Örtülü Günler". Türk Coğrafya Dergisi Yıl. XVII, Sayı, 21, s.97-112, ANKARA.
- D.S.İ., 1978, Erzurum Kuzgun-Daphan Projesi Yapırlık Raporu, Mühendislik Jeolojisi. Enerji ve Tabii Kay. Bkn. D.S.İ VIII, Bölge Md. Planlama Amirliği, ERZURUM.
- D.S.İ., 1978, Erzurum Ovası Hidrojolojik Etüd Raporu. Enerji ve Tabii Kay. Bkn. D.S.İ. Genel Md. ANKARA.
- TOPRAK-SU., 1978, Erzurum İli Toprak Kaynağı Envanter Raporu. Köy İşl. ve Koop. Bkn. Yay. No.211, Genel Md. Yay. 294, Raporlar Serisi. 78, ANKARA.
- 1967, Erzurum İl Yıllığı, ANKARA.
- 1973, Cumhuriyetin 50.Yılında Erzurum İl Yıllığı, Kervan Kitapçılık 1974, İSTANBUL.

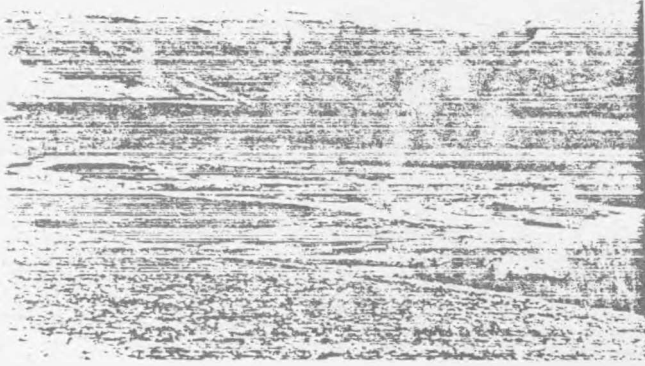
Fotoğraf 1. Palandöken Dağları ve Erzurum Ovası'ndan bir görünüş.

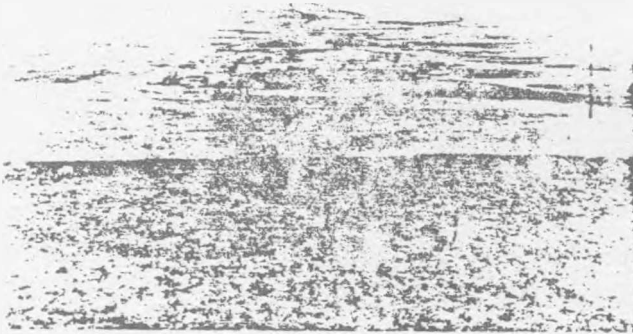
Fotoğraf 2. Eğerli Dağı'ndan (Palandöken Dağlarının Batı bölümünde Bir Görünüş. Ön Planda Tuzcu Köyü görülmektedir.

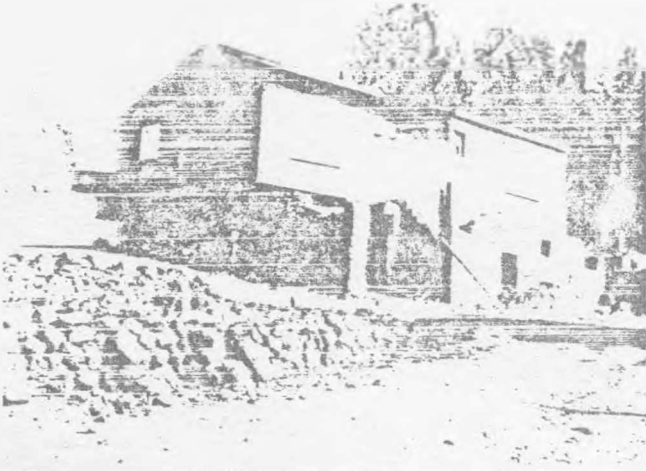
Fotoğraf 3. Damlu Dağları ile Palandöken Dağları Arasında Yeralan Erzurum-Tortum Geçidi. Geçit aynı zamanda, Karasu ile Çoruh havzaları arasında subölümü çizgisini oluşturur.

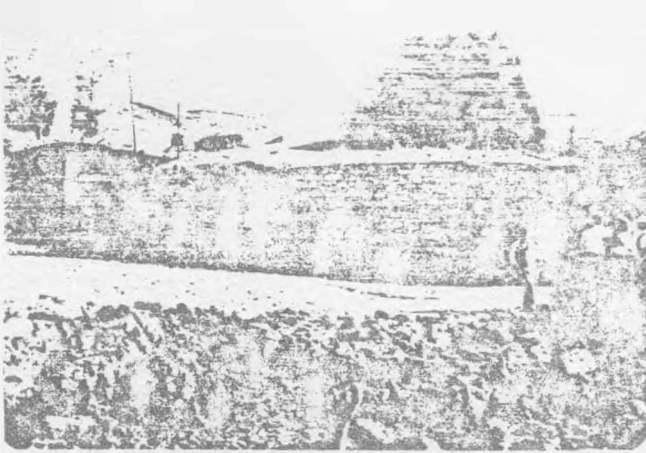
Fotoğraf 4. Taraslı ırmağında bir görünüş. Fotoğraf Geçitboğazi.
Sulu ve Kâşk taşlarının birleştiği, Erzurum (vadi)da
Hindî Hesiinden (Gökçeyazık Köyü Tekinlerinden) alin-
miştir (Martıs 1956).

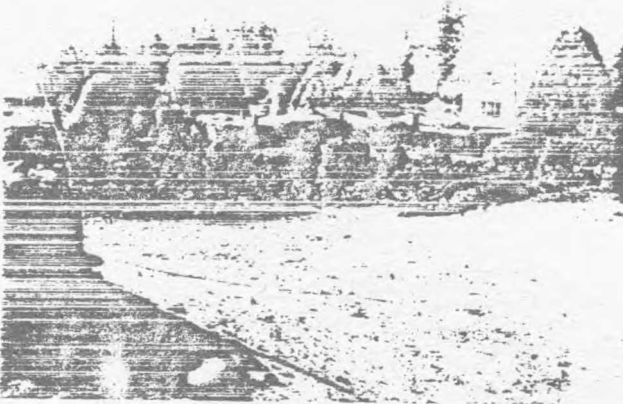
Fotoğraf 5. Güzelyayla Köyü'nden Bir Görünüş. Erzurum ve Çevre-
sindeki Köy Yerleşmeleri Genelde Toplu Form Gösterir-
ler.

Fotoğraf 6. Tuzcu Köyü'nde Yeni Yapılan Bir Konut'un
Konutun planı şekil 7'de çizilmiştir.

Fotoğraf 7. Tuzcu Köyü'nde , Fotoğraf 6'da görülen Konutun
Eklentisinin Görünüşü. Eklentinin planı şekil 7'de
çizilmiştir.

Fotoğraf 8. İncekum Köyü'nde bir sokaktan görülen konutlar. Ön planında görülen yığın malindeki tozdukle çökük olarak kullanılmaktadır. Konutların üstündeki taş yığınlarına "Taş" adı verilir.

Fotoğraf 9. Gökçeyamaç Köyü'nden Bir Görünüş. Fotoğrafta konutların ilkelliği ve basitliği dikkati çeker.

Fotoğraf 10. Erzurum Ovasında Tarımsal Arazi Kullanılışını Bir Örnek Fotoğrafın
Ön planında görülen koy, Tuzca Foyu'dur. Arka plan Al Jeyvanın ve Tuzla-
ların büyük bir kısmı, Tamal ve Zağnılarları topraklarına ayrılmıştır.

İSLÂM KÜLTÜR DÜNYASINDA MANTIK GELENEĞİNİN KURULMASINDA TÜRK DÜŞÜNÜRLERİN YERİ

Prof.Dr. Abdulkuddüs BİNGÖL*

Fikirleri ve onlar arasındaki ilişki ve düzeni belirten kanun ve prensiplerin bilgisi olan Mantık'ın, M.Ö.IV.yüzyılda Aristoteles tarafından kurulduğu konusunda hemen bütün kaynaklar birleşmektedirler. Ancak bu gerçek, O'ndan önce Mantık'ın olmadığı anlamına gelmez. Aksine daha önce Mantık'ın muhtevasını oluşturan konularda önemli düşünceler vardı. Aristoteles, kendisinden önceki düşünce ve kanaatleri tahlil ve mukayese ederek yararlı gördüklerini benimsemiş ve O'nun Mantık'ının büyük bir kısmı bu düşüncelerin tahlili ve tenkidinden doğmuştur. Nevar ki, öncekilerde mantık, yalnız felsefe problemlerine uygulanan ve ondan ayrılmayan bir tür "Tartışma Sanatı" görünümündeyken, Aristoteles, ORGANON' uyla ona müstakıl bir disiplin halinde kendi sisteminin damgasını vurmuştur. İşte bunun içindir ki, Ona, "İlk Muallim" ve "Mantığın babası" denilmektedir.

Böylece Aristoteles'e sistemleşen mantık konuları daha sonra Roma İmparatorluğunun geniş sınırları içerisinde çeşitli felsefe mekteplerinin süzgeçinden geçerek, özellikle de İskenderiye ve bugünkü Suriye ve Anadolu şehirlerinde asırlarca şerh ve tercümeleri yapılarak miladî VII.asra kadar incelenmiştir.

Bunun içindir ki, o sıralarda müslümanlar fethettikleri Suriye'de, Aristoteles'in diğer fikirleri yanında mantığının da oldukça inkişaf etmiş bir şekliyle karşılaşmışlardı. Zaten İslâm Kültür Dünyası'nda mantık çalışmaları da bilindiği gibi, VII. asırdan sonra Aristoteles'in eserlerinin Arapça'ya tercümesi ile başlamıştır. VIII.Asırdan itibaren sistemli bir şekilde sürdürülen bu tercüme faaliyetleri, Abbasilerin iktidarları döneminde, bilhassa, Halife Mansur (754-755) ve Me'mun (814-833) zamanlarında siyasi idare tarafından da desteklenmiştir. Bu çalışmalar sayesinde, IX.asırdan itibaren artık Aristoteles'in mantıkla ilgili bütün temel eserleri yanında, İskenderü'l-Afrodisi (Afrodisias'lı Aleksandır) ve Porphyrios gibi İskenderiyeli yorumcu-

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edciyat Fakültesi Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi

ların O'nunla ilgili eserlerini de Arapçaya çevrilmiş olarak İslâm Kültür Dünyasında görmek mümkündür. Bu cümleden olmak üzere İshak b.Huneyn (öl: 911) hemen bütün mantık külliyatını "al-Düstür" adıyla tercüme etmiştir ki, bu tercüme İslâm Kültür Dünyası'nda sekiz kitaptan oluşan ilk mantık külliyatıdır.

Hiç kuşkusuz bu tercüme faaliyetleri, büyük bir te'lif faaliyetini hazırlamış ve teorik alanda orijinal eserler üretecek büyük bir gücü derhal harekete geçirmiştir. Bir çok düşünürümüz türlü dinî ve ilmi açıklamalarda kendisine duyulan ihtiyaç nedeniyle mantık incelemelerine derin bir ilgi göstermiştir.

al-Kindî (öl.873) ile birlikte "Kavram Felsefesi" İslam Kültür dünyasına girmiş, mantık alanında tercüme faaliyetlerini aşan eserler ortaya çıkmağa başlamıştır. al -Kindî'nin Birinci Analitiklerle ilgili bir incelemesinin yanında, Kitabu'l-Makulat adıyla doğrudan doğruya bir kitap yazdığı ve rivâyetler arasındadır.

Şunu da belirtelim ki, tercüme faaliyetlerinin ilk dönemlerinde, Apodiktika, Kateguryas, Analitik al-Ulâ, Topika, Sofistika. . . vb. gibi, Yunan mantık terimlerinden büyük bir kısmı aynen muhafaza edilmiştir. Bunlar uzun bir süre kullanıldıktan sonra, yerlerine Arapçalarının konulması için birçok teşebbüsler yapılmıştır. Çeşitli tercümelerde yeni yeni teklifler ileri sürülmüş, bunların bir çoğu kesin şeklini alıncaya kadar birçok safhadan geçmiştir. Ancak bundan sonradır ki, sistemli bir mantık dilinin oluşması ve İslâm mantığının Yunan düşüncesinin çiraklığından çıkıp şahsiyet kazanması mümkün olmuştur.

İşte İslâm mantık tarihinde bir devri (yâni tercüme devrini) kapatıp, tercüme edilen eserler yerine, yetkin, tam, kendi felsefe sistemiyle tutarlı, tertipli ve zengin muhtevalı eserler ortaya koyarak, İslâm mantığına hüviyet kazandıran ilk filozof Uzlukoğlu Fârâbî olmuştur. Fârâbî (870-950) hâlis muhlis bir Türk'tür. Diyebiliriz ki, İslâm mantığı X.yüzyılda Fârâbî ile oldukça yüksek bir seviyeye erişmiş, İslâm Kültür Dünyasında mantıkçılar içinde üstün bir şöhrete sahip olan bir başka Türk Filozof İbn Sina (980-1037) ile de âdetâ bir İslâm mantık geleneği kurulmuştur. Bu geleneğin Aristoteles ve Prophyrios'un mantık anlayışına dayalı olması, Fârâbî ve İbn Sina'nın yaptığı işin önemini ve değerini azaltmaz. İslâm Dünyasında asırlarca mantık konularındaki bütün tartışma ve eleştirilerin, Fârâbî-İbn Sina'nın fikirleri etrafında dönüp dolaşması ve devamlı olarak canlı kalması olayı, insana onların yaptığı işin önemini daha iyi kavrama imkânını vermektedir.

Gerçi Fârâbî'nin İslâm dünyasında ilk filozof sıfatıyla işğâl etmiş olduğu yer, al-Kindî münasebetiyle tartışma konusu olmuş olsa da, son yarım asırdan beri yapılan araştırmalar tercümeler devrinden sonra mantığın gerçek kurucusunun Fârâbî olduğunu ve O'nun İslâm Dünyasında Muallim-i Sâni lakabına layık bulunduğunu kesin olarak ortaya koymuştur.

Fârâbî, sahip olduğu keskin zekâsı, sistematik ve buluşçu kafası, mükemmel lisan bilgisi ile İslâm Felsefesi tarihinde herşeyi yerli yerine koymağa gelen kişi görünümündedir. Bu noktada O Aristoteles'e benzemektedir. Sanki Aristoteles'in Grek dünyasında yaptığı şeyi O, İslâm dünyasında gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla haklı olarak kendisine "Muallim-i evvel"den sonra gelen anlamında "Muallim-i Sâni" denilmiştir.

Genel olarak İslâm Mantık Tarihi, özel olarak Fârâbî ve İbn Sînâ hakkındaki incelemeler bugün maalesef parmakla sayılacak kadar azdır. Bu alanda milli kültürümüz açısından da büyük bir ehemmiyet arzeden önemli boşlukları dolduracak çaplı araştırmalara ve bilinen eserlerin yayınlanmasına ihtiyaç vardır. Hatta bugün dahi bilim adamlarının Fârâbî'nin eserlerinin bütünü vereni bir ve Fârâbî külliyyatından mahrum olduklarını söylersek, konunun önemi daha iyi anlaşılır. Geç kalınmış da olsa bir iş birliği tesis ederek, gelecek yıllarda, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın eserlerinin Türkçe çevirileri ile birlikte birer külliyyatını teşkil etme yoluna gidilmesi samimi arzumuzdur. Çünkü bu iş herkesten çok Türk aydınların görevidir. Halbuki, bizim filozoflarımızın Avrupa düşüncesine yapmış oldukları önemli tesirler anlaşılınca, Batı'da bu konudaki çalışmalar çok daha önce başlamış, Fârâbî'nin mantık eserlerinin Latince ve İbranice tercümelemleri, parçalar halinde de olsa, Arapça asıllarından çok daha önce yayınlanmış bulunmaktadır.

Şunu da ilâve edelim ki, bugün bazılarının sandığı gibi bu iki büyük Türk filozofu Fârâbî ve İbn Sînâ'nın yaptıkları iş asla basit bir nakilcilik değildir. Böyle bir yargıda bulunabilmek için onların eserleri üzerinde toplu ve sistemli bir çalışma yapmak, eski Yunandan gelenlerle onları karşılaştırmak ve ancak bundan sonra hüküm vermek gerekir. Bu noktada bugün için yeterli malzemeye sahip olmadığımız da bir gerçektir. Başka kültür çevrelerinde yetişen araştırmacılar tarafından ortaya atılan hükümleri, hiçbir tahlile tabi tutmadan olduğu gibi almanın bir takım yanlışlara yol açacağı da muhakkaktır.

Fakat bütün bu olumsuzluklara rağmen son yıllarda üniversitelerimizde yapılan araştırmaların ilerisi için ümit verici olduğunu da belirtelim.

İşte bu son araştırmalar bize gösteriyor ki, Fârâbî,

mantık sanatının İslâm Kültür Dünyasında gerektiği şekilde yerleşip, hakkıyla anlaşılmasına büyük hizmette bulunmuştur.

Fârâbî'nin mantık bibliyografyası incelendiğinde görülecektir ki, O, kendi devrinde bu ilmin tamamını teşkil eden dokuz kitap, yani, Isagoji, Kategoriler, Önermeler, I.Analitıklar, II.Analitıklar, Topikler, Sofistik Deliller, Retorika ve Poetika hakkında birçok şerh ve yorumlar ortaya koyduğu gibi, bu konularda orijinal eserler de meydana getirmiştir. Böylece O, İslâm Kültür Dünyasında sistemli bir mantık külliyatını ortaya koyan ve mantığı dokuz bölüm halinde inceleyen ilk filozoftur. Gerçi Fârâbî, İhsau'l-Ulûm'unda, "mantığın bölümlerinin zaruri olarak sekiz olduğunu ve herbir bölümün bir kitapta bulunduğunu" kaydediyor, birinci kitap olarak da Kategoriler'i sayıyor. Ancak Risaletu Cemî'l-Mantıkî's-Semaniye'sinde ve diğer bazı eserlerinde kavram konusunun anlaşılmasında faydalı olacağından bir sekiz kitabın başına bir giriş olarak İsağuci kitabına koyuyor. Dolayısıyla Fârâbî'nin mantığı dokuz bölüm kitap olarak incelendiği kanaati yaygındır. Nitekim İbn Haldun da aynı görüştedir.

Fârâbî mantığı teorik ilimlerden sayar. O'na göre mantık, bütûn halinde, akıl yürütmede doğru yolu gösteren, akli düzeltmeğe, yanlış yapılması mümkün olan bütûn akıl faaliyetlerinde insanı doğru yola ve hakikat olan tarafa yöneltmeğe yarayan ve insanı düşüncede sürçmeden ve hatadan koruyan kanunları verir. Ayrıca yanlış yapan kimsenin düşüncede (ma'kulatta) yanlış yapmış olup olmadığından emin olunmazsa, onun sınanması (ımtihan) için kullanılan kısımları gösterir.

Mantık ilminin düşünme ve akıl üretmeye olan nispetini, Dilbilgisi ilminin (Nahiv) lisan ile kelimelere, Aruz ilminin şiir vezinlerine nispetine benzeten Fârâbî bu konudaki düşüncelerini şöyle tamamlamaktadır: ". . .Aklın yanlış yapıp yapmadığından veya gerçek olanı idrâk etmekte kusur edip etmediğinden emin olmadığımız akıl işlemlerinde, onları deneme ve sinama âleti olan mantık kanunları, hissin aldanıp aldanmadığından veya miktarını idrâkte kusur edip etmediğinden emin olmadığımız birçok cisimleri kontrol etmek için âlet olan terazilere ve ölçülere benzer. . .(Mantık kanunları) dâirelerde yuvarlaklığını idrâk etmekte hissin yanılıp yanılmadığından ve kusur edip etmediğinden emin olunmadığı zaman onları kontrol için kullanılan pergel gibidir."

Fârâbî'ye göre bütûn bunlar mantığın gâyesidir. Zaten onun adıda gâye ve maksatının hepsini göstermektedir. Mantığın insana sağladığı yararın büyüklüğü de gâyesinden anlaşılmaktadır. Bu bakımdan O'na göre mantık "Reisu'l-Ulûm'dur.

Fârâbi'ye göre mantık adının kendisinden türediği **nutuk** kelimesi, hem insanın ma'kulleri kavradığı kuvvete, hem insan zihnindeki kavramlara, yani iç konuşmaya hem de içerde bulunan şeyin dil ile söylenmesine, yâni dış konuşmaya delâlet eder. Bunun içindir ki, mantıkta iç konuşmanın kanunlarından bahsedildiği gibi, dış konuşma hakkında bütün diller için ortak olan kanunlardan da bahsedilir. Toplumdan topluma farklılık arzeden tek tek diller için ayrı ayrı kurallardan söz etmek ise **Nahiv** ilminin işidir. Mantığa gelince O, daha çok dili, anlama delâleti açısından inceler.

Fârâbi'nin bu görüşleri, daha sonra "al-Elfaz" (sözün durumlarının incelenmesi) bahsinin de mantığın bölümleri arasında yer almasını sağlayacaktır.

Fârâbi, İslâm Dûnyası'nda mantığı ilk defa Tasavvurat ve Tasdikat diye ayıran kişidir. Bu ayırım başta İbn Sinâ olmak üzere bütün İslâm mantıkçılarında sürüp gidecektir.

Tıpkı Aristoteles'de olduğu gibi, Fârâbi'nin mantık sisteminde de "Burhan Teorisi" bu ilmin belkemiğini teşkil eder. Bu amaçla Fârâbi önce kavram tahlili yapmakta, sonra önermelere geçmektedir. Daha sonra da Kıyas'ı incelemektedir. Bu üç bölüm kendisiyle Fizik ve Metafizik alanda zarurî bilgilerin elde edildiği "Burhan Teorisi"ni yani zarurî istidlâle bir hazırlık niteliği taşır. O'na göre bu "zarurî istidlâl"ın bilgisi verir. Fârâbi bir ikincisini cedel kitabında incelemektedir. Burhan'ın bilgisi gerçek bilgi olduğu halde, Cedel, bir dereceye kadar hakikatın belirlemesine imkân sağlayacaktır.

Sofistik delillerin çürütülmesi, Hitabet ve Şiir'in konusu ise, hangi hallerde istidlâlin yanlış olduğunun, başka bir ifade ile, ağızdan çıkan sözlerin yanlış anlama gelmek için hangi hallerde bulunmaları gerektiğini ortaya koymaktır.

İşte Fârâbi'nin önemli açıklamalar getirdiği bu mantık konuları, O'nun ölümünden yaklaşık 30 yıl kadar sonra doğmuş olan bir başka büyük Türk filozof İbn Sinâ'nın elinde, adetâ gelişmesini tamamlamıştır.

Mantığı Fârâbi'nin eserlerini okuyarak öğrendiğini söyleyen İbn Sinâ, bu konuda al-Şifa, al-Necat, al-İşarat ve al-Tenbihat, Mantiku'l-Maşrikiyyin. vb. gibi çok değerli eserlerin de sahibidir.

İbn Sinâ, mantığı felsefe için gerekli ve zorunlu bir "medhal" olarak görür ve Onu sisteminin başına koyarak, onunla felsefesine adetâ bir giriş yapar. O'nun anlayışında bu durumuyla mantık, bir ilimdir ve felsefenin, kendi ifadesiyle **Hikmet**'in bir delilini (Burhan'ın) doğru olarak kendilerinden yapıldığı maddelerini ve bunların kendilerine has formlarını biliriz.

Öte yandan İbn Sînâ, diğer ilimlere nispetle mantığı bir âlet olarak kabul eder. Öyleki, mantık, Hadîmu'l-Ulûm (ilimlerin hizmetçisi) dur ve bütûn ilimlerin idrâki hususunda en güzel bir yardımcıdır.

Bilindiği gibi Aristoteles, sisteminde, mantığın bir ilim mi, yoksa bir sanat mı olduğunu açıkça belirtmemiş, bunun tartışması Ortaçağda yapılmıştır.

İbn Sînâ'ya göre mantığa verilen bu iki anlam arasında bir çelişki yoktur. Aksine biri daha genel, diğeri daha özel olan iki anlamıdır. Nitekim "insan" ve "canlı" kavramlarını ele aldığımızda "insan" kavramına canlıyı yükleyebiliyoruz. Çünkü "her insan canlıdır"; ancak, her canlı insan olmadığı için, "canlı kavramına "insan"ı yükleyemiyoruz. Tıpkı bunun gibi, ilimler için âlet olan her şey, mutlak ilimden bir cüz olur; buna karşılık mutlak ilimden bir cüz olan her şey, ilimler için âlet değildir. Bununla beraber, çoğu kez, bilinen her bir bilgi, doğal olarak, başka bilgilerin kazanılmasında yardımcı olur. Meselâ, matematik bilgisi kuvvetli olan kişi, Astronomi ilmini daha kolay öğrenir.

İbn Sînâ'ya göre, madem ki her bir bilgi ya tasavvurdur, ya da tasdikdir, öyleyse bilmediklerimiz de bildiklerimiz gibi ya bir kısım tasavvurlar ya da bir kısım tasdiklerdir. O halde bizim bilmediklerimiz hakkındaki araştırmamız ya tasavvurları, ya da tasdikleri elde etmeye yöneliktir. Kuşkusuz bu gelişme güzel bir çaba değildir. Bilâkis, bunların bilgisine mantığın ortaya koyduğu prensipler dahilinde bir takım zihni faâliyetlerle ulaşırlar. Bizi tasavvurlara ulaştıran zihni faaliyet Tam Özsel Tanım (Had), tasdiklere ulaştıran zihni faaliyet ise Kıyas'tır. Bu ikisinin her birinden bazısı gerçek (hakikî-hakikate uygun) bazısı da-gerçek değildir, ancak her hangi bir açıdan faydalıdır. Bazıları da gerçeğe benzer olduğu halde doğru değildir. İnsan yaratılışı icabı çoğu kez bunların arasını temyiz edemez. Eğer böyle olsaydı akıllular arasında ihtilaf olmaz, düşüncelerinde tenakuz de vaki olmazdı.

Halbuki, bilinenden bilinmeyene intikal, hem belirli bir maddeyi, hem de belirli bir sûretî (formu) gerekli kılar. Öyleyse tanım ile kıyasın her biri için kendilerinden telif edildikleri maddeleri ve telifin kendisiyle tamamlandığı sûretleri vardır. Nitekim herhangi bir maddeden tesadüfen ev veya kürsü yapılması doğru olmadığı gibi, herhangi bir şekilde ev ve kürsü yapılması da doğru olmaz. İşte bizi bilinenden bilinmeyene ulaştıracak fikir ve istidlâllerde de durum böyledir. Bazen bozukluk sûrette, bazen maddede ve bazen de her ikisinde birden olabilir. Oysa mantık fikir ve istidlâlleri her iki yönden

inceleyerek, bir yandan bilinenden bilinmeyene hatasız intikalın kanunlarını ortaya koyarken, öte yandan akli takviye ederek, insana zihni faâleyetlerde gerçek olanla gerçek olmayanı birbirinden ayırt etme yeteneğini ve ölçüsünü kazandırır.

Öyle görülüyor ki, İbn Sînâ, Aristoteles'ten farklı olarak tanım ve kıyası incelerken sûret ve madde ayırımı yapmaktadır. Bunun içindir ki, İslâm mantıkçıları maddesi yönünden kıyası "Beş Sanat" başlığı altında incelemektedir.

Mantığı her türlü söze ait vasıtalarından kurtarmak isteyen ve ondan daha basit ve mücerret bir vasıta araştıran İbn Sînâ, bu vasıtayı bulamamış olsa da, onun imkânını hissetmiştir. O'nun bu konudaki görüşleri özetle şöyledir: "şayet mantığı öğrenmek sadece ve tek başına bir şeyin zihindeki varlığıyla, yani kavramla mümkün olsaydı, yahut soru ve cevaplarımızı dilden başka bir vasıta ile ortaya koyabilseydik, öylece yetinirdik. Bu taktirdé dilin araştırılması da bizim için, söz konusu olmazdı". Bu düşünceleri ile İbn Sînâ, sembolik mantığı sezmiş gibidir.

Son araştırmalar, yüklemnin niceliği teorisini de ilk ve mükemmel olarak işleyen kimsenin de İbn Sînâ olduğunu göstermektedir.

Fârâbî ve İbn Sînâ'nın mantık konusundaki düşüncelerine kısaca değindikten sonra şunu biraz daha belirtelim ki, İslâm Kültür Dünyasında mantık bu iki Türk filozofun himmetiyle en parlak devrini yaşamış, ve ortaya koydukları eserlerle de İslâm Mantık geleneği vücuda gelmiştir.

İbn Sînâ'dan sonra gelen mantıkçıların, bu iki Türk filozofun eserlerini tetkik ve tettebbu (araştırma ve inceleme, onları takib etme) dan başka bir şey yapmamış olmaları, XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar öze ait hiç bir değişiklik göstermeden, mantık anlayışımızda Onların düşüncelerinin hâkim olması, bu tesbitin doğru olduğunu göstermektedir. Çünkü, İbn Haldun'un da tesbit ettiği gibi muteahhirin (sonra gelen) mantıkçılar, mantık terimlerinde bazı değişiklikler yapmışlar Beş-Tümel'i tanım'a eklemişler, Kategorileri de mantık konularından çıkarmışlardır. Önergeler bahsine ise 'aks'ı (önergelerin döndürülmesini) eklemişler, daha sonrası genel olarak kıyası incelemişler, kıyasın maddesi yönünden incelenmesini ise Beş Sanat bölümüne bırakmışlardır.

Görüldüğü gibi bütün bunlar, özde bir değişiklik getirmemektedir.

İslâm Kültür Mirasının ortak malı olarak Osmanlılara intikal eden mantık, medrese eğitiminde önemli bir yer tutmuş, Bursa'da Kaplıca ve Yıldırım Medreselerinde, Edirne'de Üç

Şerefeli, Üsküp'un İshak Paşa. . . ve diğerlerinde mantık okutulmuş, İstanbul'da Medaris-i Semaniye kurulduğu vakit ders programına mantık dersi de koyulmuştur.

Dolayısıyla, bu ilk dönemlerde, dinî ilimlerin yanında, akli ilimlerin de öğretim yeri olan medreselerden, mantık alanında Şemsu'd-Din Molla Fenari (1350-1430), Hızır Bey (Öl. 1458), Müslihu'd-Din Hocazâde (öl. 1487), Hayâli (öl. 1470), Taşkoprüzâde Ahmet Efendi (öl. 1553), Yanyalı Es'ad Efendi (öl. 1730) ve Gelenbevi İsmail Efendi (1730-1791) . . . vb. gibi bir çok bilgin yetişmiş büyük filozoflarımızın eserleri yanında, Klâsik anlayışında ve öğretiminde önemli yer tutan bir çok eserin de sahibi olmuşlardır. Bugün bu eserler sadece mantık tarihçilerini ve araştırmacılarını ilgilendiren eserler olarak kalmıyor, aynı zamanda Klâsik mantık anlayışında, kazandıkları değerlerinden de hiç birşey kaybetmemiş ana metinler olarak yaşıyorlar. Ne yazık ki, birinci devredeki alimlerimizin himmetleri, daha sonraki yüzyıllarda gevşetilmiş ve sonra gelenler tarafından iyi değerlendirilmemiştir. XV. yüzyıldan sonra durgunlaşan XVII ve XVIII. yüzyıllarda iyice gevşeyen bilim hayatımızın, mantık alanındaki faâliyetleri de olumsuz yönde etkilediğini belirterek şuna işaret edelim:

Fârâbi ve İbn Sînâ mantığı İslâm dünyasında yalnız felsefecilerin uğraştığı alan olarak kalmamış, dinî ilimler metodolojilerinde de önemli rol oynamıştır. Bunun için de uygulama alanlarında yararlı olması açısından, mantığın bazı konuları gereğinden fazla incelenirken bazı konuları adetâ ihmâl edilmiştir. Usûlcüler, mantığın özellikle kavram tahlili, delâlet ve tanım konularından son derece yararlanmışlardır. Burada insan ister istemez şu soruyu sormak istiyor: Acaba medreselerimizde dinî ilimlerin yanında belli bir dönemden sonra akli ilimlere de yeterince değer verilseydi, mantık, kendisine yeni uygulama alanları bulup gelişmesini değişik istikametlerde sürdürecekti miydi ? Şübhesiz bu konuda söylenecek herşey, bir tahminden öteye geçemeyecektir. Ancak şahsî kanaatim odur ki, şayet akli ilimlere gereken önem verilseydi, Avrupa'dan daha önce biz kendi kültür dünyamızda bu konudaki gelişmeleri görebilirdik.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, İslâm Kültür Dünyasında, Aristoteles mantığına dayalı da olsa, mantığın tanımından başlayarak onun konuları, formel ve ontolojik karakteri üzerindeki tartışmalardan, Tanım, Modal Önergeler, Kıyas ve Beş Sanat hakkındaki farklı mülâhazalarla, genel mantık tarihi içerisinde önemli bir ekol oluşmuştur. Bu ekolün oluşmasında en büyük pay da Türk filozoflarındır.

BİBLİYOGRAFYA

- Adıvar, Abdullah Adnan; Osmanlı Türklerinde İlim, İst. 1970.
- Ali Sâmî al-Neşşar; al-Mantık al-Surî, İskenderiye 1955
- Aynî, Mehmed Ali; Türk, Mantıkçıları. İst-1928.
- Bingöl, Abdulkuddûs; Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. 1978 (Dok. Tezi)
- Bolay, Naci; "Yüklemün Niceliği Meseleleri ve İbn Sina Mantığında Yüklemi Nicelikli Önergeler" Uluslararası İbn Sina Sempozyumu, Ankara, 1984.
- Fârâbî; Kitab al-İbare, (Prof.Dr. Küyel Neşri ve Tercümesi), Araştırma, C.IV, 1966.
- Fârâbî, Risaletu Cemî'il-Mantıkıyyeti's-Semâniye, (Yazma Nüsha), Hamidiye (812)
- Fârâbî; al-Elfaz al-Musta'mele fi'l-Mantık, (Muhsin Mehdî Neşri) Beyrut 1946.
- Fârâbî; İhsau'l-Ulûm, (Çev: Prof.Dr. Ahmet Ateş) İst-1955.
- Gelenbevi, İsmail Efendi; Burhan, İst-1306
- İbn Haldun; Mukaddime, Beyrût-1981 (Arapça, 4.Baskı)
- İbn Sina; Kitab al-Hudud (Yazma Nüsha), Şehid Ali Paşa, 2725/51
- İbn Sina; Mantık al-Maşrûkiyyin, (al-Hatip Neşri), Kahire 1910.
- İbn Sina; al-Necat (Muhyid-Din Sabri Neşri) Mısır 1938
- İbn Sina; Uyûn al-Hikme, (Ord. Prof.Ülken Neşri), Ank. 1953.
- İbn Sina; Şifa, (Süleymaniye Kütüphanesi yazma nüsha)
- İbn Sina; al-Kasidetu'l-Musava'a fi'l-Mantık, Delhi 1312 H.
- İbn Sina; al-İşârat ve al-Tembihat (Süleyman Dünya Neşri) Kahire, 1960.
- Kâtip Çelebi; Keşfü'z-Zünûn, İst. 1975 (c.1-2).
- Keklik, Nihat; İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı, İstanbul 1969-1970 (c.1-2)
- Küyel, Mübahat (Türker); Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Felsefe Eylemi Ank. 1976.
- Küyel, Mübahat (Türker) (Prof.Dr.) "Fârâbî'de Düşünce ve Dil Arasındaki İlişki", Araştırma, C.XI, 1979.
- Küyel, Mübahat (Prof.Dr.); Aristoteles ve Fârâbî'nin Varlık ve Düşünce Öğretileri, Ank. 1969.
- Küyel, Mübahat (Prof.Dr.); "Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri" Araştırma, C.XVI. 1958.

- Madkour, İbrahim; L'Organon D'Aristote dans Le Monde Arabe, Paris. 1969.
- Mustafa Gâlip; İbn Sina Mektebetu'l-Hilâl-Beyrut. 1981.
- Mustafa Gâlip; al-Fârâbî, Mektebetu'l-Hilâl Beyrut. 1981.
- Öner, Necati (Prof.Dr.); Klâsik Mantık, Ankara, 1970.
- Öner, Necati (Prof.Dr.); Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı, Ank. 1967.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, Ank. 1965.
- Ülken, Hilmi Ziya (Ord.Prof.); Mantık Tarihi, İst. 1942.